

UNIVERZITET U ZENICI
FILOZOFSKI FAKULTET

SPOZNAJA

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA UNIVERZITETA U ZENICI

I
2024.

**SPOZNAJA
ČASOPIS FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UNIVERZITETA U ZENICI**

Časopis izlazi jednom godišnje.

Izdavač
FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA U ZENICI

Za izdavača
Alica Arnaut, dekan

Urednik
Mirza Džananović

Lektura
autori radova

UDK indeksi
Aras Borić

Redakcija
Ikbal Smajlović, Edina Solak, Indira Meškić, Aleksa Stanković,
Naida Bikić, Amer Ćaro, Almina Lisičić-Hedžić, Mirza Džananović,
Hazim Begagić, Adnan Bujak, Bernard Harbaš

SADRŽAJ

BOSNISTIKA.....	3
Emira Mešanović-Meša, Alica Arnaut, Amina Japaur DUBLETI U UDŽBENICIMA ZA RAZREDNU NASTAVU – NORMATIVNA (NE)OPRAVDANOST I SVRHA.....	4
Ikbal Smajlović SOCIJALNA ANGAŽIRANOST U PROZI HAMIDA DIZDARA.....	27
Esmeralda Mustafić UMJETNA INTELIGENCIJA U LINGVISTIČKIM ISTRAŽIVANJIMA BOSANSKOG JEZIKA.....	51
Larisa Mahmić-Kobilica PALATALIZACIJE U STANDARDNIM JEZICIMA ŠTOKAVSKOG PODRUČJA.....	62
ANGLISTIKA.....	75
Edina Rizvić-Eminović, Melisa Bureković THE ROLE OF PARTICLE IN THE TRANSLATION OF ENGLISH PHRASAL VERBS INTO BOSNIAN.....	76
Đelaludina Šukalić A DIACHRONIC ANALYSIS OF COLLOCATIONAL BEHAVIOR OF GENDERED NOUN PAIR KING AND QUEEN.....	85
GERMANISTIKA.....	97
Almina Lisičić-Hedžić BEWERTUNGSPOTENTIAL VON PERSONENNAMEN IM DEUTSCHEN PLAGIATSDISKURS.....	98
TURKOLOGIJA.....	117
Edina Solak, Mirza Bašić, Merjema Čavalić NEKA ZAPAŽANJA U VEZI S UPITNIM IMENIČKIM ZAMJENICAMA U SASTAVU TURSKIH INFINITNIH IMENSKIH SKUPINA.....	118

KULTUROLOGIJA.....	140
Faruk Kozić DEMOKRATIJA U KRIZI.....	141
Mirza Džananović PRILOZI ZA BIOGRAFIJU KARLA KUŽATKA: ARHITEKTA ZA RADNIČKU KLASU.....	162
Alen Šabanović NEMATERIJALNA KULTURNA BAŠTINA – PRILIKE I IZAZOVI PROCESA TURISTIFIKACIJE.....	177
MATEMATIKA.....	197
Hermína Alajbegović, Almir Huskanović, Safet Hamedović IHARINA ZETA FUNKCIJA ZA KOMPLETNE GRAFOVE I NJIHOVU KOMBINACIJU.....	198
Naida Bikić, Nevzudin Buzadžija, Lea Kokorović KURIKULUM I POSTIGNUĆA UČENIKA IZ OBLASTI BROJEVA, GEOMETRIJE I PRIKAZA PODATAKA U KONTEKSTU SPECIJALIZACIJE NASTAVNIKA IZ MATEMATIKE U BOSNI I HERCEGOVINI, ARMENIJI I ŠVEDSKOJ.....	214
PEDAGOGIJA.....	235
Merima Muslić UPOTREBA TEHNOLOGIJE U NASTAVI.....	236
FILOZOFIJA.....	254
Spahija Kozlić UNIVERZITETI PRED STEČAJEM.....	255

BOSNISTIKA

Emira Mešanović-Meša

Alica Arnaut

Amina Japaur

DUBLETI U UDŽBENICIMA ZA RAZREDNU NASTAVU – NORMATIVNA (NE)OPRAVDANOST I SVRHA

Sažetak

Standardno jezička norma počinje se učiti u ranoj školskoj dobi. Jedan od mnogobrojnih faktora koji utječu na taj proces jeste i jezik udžbenika koji se koriste u nastavi ne samo maternjeg jezika, nego i svih drugih nastavnih predmeta. Stoga je u ovom radu pažnja usmjerena upravo na jezik udžbenika u razrednoj nastavi koji su se koristili i koji se još uvijek koriste u školama u kojima se nastava izvodi na bosanskom jeziku. Upotreba dubleta u tekstovima udžbenika nije nimalo rijetka pojava, te su korišteni dubleti, njihova normativna i upotrebna vrijednost, status u bosanskom jeziku i još pokoje pitanje vezano za njihovo pravopisno obilježavanje postali predmet našeg istraživanja, a sve kako bi se utvrdio njihov utjecaj na razvijanje jezičke pismenosti učenika i komunikacijske kompetencije.

Ključne riječi: bosanski jezik, dubleti, norma, udžbenici

Uvod

Polazak u osnovnu školu predstavlja početak sistematskog izučavanja i usvajanja standardnog jezika, odnosno njegovih pravopisnih, gramatičkih i leksičkih pravila. Raznovrsni faktori određuju obim, dinamiku i uspješnost toga procesa, a jedan od njih jeste i sam jezik udžbenika koje učenici koriste u nastavi. Iznimna je vrijednost ovog segmenta, a posebice u nižim razredima osnovne škole kada se učenicima nude prvi pisani tekstovi koji će ih upoznati i s odlikama standardnog jezika, odnosno postaviti temelje njihove pismenosti. Dakle, udžbenici imaju višestruku ulogu – ispuniti ciljeve i zadatke nastavnoga programa određenoga predmeta, no bez obzira na to da li se radi o udžbeniku matematike, moje okoline ili muzičke kulture, udžbenik je uvijek u nastavnom procesu i temeljno sredstvo razvijanja jezičke kompetencije i pismenosti učenika. Usto jezik udžbenika treba biti prilagođen i uzrastu učenika kako bi se nesmetano ispunio njegov primarni cilj – usvajanje sadržaja iz određene oblasti, ali istovremeno i razvijale jezičke i komunikacijske sposobnosti – bogaćenje rječnika učenika, razvijanje sposobnosti upotrebe jezičkih jedinica i njihovih pravila u novim prilikama. S obzirom na to da se kod nas općenito ovom pitanju vrlo malo ili nikako ne poklanja pažnja, a jezik udžbenika rijetko postaje predmetom izučavanja i istraživanja, ovaj rad ćemo posvetiti upravo jeziku udžbenika i to njegovoj funkciji razvijanja i bogaćenja rječničkog fonda kod učenika i stjecanja pismenosti, odnosno upoznavanja učenika s temeljnim odlikama standardnog bosanskog jezika, kako bismo ukazali na to da se upoznavanje učenika s jezičkom normom planira od prvog školskog dana, na svim časovima i kroz svaku zapisanu riječ. Naučna istraživanja o ovome kao dijelu kompleksnijeg pitanja ranog jezičkog razvoja nisu zanemarena

u svijetu i u susjednim zemljama¹, a ne zaostaju ni radovi koji, između ostaloga, ukazuju i na važnost jezika udžbenika, kako onih namijenjenih za nastavu hrvatskoga jezika, tako i za druge predmete (matematika, priroda i društvo), postavljajući svoje teorijske okvire istraživanja ranog učenja i usvajanja jezika u općim lingvističkim teorijama (Chomsky /1966, 1989/; Slobin /1974/; Yule /1998/; Hymess /1984/), ali i u drugim teorijama koje su bitno odredile teorijski koncept ovih istraživanja (*teorija usvajanja semantičkih crta* /Clark 1973, 1981/, *teorija semantičke vučnice* /Smiley i Huttenlocher/, *teorija sintaktičke vučnice*, dok termini *ulazni i izlazni jezik* potječu iz *teorije ulaznog jezika* /Nelson 1973/, koja posmatra jezik usmjeren djetetu – ulazni jezik je jezik prilagođen i usmjeren djetetu, on direktno utječe na ciljani jezik, jezik koji se obrazovanjem želi razviti kod djeteta), dok su tri osnovna faktora koji utječu na to kakav će biti *ulazni i ciljani jezik* sljedeća: *razina komunikacijske kompetencije na organskom idiomu* (prvi usvojeni jezik), *utjecaj oglednoga govornoga modela* (učitelji, roditelji, okolina), te *utjecaj pisanog jezika školskih udžbenika* (Pavličević-Franić i Gazdić-Alerić 2010; Pavličević-Franić 2012). Iako je cilj ovog rada nešto drugačiji od ovih radova, prihvatamo stav da jezik školskih udžbenika ima veliki utjecaj na usvajanje norme jezika kod učenika i da uveliko doprinosi konačnom rezultatu u procesu usvajanja jezičke kulture općenito, te ih i određujemo kao korpus našeg istraživanja.

Usvajanje jezičke norme, pravopisne, gramatičke i leksičke, zadatak je predmeta Bosanski jezik i književnost u razrednoj nastavi koja treba da: „utječe na usvajanje jezičkih zakonitosti; sistemski uvodi učenike u sve oblike usmenog i pisanog izražavanja; utječe na razvoj jezičke kulture i izražajnih sposobnosti učenika; (...); utječe na usvajanje norme savremenog standardnog bosanskoga jezika“². Stoga su istraživanjem obuhvaćeni udžbenici koji su se koristili i koji se još koriste u nastavi predmeta Bosanski jezik i književnost (četiri udžbenika), no, kako zadatak predmeta Bosanski jezik i književnost koji se odnosi na usvajanje norme savremenog jezika ne može ostati samo zadaća ovoga predmeta, jer je usvajanje jezičke norme neodvojivo od izučavanja drugih predmeta i oblasti, analizirani su i udžbenici iz predmeta Moja okolina (četiri udžbenika), Priroda (jedan udžbenik), Društvo (jedan udžbenik), Muzička kultura (pet udžbenika),³ koje je Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke odobrilo za upotrebu u osnovnim školama – ukupno petnaest udžbenika za prvi, drugi, treći, četvrti i peti razred devetogodišnje osnovne škole. Važno je istaći da su se oni koristili ili se još uvijek koriste u osnovnim školama u Federaciji Bosne i Hercegovine, te svi rezultati i zaključci ovdje doneseni vrijede za nastavni proces na bosanskom jeziku koji se odvija na federalnom nivou u kojem su se upotrebljavali. U ovom radu pažnju ćemo posvetiti jednoj nimalo rijetkoj pojavi koja je primijećena u odabranim udžbenicima za razrednu nastavu – korištenje dubleta i višestrukosti u samim tekstovima udžbenika. Norma bosanskog jezika odlikuje se velikim brojem fonoloških, morfoloških i leksičkih dubleta, pa učenike čiji je maternji jezik bosanski valja upoznati s ovim fenomenom i podučiti ih njihovoj upotrebnosti. Ovakvi se slučajevi različito tretiraju u normativnim priručnicima. U *Rječniku bosanskoga jezika* (2010)

¹ Jedan od projekata je i *Razvoj komunikacijske kompetencije u ranome diskursu hrvatskoga jezika*, Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (2007-2011).

² <https://mozks-ksb.ba/wp-content/uploads/2019/11/Nastavni-plan-i-program-od-I-do-V-razreda-devetogodisnje-osnovne-skole-za-skole-koje-realiziraju-nastavu-na-bosanskom-jeziku.pdf> (pristup 23. 10. 2024)

³ S obzirom na to da se u ranijim istraživanjima jezik udžbenika matematike za razrednu nastavu detaljno analizirao, te obuhvata i ovaj aspekt analize (Mešanović-Meša 2023, Mešanović-Meša i Japaur 2023), ti su se udžbenici izostavili ovaj put.

postavljeni su osnovni normativi koji uređuju dublete u bosanskom jeziku: fonološki, tvorbeni i leksički dubleti koji su jednako stabilizirani i poznati, potom fonološki, tvorbeni i leksički dubleti koji nisu podjednako stabilizirani i poznati, nego se jednom od njih daje prednost, ali se prihvata i drugi, te fonološki, tvorbeni i leksički dublet koji nije prihvatljiv u bosanskom standardnom jeziku (Halilović, Palić i Šehović 2010: VII-IX), a lingvistički termin *dublet* pojašnjava se kao *riječ s dva različita lika (npr. morfem i morfema)*, sinonim mu je *inačica (naglasni ~, morfološki ~)* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 237). Naravno, i ostali normativni priručnici bosanskog jezika (*Pravopis bosanskoga jezika* /1996; 2017/, *Gramatika bosanskoga jezika* /2000/) bit će konsultirani za detaljniju analizu pojedinačnih primjera, a cilj rada jeste utvrditi popis i pristup dubletnim rješenjima u udžbenicima, te normativnu i upotrebnu vrijednost dubleta, kako bi se odgovorilo na pitanje da li je jezik udžbenika u funkciji usvajanja odlika standardnog bosanskog jezika kod učenika u razrednoj nastavi i razvijanja jezičkih kompetencija, odnosno kakav *ciljani jezik* kod učenika razvijaju glede upotrebe dubleta.

Pravopisni znaci za označavanje dubleta

Dublete, ma kakve prirode bili, ako se koriste u tekstu, valja navesti s kakvim pravopisnim znakom, a kako su pravopisni znaci „vrsta pismenih znakova kojima se postiže veća jasnoća i bolje razumijevanje odnosa između pojedinih dijelova teksta“ (Halilović 1996: 56; Halilović 2017: 49), i odabir znaka za označavanje dvaju likova sinonimnog značenja vrlo je važan. U praksi je ustaljeno da se dubleti odvajaju kosom crtom na temelju pravopisnih uputa: „Kosa crta upotrebljava se kao oznaka da su i podatak (riječ, oblik, simbol i sl.) ispred nje i onaj iza nje iste (upotrebne) vrijednosti. Dakle, kosa crta koristi se umjesto riječi *odnosno*“ – uputa je iz prvog izdanja *Pravopisa bosanskoga jezika* (Halilović 1996: 94), koja je proširena u drugom izdanju samo dodavanjem veznika *ili*: „...kosa crta koristi se umjesto riječi *odnosno*⁴, *ili*“, a u ovakvoj upotrebi kosa crta se može odvojiti bjelinama slijeva i zdesna (a ne mora) (Halilović 2017: 83-84), pa se može bilježiti dvojako u ovom značenju: „Apeninski poluotok / Apeninski poluostrvo i Apeninski poluotok/Apeninsko poluostrvo; bliskosti / bliskošću i bliskosti/bliskošću, dio / dijel i dio/dijel; dići / dignuti i dići/dignuti i sl.“ (Halilović 2017: 50). Iste i slične preporuke za upotrebu kose crte nalaze se u pravopisnim priručnicima srpskog i hrvatskog jezika⁶, u kojima nalazimo i uputu za korištenje kose crte za obilježavanje rodne ravnopravnosti: „u dokumentima gdje treba upisati ime određene osobe za koju se ne zna kojega je spola ili kada se želi naglasiti ravnopravnost spolova: *športaš/ica, voditelj/ica, kandidat/kinja*... Ako dometak traži promjenu osnove, onda treba ispisati cijelu drugu imenicu:

⁴ Čestica *odnosno* služi za 1. preimenovanje, preoblikovanje, preformulaciju iskaza; to jest, zapravo, upravo (*ti, ~ tvoji radnici*); 2. upućivanje svakog pojedinog člana čega se nabraja (*dva filma donijela su mu zaradu od pet miliona dolara, ~ tri miliona dolara*) (Halilović, Palić i Šehović 2010: 803).

⁵ Veznik *ili* 1. povezuje dvije ili više riječi od kojih je sadržaj samo jedne prihvatljiv, istinit, ostvariv i sl. (*crno ~ bijelo; ja, ti ~ on*); 2. povezuje različite riječi i skupove riječi koji znače isto (pri objašnjavanju, tumačenju, preciziranju i sl.), to jeste (*stolica ~ dio namještaja na kojem se sjedi*); 3. povezuje dvije riječi od kojih bi sadržaj obiju mogao biti prihvatljiv, istinit i sl. (*pet ~ šest ljudi*); (...) (Halilović, Palić i Šehović 2010: 382).

⁶ Kosa crta se može pisati „između naporednih ili alternativnih izraza ili jezičkih oblika (sa značenjem ‘pored’, ‘ili’, ‘odnosno’: nastavak -ov/e, Požegi/Požezzi, telefon/telefaks, zaglavlje/podnožje, i/ili“ (Pešikan, Jerković i Pižurica 2018: 142); jedna od službi jeste „u jezikoslovnim djelima dviju jedinica koje imaju sinonimnu upotrebu: bërba/bërba, bòrba/bórba, s/sa, k/ka...“ (Babić i Moguš 2011: 268); bez bjelina kosa crta se piše „pri označavanju da se ovisno o kontekstu ostvaruje jedna od mogućnosti (ili): s/sa, i/ili, liječnik/liječnica“ (Jozić i dr. 2013: 107-108).

liječnik/liječnica, učenik/učenica, zamjenik/zamjenica...“ (Babić i Moguš 2011: 268), a koja je izostala u *Pravopisu bosanskoga jezika*. Odmah ćemo i istaći da je u svim udžbenicima iz našega korpusa poštovana ravnopravnost spolova i da su mocijski parovi kao i pridjevi te glagolski pridjevi u muškom i ženskom rodu obilježeni u udžbenicima kosom crtom. Dalje, u praksi se katkad iza kakvog naziva koji ima sinonim(e) u zagradu upiše i taj drugi ili ostali sinonimi, npr. *sibilarizacija (druga palatalizacija, dentalizacija), konkretne (stvarne ili predmetne) imenice, apstraktne (nestvarne ili mislene) imenice, zbirne (kolektivne) imenice*, a katkad se uvedu veznikom *ili*, npr. *vlastite ili osobne imenice, opće ili zajedničke imenice*⁷. Zagradom, kao pravopisnim znakom u užem smislu, označava se naknadno dodato ili umetnuto objašnjenje koje se odnosi na dio rečenice, rečenicu ili više njih (Halilović 1996: 99), odnosno u zagrade se stavlja dio rečenice ili teksta koji služi kao dopuna ili objašnjenje (Halilović 2017: 87), a može poslužiti i za označavanje različitih oblika pojedinih riječi, npr. akcen(a)t, lijepog(a), sto(l)ni i sl. (to znači da su dubleti akcenat i akcent, lijepog i lijepoga, stolni i stoni (Halilović 2017: 89). I pravopisi hrvatskoga i srpskoga ističu da, pored ostaloga, zagrada služi za dopunu i objašnjenje teksta.⁸ Iz pravopisnih uputa proizlazi da se dubleti mogu označiti kosom crtom, potom se jedan može staviti u zagradu (obično je to slučaj kad postoji više naziva za istu pojavu, potom kad se riječ domaćega porijekla objašnjava riječju stranoga porijekla ili obrnuto, kad se ukaže potreba da se i manje poznata riječ navede uz poznatiju ili da se pojasni njome i sl.). (Veznik *ili* svakako se može naći između dubleta, jer on „povezuje različite riječi i skupove riječi koji znače isto /pri objašnjavanju, tumačenju, preciziranju i sl./“ (Halilović, Palić i Šehović 2010: 382/.)

Dubleti u korpusu istraživanja

Kako smo već naznačili, korpus istraživanja čini petnaest udžbenika korištenih u nastavi na bosanskom jeziku u osnovnim školama u okviru predmeta Bosanski jezik i književnost, Moja okolina, Priroda, Društvo i Muzička kultura. Svi primjeri ekscerpirani su iz teksta samih autora (tekstovi iz književnosti i tekstovi pjesama ne sadrže ove primjere). Prikupljene primjere predstaviti ćemo po određenoj vrsti udžbenika od prvog do petog razreda.

Dubleti u udžbenicima *Moja okolina 1, Moja okolina 2, Moja okolina 3, Moja okolina 4, Priroda 5, Društvo 5*

U svim ovim udžbenicima uočen je određeni broj dubleta, te ih iznosimo pojedinačno (i one koji se ponavljaju, osim naših komentara) iz svakog udžbenika od prvog do petog razreda s namjerom da se prikaže i njihov broj za svaki izvor kao i odabir dubleta od nižih ka višim razredima, a kako je prisutan i različit način njihovog navođenja, tako smo ih razvrstali s obzirom na to da li se navode pomoću kose crte, zagrade, veznika *ili* te kakva drugog načina.

⁷ Svi primjeri su preuzeti iz *Gramatike bosanskoga jezika* (Jahić, Halilović i Palić 2000: 148, 187, 188).

⁸ „U zagrade se stavljaju riječi i rečenice koje služe za dopunjavanje i objašnjavanje, koje pripadaju drugome sloju teksta i sl. (Babić i Moguš 2011: 248). „U zagrade se stavlja a) dio rečenice ili teksta koji služi za dopunjavanje i objašnjavanje (...), d) dio riječi: s(a), nekad(a), bijelog(a), velikom(u/e), (pre)letjeti, (pr)opis, (ne)primjeren (...)“ (Jozić i dr. 2013: 102). „Zagradom se izdvaja pridodati deo teksta koji ima karakter dopunskog podatka, objašnjenja ili komentara koji se umeće među ostale rečenične delove, odnosno domeće na kraju“ (Pešikan, Jerković i Pižurica 2018: 132).

Udžbenik za prvi razred devetogodišnje osnovne škole *Moja okolina* (2011)

Dubleti sa zagradom: *TEKE* (*SVESKE*) (MO 1, str. 11); *ZRAK* (*VAZDUH*) (MO 1, str. 31); *STAJALIŠTE* (*STANICA*) (MO 1, str. 34); *NENA* (*NANA, BAKA*) (MO 1, str. 40, 43).

Dubleti s kosom crtom: *PORODICA/OBITELJ* (MO 1, str. 18, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46); *SAOBRAĆAJ/PROMET* (MO 1, str. 21, 22); *ULICA / KOLOVOZ* (MO 1, str. 25, 26); *TROTOAR/PLOČNIK* (MO 1, str. 25); *SEDMICA/TJEDAN* (MO 1, str. 66), *RUČNIK/PEŠKIR* (MO 1, str. 98).

Dubleti i s kosom crtom i sa zagradom: *SAOBRAĆAJNI/PROMETNI* (MO 1, str. 31), *SAOBRAĆAJNI (PROMETNI)* (MO 1, str. 32); *VOZ/VLAK* (MO 1, str. 31), *VOZ (VLAK)* (MO 1, str. 33).

Dubleti obilježeni na drugi način (jedni ispod drugih): *JANUAR SIJEČANJ, FEBRUAR VELJAČA, MART OŽUJAK, APRIL TRAVANJ, MAJ SVIBANJ, JUNI LIPANJ, JULI SRPANJ, AUGUST KOLOVOZ, SEPTEMBAR RUJAN, OKTOBAR LISTOPAD, NOVEMBAR STUDENI, DECEMBAR PROSINAC* (MO 1, str. 67).

S obzirom na ukupni obim teksta u udžbeniku za prvi razred (naravno, znatno manji u odnosu na više razrede), broj dubleta koji se nalaze u njemu nije nimalo zanemariv, a svi su leksičke prirode. Tako se učenici u prvom razredu upoznaju s leksičkim dubletima jednako stabiliziranim u bosanskom jeziku⁹: *teka* i *sveska*, *stajalište* i *stanica*, *porodica* i *obitelj*, *saobraćaj* i *promet*, *trotoar* i *pločnik*, te nazivima mjeseci *januar* i *siječanj*, *februar* i *veljača*... (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1321, 1275; 1243, 1245; 964, 784; 1174, 1069; 1351, 911; 456, 1190; 284, 1427). Osim ovih dubleta koji imaju jednak status u bosanskom standardu u udžbeniku su kao dubleti ponuđeni i primjeri *zrak* i *vazduh*, *sedmica* i *tjedan*, *voz* i *vlak*, no *vazduh*, *tjedan* i *vlak* nisu prihvatljivi u bosanskom jezičkom standardu – samo je prihvatljivo *zrak*, *sedmica* i *voz* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1424, 1530; 1183, 1333; 1451, 1444). U *Pravopisu bosanskoga jezika* (1996) također nije bilo prihvaćeno ni *vazduh* ni *tjedan* (Halilović 1996: 585, 550), ali su u drugom izdanju i *vazduh* i *tjedan* dobili status prihvatljivih likova (Halilović 2017: 738, 697), dok *vlak* u prvom izdanju ovoga priručnika nije bio prihvaćen, a u drugom je potpuno izostavljen iz *Pravopisnog rječnika* – no, kako pravopisni priručnici i rječnici priređeni uz ovakva izdanja ne mogu određivati statusnu vrijednost leksema niti je to njihova zadaća (pravopisni rječnici bave se pravopisnim problemima i rješavaju takvih pitanja u pojedinačnim leksemama, često ističući da je samo to njihov cilj i svrha), ostaje da prihvatimo i ocjene izrečene za ove parove u *Rječniku bosanskoga jezika* (2010). Dubleti *ručnik* i *peškir* u *Rječniku* imaju jednak status, s tim što je uz *ručnik* upisana etiketa *ekspr.* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1159, 893); *nena* i *nana* jesu jednakog statusa, *baka* je hipokoristik od *baba*, a *baba* ima etiketu *reg.* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 746, 711, 44, 40), te se *nena* i *nana*, s jedne strane, i *baka*, s druge strane, ne bi moglo naći u ravnopravnom položaju glede upotrebne vrijednosti i značenjskog nijansiranja u bosanskome (leksema *nena* i *nana* imaju neutralno značenje, leksema *baka* ne – njeno je značenje obilježeno, iskazuje emotivnu povezanost,

⁹ Zbog velikoga broja izdvojenih i analiziranih primjera te samog obima ovog rada ne donosimo značenja opisana u *Rječniku bosanskoga jezika* osim kada za to postoji posebna potreba, a konstatacije da leksema imaju ili nemaju jednak status i da su istoznačne odnose se isključivo na ona značenja koja su tako prikazana u *Rječniku* ili ih kontekst iz primjera tako određuje (ne govorimo, dakle, o svim značenjima i ostalim statusima pojedinih leksema).

bliskost) (ali u hrvatskom standardu *baka* nije hipokoristik i nema emocionalnu obojenost¹⁰, pa je zasigurno to prevagnulo da se nađe u istom rangu s *nena* i *nana*). Par *ulica* i *kolovoz* izdvajamo zbog različita značenja ovih leksema: *ulica* je saobraćajna površina kroz naseljeno mjesto kojom se kreću pješaci i vozila, *kolovoz* dio ceste ili ulice kojim se kreću vozila (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1377, 519), no upotrijebljene su u naslovu *Pravila kretanja ulicom / kolovozom* kao istoznačnice upotrebom kose crte (u nastavku teksta nije napravljena razlika u njihovoj upotrebi na osnovu značenja), pa valja skrenuti pažnju na to da se ovakvim obilježavanjem izjednačava različito značenja leksema (ako je naum bio prikazati i pravila kretanja *ulicom* i pravila kretanja *kolovozom*, upotreba veznika *i* namjesto kose crte precizirala bi da se radi o dvije lekseme s različitim značenjem – *Pravila kretanja ulicom i kolovozom*).

Udžbenik za drugi razred devetogodišnje osnovne škole *Moja okolina* (2011)

Dubleti s kosom crtom: *sveska/teka* (MO 2, str. 8), *teka/sveska* (MO 2, str. 11); *saobraćaj/promet* (MO 2, str. 18, 19); *saobraćajni/prometni* (MO 2, str. 21); *plin/gas* (MO 2, str. 37); *gasovito (plinovito) stanje* (MO 2, str. 103, 104); *porodica/obitelj* (MO 2, str. 41, 42, 43, 44, 45); *porodični/obiteljski* (MO 2, str. 56); *nana/nena/baka* (MO 2, str. 43); *frižider/hladnjak* (MO 2, str. 46); *udruženje/udruga* (MO 2, str. 54); *praznici/blagdani* (MO 2, str. 56, 57, 58, 59, 60, 61); *tjelesni/fizički* (MO 2, str. 69); *ručnik/peškir* (MO 2, str. 73); *čulo/osjetilo* (MO 2, str. 75); *zemlja/tlo* (MO 2, str. 80); *đubriti/gnojiti* (MO 2, str. 87); *mart/ožujak* (MO 2, str. 90, 93); *juni/lipanj* (MO 2, str. 90, 91); *septembar/rujan* (MO 2, str. 91); *decembar/prosinac* (MO 2, str. 92).

Dubleti sa zagradom: *ulica (kolovoz)* (MO 2, str. 18); *trotoar (pločnik)* (MO 2, str. 18); *zračni (vazdušni)* (MO 2, str. 22); *pozorište (kazalište)* (MO 2, str. 30, 40); *kino (bioskop)* (MO 2, str. 30, 40); *biblioteka (knjižnica)* (MO 2, str. 30); *stomatolog (zubar)* (MO 2, str. 34, 70); *amidža (stric)* (MO 2, str. 43); *daidža (ujak)* (MO 2, str. 43); *stoljeće (vijek)* (MO 2, str. 65); *tene (patike)* (MO 2, str. 74); *šumske (divlje) životinje* (MO 2, str. 98); *okoliš (okolina)* (MO 2, str. 105).

Dubleti i s kosom crtom i sa zagradom: *fabrika/tvornica* (MO 2, str. 26, 28, 40), *fabrika (tvornica)* (MO 2, str. 32); *zrak/vazduh* (MO 2, str. 80), *zrak (vazduh)* (MO 2, str. 107).

Dubleti s veznikom *ili*: *gomolj ili krtola* (MO 2, str. 87).

I ovaj udžbenik sadrži veliki broj leksičkih dubleta. Osim onih koji se već spominju u udžbeniku za prvi razred (*Moja okolina 1*) i koje smo komentirali (*teka* i *sveska*, *saobraćaj* i *promet*, *saobraćajni* i *prometni*, *porodica* i *obitelj*, *ručnik* i *peškir*, *trotoar* i *pločnik*, *ulica* i *kolovoz*, *zrak* i *vazduh*, *nana* i *nena* i *baka*, te nazivi mjeseci), ponuđeni su novi jednakovrijedni leksički dubleti bosanskog jezika: *plin* i *gas*, *frižider* i *hladnjak*, *praznik* i *blagdan*, *tjelesni* i *fizički*, *čulo* i *osjetilo*, *đubriti* i *gnojiti*, *biblioteka* i *knjižnica*, *stomatolog* i *zubar*, *amidža* i *stric*, *daidža* i *ujak*, *stoljeće* i *vijek*, *fabrika* i *tvornica* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 910, 306; 298, 364; 999, 72; 1333, 290; 145, 842; 265, 321; 64, 512; 1252, 1531; 17, 1257; 155, 1373; 1252, 1433; 279, 1359), no i dubleti gdje jedan nije prihvatljiv u bosanskom standardu: *kazalište* nije prihvatljivo uz *pozorište*, ni *bioskop* uz *kino*, ni *okolina* uz *okoliš* (Halilović, Palić i Šehović

¹⁰ <https://rjecnik.hr/search.php?q=baka> (pristup 7. 11. 2024)

2010: 496, 992; 68¹¹, 501; 818¹²), dok *udruga* nije ni upisana u *Rječnik bosanskoga jezika*, samo *udruženje*¹³ (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1367). Premda u *Rječniku* nije naznačeno uobičajenim postupkom kada se navodi status dubleta, par *zemlja* i *tlo* možemo prihvatiti kao dublete na osnovu značenja ponuđenih uz *zemlja* (površina tla; tlo, zemljište kao podloga za uzgoj poljoprivrednih dobra; tlo, zemljište kao izvor hrane /i života/), *tlo* (površina zemljišta ili druga osnovna površina) i *zemljište* (zemlja kao 1. kraj, predio, 2. tlo) (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1519, 1334, 1520). U paru *tene* i *patike* upotreba prvoga vezana je za razgovorni jezik (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1324), pa stoga njegovo navođenje nije ni opravdano kada je riječ o upoznavanju s leksikom standardnog bosanskog jezika. Na dva para i slučaja skrećemo pažnju: *divlje* (*šumske*) *životinje* i *gomolj* ili *krtola*: pridjev *divlji* znači *koji nije pripitomljen (o životinjama)*, a *šumski* označava *koji se odnosi na šumu, koji živi ili raste u šumi, koji se nalazi u šumi itd. (šumsko bilje)* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 193, 1308), dakle, *divlje životinje* ne moraju biti samo one koje žive u šumi, pa to i nisu potpuni sinonimi (*divlje životinje* opsegom značenja obuhvataju *šumske životinje*, ali ne i obrnuto) (istina, sve pobrojane životinje u tom tekstu i žive u šumi, a zagradom se može umetnuti dodatno pojašnjenje, no zbog jasnoće značenja valja paziti na ovo, jer se zagradom obilježavaju svi ostali sinonimi u udžbeniku – na koncu, učenici tako ne mogu razlikovati šta je riječ s istim značenjem, a šta je dodatno pojašnjenje); *gomolj* je *zadebljala stabljika ili korijen nekih biljaka koji ima funkciju podzemnog spremišnog organa (ob. u obliku grudve)*, uz *krtola* je uneseno reg. *krompir*, a *krompir* je *a. trajna zeljasta biljka iz porodice pomoćnica jestiva gomolja, b. gomolj te biljke* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 325, 560, 558), te leksema *krtola* zbog etikete reg. nije u potpunosti ravnopravna leksemi *gomolj* (primjer iz udžbenika glasi: *Krompir raste iz gomolja ili krtole.*).

Udžbenik za treći razred devetogodišnje osnovne škole *Moja okolina* (2011)

Dubleti s kosom crtom: *stoljeće/vijek* (MO 3, str. 45); *nena/baka* (MO 3, str. 70); *pranena/prabaka* (MO 3, str. 70); *komšija/susjed* (MO 3, str. 94).

Dubleti sa zagradom: *vrt (bašča)* (MO 3, str. 9); *kajsija (marelica)* (MO 3, str. 11); *staja (štala)* (MO 3, str. 21); *krš (kamenjar)*¹⁴ (MO 3, str. 28, 29); *listopadne (bjelogorične) i zimzelene (crnogorične) šume* (MO 3, str. 33); *stajalište (stojište)* (MO 3, str. 44); *vidik (horizont, obzor)* (MO 3, str. 44); *vidikova linija (obzornica)* (MO 3, str. 44); *sat (časovnik, ura)*¹⁵ (MO 3, str. 45); *slana (mraz)* (MO 3, str. 50); *strana (padina)* (MO 3, str. 55); *vrh (tjeme)* (MO 3, str. 55)¹⁶; *razmjer (omjer)*¹⁷ (MO 3, str. 57); *računar (kompjuter)* (MO 3, str. 64); *nizinski (ravničarski) krajevi* (MO 3, str. 72); *zohva (bazga)* (MO 3, str. 76); *perad (živina)* (MO 3, str. 77); *tvornica (fabrika)* (MO 3, str. 79); *zračni (vazdušni)* (MO 3, str. 80, 81); *cestovni (drumski)* (MO 3, str.

¹¹ Istakli smo već da ćemo u ovoj analizi posmatrati jednaka značenja, odnosno sinonimna značenja, pa se i konstatacija da *bioskop* nije prihvatljivo odnosi samo na ekvivalentno značenje leksema *kino* (*bioskop* ima značenje u RBJ *vrsta sprave za projekciju filmova na platnu*).

¹² Dakle, i ovdje govorimo samo o značenju *ekol. ukupnost materijalnog i živog svijeta, čovjek čini njegov biološki dio*.

¹³ Uz *udruženje* navedeni su kao sinonimi *društvo* i *organizacija*.

¹⁴ *Krš (kamenjar)*, *močvara*, *pijesak* i *šikara* su neplodna zemljišta.

¹⁵ *Sprava pomoću koje mjerimo vrijeme je sat (časovnik, ura)*.

¹⁶ *Dijelovi uzvišenja*.

¹⁷ *Razmjer (omjer)* nam pokazuje koliko su puta umanjeni predmeti, objekti ili njihovo rastojanje u prirodi.

80); *tračnica (pruga)*¹⁸ (MO 3, str. 80); *voz (vlak)* (MO 3, str. 80); *zračna luka (aerodrom)* (MO 3, str. 81); *trotoar (pločnik)* (MO 3, str. 83); *praznik (blagdan)* (MO 3, str. 85, 87); *porodični (obiteljski)* (MO 3, str. 85); *mezarje (harem)* (MO 3, str. 86); *stomatolog (zubar)* (MO 3, str. 93); *crveni križ (krst)*¹⁹ (MO 3, str. 97); *zrak (vazduh)* (MO 3, str. 102), *zemljište (tlo)* (MO 3, str. 102).

Dubleti s veznikom ili: *kompas ili busola* (MO 3, str. 43); *decenija ili desetljeće* (MO 3, str. 70).

Dubleti s veznikom ili i sa zagradom: *svejadi ili svaštojedi* (MO 3, str. 23), *SVEJEDI (SVAŠTOJEDI)* (MO 3, str. 23).

Dubleti s veznikom ili i s kosom crtom: *ručnik ili peškir* (MO 3, str. 91), *PEŠKIR/RUČNIK* (MO 3, str. 91).

Dubleti i s kosom crtom i sa zagradom: *juni/lipanj* (MO 3, str. 8), *juli/srpanj* (MO 3, str. 8); *august/kolovoz* (MO 3, str. 8); *septembar/rujan* (MO 3, str. 8, 17); *oktobar/listopad* (MO 3, str. 17); *novembar/studen* (MO 3, str. 17); *decembar/prosinac* (MO 3, str. 17); *decembar/prosinac, januar/siječanj, februar/veljača, mart/ožujak* (MO 3, str. 48); *januar (siječanj), februar (veljača), mart (ožujak), april (travanj), maj (svibanj), juni (lipanj), juli (srpanj), august (kolovoz), septembar (rujan), oktobar (listopad), novembar (studen), decembar (prosinac)* (MO 3, str. 46).

Odlika i ovog udžbenika jeste uvođenje velikoga broja leksičkih dubleta. Neki su već komentirani (*stoljeće i vijek, nena i baka, tvornica i fabrika, zrak i vazduh, voz i vlak, trotoar i pločnik, praznik i blagdan, porodica i obitelj, stomatolog i zubar, zemljište i tlo, ručnik i peškir*, te nazivi mjeseci), pa se osvrćemo na tek uvedene dubletne parove s jednakim statusom u bosanskom jeziku: *komšija i susjed, vrt i bašča, kajsija i marelica, vidik i horizont i obzor, slana i mraz, strana i padina, računar i kompjuter, zohva*²⁰ i *bazga, perad i živina, zračna luka*²¹ i *aerodrom, mezarje i harem, križ i krst, kompas i busola, decenija i desetljeće* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 525, 1270; 1458, 51²²; 480, 629; 1432, 368, 792; 1208, 674-675; 1254, 867; 1098, 523; 1529, 52; 890, 1543; 606, 5; 648, 355; 555, 559; 523, 102; 162, 175). Pridjevi *listopadni* i *bjelogorični* u sintagmama *listopadna šuma* i *bjelogorična šuma* jesu značenjski zamjenjivi, jer *listopadni* označava *s kojeg ujesen opada lišće*, a *bjelogorični* se odnosi na *bjelogoricu* (*bjelogorica* je *drveće u kojeg opada lišće, bjelogorično drveće, listopadno drveće /supr. crnogorica/*), te isto vrijedi i za pridjev *zimzelen koji je uvijek zelen, koji i zimi ima zeleno lišće*, i pridjev *crnogorični koji se odnosi na crnogoricu (crnogorica bot. zimzeleno igličasto drveće (bor, jela, smreka i dr.)* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 598, 71; 1524, 119). Potom izdvajamo parove i primjere čiji jedan član nikako nije našao svoje mjesto u *Rječniku*: *stajalište* je *mjesto na kojem ko stoji i s kojeg šta posmatra*, dok *stojište* nije upisano (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1243); *sat (sprava za mjerenje protoka vremena)* ima sinonim uz koji za svako značenje stoji etiketa *reg. ura*, a *časovnik* je izostavljen potpuno (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1177, 1390); etiketa *razg.* zabilježena je uz drugi član parova *staja i štala, vrh*²³ i *tjeme*²⁴ (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1243, 1302; 1455, 1333), što upućuje na to da je u ovim

¹⁸ *Željeznički saobraćaj se odvija po tračnicama (prugama).*

¹⁹ *Zdravstvene ustanove i sva vozila zdravstvenih ustanova su označena crvenim križem (krstom).*

²⁰ I lik *zova* je prihvatljiv, ali se daje prednost liku *zohva*.

²¹ *Zračna luka* ima oznaku ustaljenog spoja riječi.

²² Uz *bašča* naveden je naglasni dublet *bášča* i fonološki *bášta*.

²³ *Najviši dio, tačka čega: ~ planine, ~ kruške, ~ stupa.*

²⁴ *Razg. najviši vrh bilo čega (planine, brijega i sl.).*

slučajevima svakako bolje odabrati onaj član koji je stabiliziran i općeprihvaćen. Uz ustaljeni spoj riječi *cestovni saobraćaj* (zn. *saobraćaj cestama*) nije uneseno *drumski saobraćaj*, premda se *drumski* odnosi na *drum* (*javni put /ob. važniji/ izgrađen za kolski i tovarni saobraćaj*) (Halilović, Palić i Šehović 2010: 108, 233). Dalje, *krš* i *kamenjar* nisu uvedeni u *Rječniku* kao leksički dubleti, a na osnovu ponuđenih značenja mogu se prihvatiti samo kao djelomični sinonimi: *krš* je *geol. tlo s mnogo kamena, vrtača, zemljom crvenicom i podzemnim optokom vode*; *kras*; *kamenjar* je *zemljište većinom prekriveno kamenjem, kamenito tlo; kamenjak* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 560, 484). U *Rječniku* nisu uvršteni kao dubleti ni *razmjer* i *omjer* premda je njihovo prikazano značenje blisko: *razmjer* označava *odnos rastojanja, udaljenosti na kakvu crtežu, geografskoj karti, mapi, planu i sl. prema dužini u stvarnosti, a omjer međusobni odnos dviju veličina (težina ili čega drugoga); srazmjera, proporcija* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1128, 824), no posve je jasno da su leksički dubleti *tračnica* i *šina* (*tračnica /ob. mn./ jedan od dva paralelna čelična dijela željezničke ili tramvajske pruge kojima se kreću lokomotive, vagoni i tramvaji; šina; šina je jedna od dvije paralelne čelične trake kojima se kreću vozovi, tramvaji i sl.; tračnica*), *pruga* i *kolosijek* (*pruga znači željeznički ili tramvajski kolosijek, a kolosijek par postavljenih željezničkih tračnica po kojima se kreću vozovi i druga sl. vozila; pruga*) (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1339, 1293; 1087, 519), a ne *tračnica* i *pruga* – no kako je *pruga* navedeno u zagradi (koja služi i za dodatno pojašnjenje), ovaj primjer se opet i ne mora tumačiti kao dublet (jer to i nije), ali ga izdvajamo kao uzor kako može doći do pogrešna tumačenja jednakim obilježavanjem s ostalim primjerima dubleta.

Udžbenik za četvrti razred devetogodišnje osnovne škole *Moja okolina* (2009)

Dubleti sa zagradom: *vazduh (zrak)* (MO 4, str. 6); *truhljenje (raspadanje)* (MO 4, str. 13); *padavine (oborine)* (MO 4, str. 60); *grad (krupa)* (MO 4, str. 60); *lenta (linija, crta)*²⁵ (MO 4, str. 63); *fabrika (tvornica)* (MO 4, str. 89).

Dubleti s veznikom ili: *decenija ili desetljeće* (MO 4, str. 63); *vijek ili stoljeće* (MO 4, str. 63); *aerodrom ili zračna luka* (MO 4, str. 81).

Za razliku od prethodnih izvora ovaj udžbenik nema veliki broj ponuđenih dubleta. Opet se radi o leksičkim dubletima, onim već uvedenim i komentiranim (*vazduh* i *zrak*, *fabrika* i *tvornica*, *decenija* i *desetljeće*, *vijek* i *stoljeće*, *aerodrom* i *zračna luka*), te o nekoliko s jednakim statusom u bosanskome: *padavine* i *oborine*, *grad* i *krupa*, *truhljenje*²⁶ i *raspadanje* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 788, 867; 331, 561; 1352). U *Rječniku* se za odredničku riječ *lenta* navodi samo jedno značenje: *široka ukrasna traka vezana dijagonalno preko trupa koja se nosi u svečanim prilikama*, a *linija* i *crta* jesu leksički dubleti (Halilović, Palić i Šehović 2010: 589, 596, 120), na osnovu čega se član *lenta*, ako uzimamo u obzir značenja i ocjene statusa leksema iz ovog *Rječnika*, isključuje iz ove upotrebe i konteksta.

²⁵ Na *lenti* (*liniji, crti*) vremena može se prikazati vrijeme od jedne decenije, vijeka ili milenija.

²⁶ Ova glagolska imenica, iako se one u pravilu ne navode posebno nego uz glagol, dobila je u *Rječniku* status odredničke riječi, jer ima i drugo značenje, a to je *biol. razgradnja mrtvih organizama djelovanjem bakterija i uz prisutnost zraka; raspadanje, gnjiljenje*. Dakle, kao sinonimi navedeni su *raspadanje* i *gnjiljenje*.

Udžbenik za peti razred devetogodišnje osnovne škole *Društvo* (2018)

Dubleti sa zagrdom: *mart* (*ožujak*) (D 5, str. 10, 88); *april* (*travanj*) (D 5, str. 10, 88); *maj* (*svibanj*) (D 5, str. 10); *decembar* (*prosinac*) (D 5, str. 10); *starosni* (*dobni*)²⁷ (D 5, str. 58); *religijski* (*vjerski*) (D 5, str. 58); *stoljeće* (*vijek*) (D 5, str. 61); *stepen* (*stupanj*) (D 5 str. 87); *februar* (*veljača*) (D 5 str. 88).

Dubleti i sa zagrdom i s kosom crtom: *kanton* (*županija*) (D 5, str. 10), *kanton/županija* (D 5, str. 37, 38).

Dubleti s kosom crtom: *Komisija / povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika* (D 5, str. 40), *Komisija/povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika* (D 5, str. 94); *saobraćaj/promet* (D 5, str. 53, 109); *zračni/vazdušni saobraćaj* (D 5, str. 110); *špilja/pećina* (D 5, str. 115).

Pravopisni i fonološki dubleti sa zagrdom: *općina* (*opština*) (D 5, str. 10).

Udžbenik *Društvo 5* ne obiluje dubletima: ponavljaju se nazivi mjeseci stranoga i domaćega porijekla, parovi *stoljeće* i *vijek*, *zračni* i *vazdušni*, *saobraćaj* i *promet*, a nude se novi jednakovrijedni dubleti u bosanskome – *religijski* i *vjerski*²⁸, *stepen* i *stupanj*, *špilja* i *pećina* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1142, 1442; 1248, 1261; 1301, 1231²⁹, 887). Parovi *kanton* i *županija*, te *općina* i *opština* nalaze se u sljedećem primjeru: *Federacija Bosne i Hercegovine je podijeljena na 10 kantona (županija) koji su, kao i Republika Srpska, izdijeljeni na općine (opštine)*; dakle, u ovom slučaju nije riječ o statusu ovih članova u bosanskome jeziku, nego o administrativnim dijelovima koji u svojim nazivima na drugim službenim jezicima u BiH imaju i ove lekseme, kao što je riječ i o nazivu tijela koje u sebi sadrži ili jednu ili drugu leksemu (ili *komisija* ili *povjerenstvo*), stoga ovakve slučajeve ne komentiramo u ovom svjetlu. No, par *starosni* i *dobni* zavređuje komentar: pridjev *starosni* odnosi se na starost (*starost* – *pozne godine života*, *doba klonuća životne i radne snage*), a pridjev *dobni* na (životnu) dob (*dob* – *vrijeme koje se proživljava*, *godine života: starosna ~, srednja ~, u ~i od 50 godina*) (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1246, 198, 199), prema tome, *starosni* i *dobni* nisu ni istoznačni ni bliskoznačni pridjevi, a samo pridjev *dobni* u ovom slučaju može biti prihvatljiv.

Udžbenik za peti razred devetogodišnje osnovne škole *Priroda* (2008)

Na posve drugačiji način *Priroda 5* učenike upoznaje s dubletima: na početku udžbenika prikazani su dubleti u tabeli s naslovom *Riječi istog značenja*, a u tekstu su obilježeni opet na različite načine, te u nastavku najprije predstavljamo dublete kako su i navedeni u tabeli, a potom u tekstu udžbenika.

Riječi istog značenja (P 5, str. 6)³⁰:

bijeli luk – *češnjak*; *beskičmenjaci* – *bezkrležnjaci*; *biljojed* – *biljožder*; *cvijetna drška* – *cvijetna stapka*; *cvjetna loža* – *cvjetnište*; *četinarska šuma* – *crnogorična šuma*; *ćelija* – *stanica*; *ćelijski zid* – *ćelijska stjenka*; *delfin* – *dupin*, *dikotiledona biljka* – *dvosupnica*; *dioba* – *dijeljenje*; *dvospolni* – *dvopolni*; *gnojivo* – *đubrivo*; *grupa* – *skupina*; *hemija* – *kemija*; *hlorofil* – *klorofil*; *jednoćelijski organizmi* – *jednostanični organizmi*; *jednospolni* – *jednopolni*;

²⁷ Kroz *starosnu strukturu stanovništva promatramo starosnu (dobnu) osobenost stanovništva*.

²⁸ Napominjemo opet da je riječ o jednom značenju koje je podudarno i kada članovi funkcioniraju kao dubleti (*vjerski* – *koji se odnosi na vjeru*; *religijski*).

²⁹ *Špilja* i *špilja* također su dubleti.

³⁰ Primjere iz tabele prenosimo u izvornom liku, s pogreškama pravopisne ili kakve druge prirode (*beskičmenjaci*, *cvijetna, stjenka, isharne*), bez obzira što su u tekstu udžbenika upisani drugačije.

s glasom *ch* pravopisna norma bosanskoga prihvatila je samo u liku *hemija*³⁷, jer „umjesto grč. i lat. *ch* imamo *h* u riječima: *arhiv, dijahronija, haos, hemija, hirurgija, hlor, hronika, hronologija...*“ (Halilović 1996: 140; Halilović 2017: 140), te je samo *hemija* i *hlorofil* – potvrđeno je i u *Rječniku* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 358, 365); drugo, ni latinizam *kambijum* nije lik prihvaćen u normi bosanskoga³⁸: „imenice na -ium prenose se s analoškim nastavkom -ij: *aluminij, barij, auditorij, akvarij, delirij, kriterij, magisterij, medij, milenij, prezidij, sanatorij, simpozij*“ (Halilović 1996: 141; Halilović 2017: 141). Dalje, u bosanskom standardu pridjevi *spolni* i *polni* nisu prihvaćeni kao dubleti kada se odnose na imenicu sa značenjem *biol. skup fizioloških i psihičkih obilježja koja čine muškarca, odnosno mužjaka, na jednoj, i ženu, odnosnu žensku, na drugoj strani* (tj. spol), pridjev *polni* nije prihvatljiv uz *spolni* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1232, 946), a parovi iz udžbenika *jednospolni – jednopolni* i *dvospolni – dvopolni* opet nisu u skladu s normom bosanskoga. Lekseme *sitnozor*³⁹, *dupin*⁴⁰, *pastrva*⁴¹, *mrnak, stapka* nisu uopće unesene u *Rječnik bosanskoga jezika*, te je samo *drška, mikroskop, delfin, pastrmka, rovac* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 232; 650; 168; 882; 1158). Od ponuđenih parova izdvajamo članove kojima se daje prednost (no prihvaćeni su i drugi članovi): *mesožder* u odnosu na *mesojed*, *ćelija* u odnosu na *stanica*, *kreč* u odnosu na *vapno*, *sisar* u odnosu na *sisavac* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 645; 149, 1245; 549, 1421; 1195), dok u ponuđenom paru *kičma* i *kralježnica* lekseme *kičma* i *kralježnica* imaju jednak status, a *kralježnica* ima prednost nad *kraljeznica*, pa je isti slučaj i kod leksema *kičmenjaci* i *kralješnjaci*, *kraljeznjaci* (prednost je na strani likova sa *š*) (Halilović, Palić i Šehović 2010: 499, 546). Potvrđujemo jednak status u bosanskome: *biljojed* i *biljožder*⁴², *zid* i *stijenska*, *dioba* i *dijeljenje*, *grupa* i *skupina*, *kisik* i *kiseonik*, *križati* i *ukršati*, *kukac* i *insekt*, *larva* i *ličinka*, *polen* i *pelud*, *sprat* i *kat*, *srž* i *srčika*, *tlak* i *pritisak*, *umjetan* i *vještački*, *uslov* i *uvjet*, *zagađenje* i *onečišćenje*, *žig* i *njuška* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 67; 1250, 1522; 186, 183; 343, 1206; 502; 556, 1376; 567, 391; 584, 592; 944, 889; 1234, 493; 1242, 1239; 1334, 1052; 1381, 1443; 1395, 1408; 1471; 1542, 780). Mada nisu na uobičajeni način označeni leksički dubleti, možemo prihvatiti na osnovu opisa značenja kao sinonime *njiva*⁴³ i *oronica*⁴⁴ (Halilović, Palić i Šehović 2010: 780, 837), kao što uz *hranidbeni lanac*, označen kao ustaljeni spoj riječi uz pridjev *hranidbeni*, možemo prihvatiti i *lanac ishrane* (ovaj spoj nije naveden ni uz odredničku riječ *lanac* ni *ishrana*) (Halilović, Palić i Šehović 2010: 369, 583, 400). Da određene lekseme navedene u tabeli kao istoznačnice to nisu i da se ne mogu naći u ovom odnosu, pokazat će

³⁷ Odlika hrvatskog jezika i njegovog standarda jeste bilježenje ovih riječi iz klasičnih jezika sa *k*: *kemija, kemijski, kemičar, kemičarka...*, *klor, klorni, kloroform, klorovodoničan, klorovodonik* (Babić i Moguš 2011: 229, 230; Jozić i dr. 2013: 265; <https://rjecnik.hr/search.php?q=kemija>, <https://rjecnik.hr/search.php?q=klorofil>, pristup 29. 10. 2024).

³⁸ Ovakvi likovi prihvaćeni su s dužim završetkom -*ijum* uz likove s kraćim -*ij* završetkom u normi srpskoga (Pešikan, Jerković i Pižurica 2018: 162, 168).

³⁹ U *Školskom rječniku hrvatskoga jezika* leksema *sitnozor* je prihvatljiva, premda je bolji izbor leksema *mikroskop* (uz *sitnozor* je upisana etiketa zast.) <https://rjecnik.hr/search.php?q=sitnozor>, pristup 29. 10. 2024.

⁴⁰ U hrvatskom jezičkom standardu *dupin* je normativno prihvatljiva riječ, riječ *delfin* nije prihvatljiva (<https://rjecnik.hr/search.php?q=dupin>, <https://rjecnik.hr/search.php?q=delfin>, pristup 30. 10. 2024).

⁴¹ *Pastrva* je normirano i prihvaćeno u hrvatskom jeziku (*pastrmka* nije uopće unesena u *Školski rječnik hrvatskoga jezika*) <https://rjecnik.hr/search.php?q=pastrva>, pristup 30. 10. 2024.

⁴² Ukazujemo na različit pristup i ocjenu u samom *Rječniku bosanskoga jezika* dubleta *mesojed* i *mesožder* (*mesožder* ima prednost), *biljojed* i *biljožder* (jednak status), dok ni *svejed* ni *svaštojed* nisu uvršteni u *Rječnik*.

⁴³ *Veći komad zemljišta koji se obrađuje oranjem, sijanjem i sadnjom; oronica*.

⁴⁴ *Zemlja koja se ore svake godine; oračica*.

njihovi opisi značenja iz *Rječnika*: prvo, *lupa* – *leće*, *povećalo*, *sočivo* upisano je u tabeli, a u tekstu je navedeno *lupa* (*leća*, *povećalo*) u primjeru *Detaljnije biljku možemo pogledati uvećalom – lupom (lećom, povećalom)*; dubleti su *lupa* i *povećalo* i označavaju *okruglu staklenu ploču s drškom*, kao i *leća* (ne *leće*) i *sočivo* sa značenjima *prozirno optičko tijelo sastavljeno od dviju konkavnih ili konveksnih ploča, služi za usmjeravanje pravca svjetlosnih zraka koje kroz njih prolaze* i *dio oka koji služi za projekciju vidne slike* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 606, 986; 586, 1226), ali nisu istoznačni *lupa*, *povećalo*, *leća* i *sočivo*; drugo, *livada* je *zemljište obraslo travom (kosi se ili služi za ispašu)* (*kositi ~u; stoka pase na ~i*), a *travnjak* je *zemljište koje je njegovano tako da na njemu raste trava (uređen ~)* (primjer iz teksta *livada /travnjak/* nalazi se ispod fotografije s visokom travom i poljskim cvijećem) što odgovara samo značenju lekseme *livada* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 599, 1343); treće, *pokožica* je *tanka opna, kožica koja se pohvata po površini čega (npr. kuhana mlijeka), tanki površinski sloj kože, svlak, košuljica, tanki površinski sloj biljnih plodova, lišća i dr.*, a *pokorica* označava *tanak, lahko lomljiv sloj kore koji se uhvati na površini čega (vode, snijega i sl.)* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 940) i međusobno se isključuju, a na osnovu primjera iz udžbenika (*Na licu lista je sloj ćelija koje čine gornju pokožicu (pokoricu) lista.*) jasno je da se samo *pokožica* može upotrijebiti u ovom kontekstu; četvrto, ni *stablo* i *stabljika* nisu istoznačnice – *stablo* je *dio drveta od korijena do grana, deblo (okrećiti ~)*, *drvo s granama (kestenova ~a)*, *stabljika* je *osnovni organ biljaka papratnjača i sjemenjača iz kojeg niču listovi i kroz koji se provode tvari kojima se biljka hrani (kukuruzova ~)* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1243), te uzimajući u obzir primjer iz udžbenika (*Promatrajući biljku cvjetnicu uočavamo njene organe. Svaki organ ima određenu ulogu. Korijen, stablo (stabljika) i list omogućuju biljci život i rast,...*), nema dileme da je jedini izbor *stabljika*.

Dubleti u udžbenicima Čitanka 1, Čitanka 2, Čitanka 3, Naš jezik 5

U usporedbi s udžbenicima namijenjenih predmetu Moja okolina, čitanke ne sadrže veliki broj dvostrukosti i višestrukosti. Jedan od razloga jeste što su najveći dijelovi sadržaja čitanki tekstovi različitih autora (pjesme, priče i sl.), te je znatno i manji obim teksta samih autora čitanki. S druge strane, u njima postoji dio nazvan *Obogati svoj rječnik*, u kojem se tumače nepoznate riječi iz pjesama, priči i sl. i koji na taj način upoznaje učenike s novim riječima (nekada su značenja opisana, nekada je kao tumač ponuđen sinonim), no u tom dijelu nije korištena ni kosa crta ni zagrada, nego crta iza koje stoji opis značenja ili sinonim. Premda je to sasvim drugačiji zadatak od navođenja dubleta u samom tekstu (nepoznata riječ može biti iz sloja leksike koji nije standardan, od narječja, dijalekta, mjesnog govora preko obilježenog značenja do razgovornog jezika i žargonizama), obratit ćemo pažnju i na ovaj dio, u prvom redu na sinonim kojim se tumači nepoznata riječ.

Udžbenik za prvi razred devetogodišnje osnovne škole Čitanka (2011)

U *Čitanci* za prvi razred rijetki su ovakvi primjeri te sa zagradom nije zabilježen niti jedan primjer; s kosom crtom napisani su primjeri *glas/slovo*, *pitalica/mozgalica*, *pitalica/pjevalica*. U dijelu *Obogati svoj rječnik* tri su primjera pojašnjena sinonimom.⁴⁵

⁴⁵ Izostavljeni su primjeri tumačeni opisom značenja.

Primjeri s kosom crtom: *UČIMO GLAS/SLOVO* (Č 1, str. 48, 50, 52, 54, 56, 60, 62, 64, 66, 68, 72, 74, 76, 78, 80, 86, 88, 90, 94, 96, 98, 100, 102, 104, 106, 108, 110, 112); *PITALICE/MOZGALICE* (Č 1, str. 131); *PITALICA/PJEVALICA* (Č 1, str. 131).

Obogati svoj rječnik: *LUG – ŠUMICA* (Č 1, str. 31); *DRUM – PUT* (Č 1, str. 132); *ŽBUN – GRM* (Č 1, str. 132).

Naravno, *glas* i *slovo* nisu sinonimi – niti ćemo ih posmatrati kao dublete niti ćemo shvatati da su ih autori tako željeli prikazati. Stoga ćemo samo ukazati pažnju na upotrebu kose crte: kosa crta kao pravopisni znak u ovom slučaju izjednačava posve različite pojmove, te se na njenom mjestu morao naći veznik *i*: *učimo glas i slovo*. Tako bi se znatno lakše postigao obrazovni ishod nastave za predmet Bosanski jezik i književnost za prvi razred devetogodišnje osnovne škole: „Učenici su usvojili pojmove: glas, slovo, slog, riječ.“⁴⁶ Primjer *pitalica/mozgalica* sadrži leksemu *mozgalica*, u skorije vrijeme vrlo popularnu i čestu za označavanje zagonetki, no ona nije unesena u *Rječnik*, a glagol *mozgati* označen je da pripada razgovornom jeziku (Halilović, Palić i Šehović 2010: 674), što navodi na zaključak da bi, u najboljem slučaju, i *mozgalica* imala istu etiketu; primjer *pitalica/pjevalica* opet sadrži leksemu koju *Rječnik* ne navodi, ali navodi *pitalica* (*zagonetka u obliku pitanja*) (Halilović, Palić i Šehović 2010: 901). Leksema *lug* u *Rječniku* je pojašnjena sinonimom *šumica* (i sinonimima *šuma*, *šumarak*, *gaj*), uz jedno značenje lekseme *put* naveden je sinonim *drum*, a uz *žbun* sinonim *grm* i obrnuto (Halilović, Palić i Šehović 2010: 605; 1095; 1538, 340).

Udžbenik za drugi razred devetogodišnje osnovne škole Čitanka (2011)

I *Čitanka* za drugi razred ima u dijelu teksta autora tek pokoji primjer dubleta, obilježenih kosom crtom (svega dva slučaja), te navedene s veznikom *ili* (jedanput), ali i primjere odvojene zarezima te kosom crtom.

Dubleti s kosom crtom: *biblioteka/knjižnica* (Č 2, str. 7); *vlastiti/osobni* (Č 2, str. 8).

Dubleti s veznikom *ili*: *pisac ili spisatelj/spisateljica* (Č 2, str. 7).

Dubleti i sa zarezima i s kosom crtom: *nena, nana, baka* (Č 2, str. 78); *baka/nana* (Č 2, str. 80).

Uz pridjev *vlastit* nije naveden sinonim *osoban* (niti *osobni* u određenom vidu) (*izriče ili pojačava pripadanje /često pri razlikovanju ili suprotstavljanju onih kojima šta pripada/*), ali jeste uz pridjev *osoban* (odr. *osobni*) pridjev *vlastiti* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1445; 845), stoga ih prihvatamo kao dublete. *Pisac* i *spisatelj* jesu leksički dubleti, s tim što uz *spisatelj* stoji etiketa *ekspr.* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 900; 1231). Ovdje se da naslutiti da je veznik *ili* poslužio kao zamjena za kosu crtu, jer je ona već korištena za uvođenje muškog i ženskog roda imenica.

Osim leksičkih, koje prevladavaju u svim ostalim udžbenicima, u ovom udžbeniku, shodno njegovom cilju i postavljenim zadacima, susreću se i pravopisne višestrukosti. Naime, uz naslov jedinice *Glas h u riječima i izgovoru* po prvi put učenici se upoznaju s pravopisnim dubletima bosanskoga jezika, a koje se tiču pisanja riječi sa *h* ili bez njega.

Pravopisni dubleti s crtom: *sat – sahat, marama – mahrama, lako – lahko* (Č 2, str. 25).

Pravopis bosanskoga jezika regulirao je dublete *sat / sahat* i *marama / mahrama*, ali prilog (i pridjev) *lahko* jedini je lik prihvaćen u ovom pravopisnom izdanju (Halilović 1996: 496; 323;

⁴⁶ <https://mozks-ksb.ba/wp-content/uploads/2019/11/Nastavni-plan-i-program-od-I-do-V-razreda-devetogodisnje-osnovne-skole-za-skole-koje-realiziraju-nastavu-na-bosanskom-jeziku.pdf> (pristup 2. 11. 2024)

310, 311). S obzirom na godinu izdanja udžbenika (2011), uzet ćemo u obzir i promijenjeni odnos spram ovih likova u *Rječniku: sahat* je obilježeno etiketama *razg. ekspr.*, a uz *sat* opet stoji lik *sahat* s etiketom *razg.*; *marama* i *mahrma* imaju jednak status; *lako* je obilježeno etiketom *razg.* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1168, 1177; 629, 620). Dakle, niti jedan od ovih normativnih priručnika nije primijenjen ni poštovan u potpunosti u ovom udžbeniku glede ovih likova. No, kako se i ovaj udžbenik i danas koristi u nastavi, sagledat ćemo ova pitanja i u svjetlu drugog izdanja *Pravopisa bosanskoga jezika* (2017): dubletni su *lahko* i *lako*, *mahrma* i *marama*, no samo je normirano *sat* (ali: *edžel-sahat*, *kudret-sahat*, *sahat-kula*) (Halilović 2017: 122; 123). Prema tome, ovako postavljeni dubleti iz udžbenika nisu bili u saglasnosti s tadašnjim normativnim priručnicima niti su saglasni s aktuelnim pravopisnim izdanjem.

Nadalje, poseban zadatak predmeta i njegovog udžbenika jeste bogaćenje rječnika, pa se gotovo redovno uz književni tekst nalazi dio s naslovom *Obogatimo rječnik*, u kojem su pojašnjenje riječi za koje se pretpostavlja da će biti nepoznate ili manje poznate učenicima. Ovdje smo izdvojili one primjere koji nemaju opis značenja, nego su pojašnjeni drugom riječju.

Obogatimo rječnik: *ušesa* – *uši* (Č 2, str. 9); *zdenac* – *bunar* (Č 2, str. 10); *nag* – *go* (Č 2, str. 15); *uže* – *konopac* (Č 2, str. 15); *povjetarac* – *vjetar* (Č 2, str. 15); *ćaskati* – *razgovarati* (Č 2, str. 17); *srdžba* – *ljutnja* (Č 2, str. 32); *aždaha* – *zmaj* (Č 2, str. 41); *žbun* – *grm* (Č 2, str. 45); *zacopati se* – *zaljubiti se* (Č 2, str. 51); *otmjn* – *pristojan* (Č 2, str. 52); *raskriliti* – *raširiti* (Č 2, str. 58); *pomrčina* – *mrak* (Č 2, str. 62); *pregača* – *kecelja* (Č 2, str. 67); *faliti* – *nedostajati* (Č 2, str. 72); *sjeta* – *tuga* (Č 2, str. 72); *njihati* – *ljuljati* (Č 2, str. 74); *kuditi* – *grditi* (Č 2, str. 86); *spopasti* – *napasti* (Č 2, str. 86); *delija* – *junak* (Č 2, str. 92); *hulja* – *pokvarenjak* (Č 2, str. 92); *ćuvik* – *brdo* (Č 2, str. 92); *dživdžan* – *vrabac* (Č 2, str. 95); *dućan* – *trgovina* (Č 2, str. 84); *krijesnica* – *svitac* (Č 2, str. 95); *prvorazredan* – *najbolji* (Č 2, str. 95); *uto* – *tada* (Č 2, str. 95). Jednakog su statusa u bosanskome članovi sljedećih parova i u određenim kontekstima potpuni sinonimi (navedeni uz značenja): *zdenac* i *bunar*, *nag* i *go*, *uže* i *konopac*, *raskriliti* i *raširiti*, *pomrčina* i *mrak*, *pregača* i *kecelja*, *njihati* i *ljuljati*, *hulja* i *pokvarenjak*, *dućan* i *trgovina*, *krijesnica* i *svitac*, *uto* – *tada* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1517, 100; 697, 322; 1417, 529; 1108; 954, 674; 1006, 497; 780, 612; 374; 552, 1279; 1404); ovdje se može navesti i primjer *prvorazredan* i *najbolji* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1088)⁴⁷; uz *ćuvik* je upisan sinonim *brdo* (obrnuto ne) (Halilović, Palić i Šehović 2010: 153, 1347), ali kako se tumači *ćuvik*, jasno je navođenje sinonima *brdo*. Pojedine lekseme koje su zahtijevale navođenje značenja ili sinonima imaju u *Rječniku* kakvu upotrebnu etiketu – naravno, to su primjeri iz određenih književnih tekstova, pa ih ne ocjenjujemo drugačije (*zacopati se* – *žarg. jako se zaljubiti*; *faliti* – *razg. nedostajati*, *delija* – *ekspr. junak, junačina* /Halilović, Palić i Šehović 2010: 280; 168; 1466/). Na kraju navodimo primjere uz koje su navedeni kao sinonimi članovi koji nisu upisani u *Rječniku* uz njihovo značenje kao sinonimi, te se na njihovo mjesto mogao upisati kakav drugi od ponuđenih ili pak i uz njih dati opis značenja: *povjetarac* (slab, lahak vjetar; lahor, vjetrić), *ćaskati* (opušteno razgovarati o svakodnevnim temama, prepustiti se lahku razgovoru; čavrljati, čakulati), *srdžba* (vrlo jaka ljutnja, gnjev, ljutina, srditost); *aždaha* (ogromna proždrljiva neman), *otmjn* (koji je ugladana ponašanja, koji ima fino ponašanje; koji se lijepo i elegantno oblači, elegantan; koji se odlikuje kvalitetom i ljepotom; koji je na visokoj cijeni; istančan, rafiniran, sofisticiran), *sjeta* (stanje blage, tihe tuge, potištenosti izazvane čime lijepim što je

⁴⁷ Koji spada u prvi razred, klasu, koji je najbolji u svojoj vrsti; odličan, izvrstan, izvanredan.

prošlo ili nestalo; melanholija), *kuditi* (nalaziti i iznositi mahane, nedostatke koga ili čega; ocrnjivati), *spopasti* (naglo uhvatiti, dohvatiti; zgrabiti, ščepati; naglo obuzeti, uhvatiti, zahvatiti, prožeti) (Halilović, Palić i Šehović 2010: 988; 149; 1239; 39; 855; 1199; 566; 1233). Sličnu namjenu ima i dio s naslovom *Možemo kazati drukčije*.

Možemo kazati drukčije: *pastir* – *čoban* (Č 2, str. 84); *usnule* – *zaspale* (Č 2, str. 84); *lakom* – *pohlepan*, *gramziv* (Č 2, str. 84); *susjed* – *komšija* (Č 2, str. 84).

Pastir i *čoban*⁴⁸ jesu leksički dubleti, potpuni sinonimi; uz *usnuti* (jez. knjiž.) upisan je sinonim *zaspati*, kao i uz *lakom* sinonimi *pohlepan*, *gramziv* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 882, 142; 1396; 582), stoga je njihovo navođenje sasvim korektno.

Udžbenik za treći razred devetogodišnje osnovne škole *Čitanka* (2013)

Kao i već analizirane čitanke, i *Čitanka* za treći razred ne sadrži veliki broj dubleta: bilježimo svega nekoliko primjera s kosom crtom, sa zagradom i veznikom *ili*.

Dubleti s kosom crtom: *glas/slovo* (Č 3, str. 77, 111, 112, 119)⁴⁹.

Dubleti sa zagradom: *OPĆE (ZAJEDNIČKE) IMENICE* (Č 3, str. 81, 82, 83).

Dubleti sa zagradom i veznikom *ili*: *završetak (ili kraj)* (Č 3, str. 138).

Još jedanput napominjemo kako bi se umjesto kose crte morao koristiti veznik između *glas* i *slovo*, kao što je i učinjeno u jednom primjeru (*GLAS I SLOVO H U IZGOVORU I PISANJU* /Č 3, str. 118/), imajući u vidu da je jedan od obrazovnih ishoda još u drugom razredu glasio: „Učenici razlikuju glas i slovo.“⁵⁰ Imenice koje imenuju skup bića, predmeta i pojava sa zajedničkim osobinama ili označavaju bilo kojeg pripadnika istog skupa nazivaju se *opće* ili *zajedničke* imenice (Jahić, Halilović i Palić 2000: 188), pa su se oba naziva ove vrste imenica i ponudila u ovom udžbeniku. *Završetak* i *kraj* sinonimi su jednakog statusa u bosanskome (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1514, 545).

Obogati svoj rječnik: *boljka* – *bolest*, *prepirati se* – *svađati se*, *zaprepastiti se* – *iznenaditi se* (Č 3, str. 33); *kruh* – *hljeb* (Č 3, str. 41); *sustati* – *umoriti se* (Č 3, str. 63); *bostan* – *lubenica* (Č 3, str. 95); *đul* – *ruža* (Č 3, str. 112), *odan* – *vjeran* (Č 3, str. 158).

Napominjemo opet da su se brojne riječi tumačile u dijelu *Obogati svoj rječnik*, a mi smo izdvojili tek nekoliko uz koje piše odgovarajući sinonim (naravno, njihov status u standardnom jeziku neupitan je) (Halilović, Palić i Šehović 2010: 82; 1017; 1498; 560; 1270; 85; 256; 759).

Naš jezik za 5. razred devetogodišnje osnovne škole (2008)

Ovaj udžbenik broji najviše dubletnih parova čiji je drugi član u zagradi, ali i primjera s dva člana u zagradi, potom dubleta s kosom crtom te veznikom *ili*.

Dubleti s kosom crtom: *subjekat/subjekt* (NJ 5, str. 25); *objekat/objekt* (NJ 5, str. 37); *tačka / točka* (NJ 5, str. 67); *uzvičnik / uskličnik* (NJ 5, str. 67).

⁴⁸ Prvo, ova imenica ima i dubletni lik *čobanin* u jednini upisan i u *Rječniku* i u *Pravopisu bosanskoga jezika* (Halilović 2017: 230), drugo, u prvom pravopisnom izdanju samo je ubilježeno *čoban* (Halilović 1996: 192), i treće, *Gramatika bosanskoga jezika* navodi samo oblik sa *-in* u jednini kao sastavni dio osnove, a ove imenice i druge slične imenice koje u jednini imaju *-in* u sastavu osnove grade oblike množine odbacivanjem tog sufiksa, te na okrnjenu osnovu dobivaju nastavke za množinu (*čobanin* – *čobani*, *otočanin* – *otočani*, *paganin* – *pagani*, *Bugarin* – *Bugari*, *Norvežanin* – *Norvežani* i sl.) (Jahić, Halilović i Palić 2000: 202).

⁴⁹ Glasovi koji se brže izgovaraju zovu se SUGLASNICI. Ima ih 25. To su svi ostali glasovi/slova abecede. Ti već znaš da su glasovi/slova Č i Ć različiti. Iz pjesme pročitaj samo riječi u kojima se nalaze glasovi/slova Č i Ć.

⁵⁰ <https://mozks-ksb.ba/wp-content/uploads/2019/11/Nastavni-plan-i-program-od-I-do-V-razreda-devetogodisnje-osnovne-skole-za-skole-koje-realiziraju-nastavu-na-bosanskom-jeziku.pdf> (pristup 2. 11. 2024)

Dubleti sa zagradom: *standardni (književni) jezik* (NJ 5, str. 6), *književni (standardni) jezik* (NJ 5, str. 6); *stvarne (predmetne ili konkretne) i nestvarne (mislene ili apstraktne) imenice* (NJ 5, str. 14); *pauza (stanka)* (NJ 5, str. 82); *dijaloški (razgovorni) oblik* (NJ 5, str. 91); *sjeta (tuga)* (NJ 5, str. 116); *raspravljati (diskutovati)* (NJ 5, str. 139).

Dubleti s veznikom ili: *narodni ili pučki govor* (NJ 5, str. 6); *poređenje ili komparacija* (NJ 5, str. 22).

Kosom crtom uvedeni su fonološki dubleti: jedan dublet s likovima u kojima se prepoznaje vokalska alternacija *a/o* (*tačka/točka*), te dva s likovima u kojima se javlja nepostojano *a* (*subjekat/subjekt, objekat/objekt*). Likove *tačka* i *točka* jezički standard bosanskoga ne prihvata kao dublet – *točka* nije normiran lik ni u pravopisnoj literaturi (Halilović 1996: 551; Halilović 691), ni u *Rječniku* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1312), dakle, samo je prihvaćen lik sa *a*. Likovi *subjekat* i *subjekt, objekat* i *objekt* prihvaćeni su u pravopisnim izdanjima (Halilović 1996: 526, 368; Halilović 2017: 669, 468), ali je u *Rječniku* liku *subjekt* data prednost, dok je uz *objekt* upisan fonološki dubletni lik *objekat* bez upute o njihovom odnosu (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1262, 785). Ni *uzvičnik* i *uskličnik* nisu jednakog statusa, prvi ima prednost (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1416, 1394). Premda se u nauci o jeziku na našim prostorima *književni jezik* i *standardni jezik* koristilo za označavanje istoga pojma (autonomnog vida jezika, uvijek normiranog i funkcionalno polivalentnoga), i bilo je i pobornika i protivnika tog izjednačavanja, u *Rječniku* je jedino *standardni jezik* prihvaćen kao ustaljeni spoj riječi u ovom značenju (Halilović, Palić i Šehović 2010: 470-471). Za obje skupine imenica ponuđeni su i svi njihovi nazivi navedeni u *Gramatici bosanskoga jezika: stvarne, predmetne, konkretne imenice*, s jedne, *nestvarne, mislene, apstraktne imenice*, s druge strane, a *poređenje* i *komparacija* odabrani su od naziva *poređenje, komparacija, stepenovanje, stupnjevanje* iz *Gramatike* (Jahić, Halilović i Palić 2000: 187; 238). *Diskutovati* i *raspravljati* imaju jednako značenje i uz *diskutovati*, tj. *diskutirati* naveden je sinonim *raspravljati*, a *pauza* i *stanka* jesu dubleti, no *stanka* ima etiketu *ekspr.* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 191, 1112; 885, 1245). Uz *dijalog* (razgovor između dviju osoba) i *dijaloški* (koji se odnosi na dijalog: ~ *oblik*) nisu navedeni sinonimi *razgovor* (usmena razmjena mišljenja, stavova itd. između dviju ili više osoba; odvija se neposredno) i *razgovorni* (koji se odnosi na razgovor: ~ *jezik*), ni obrnuto (Halilović, Palić i Šehović 2010: 183, 1123). Pridjev *narodni* označava *koji pripada narodu, nacionalni* te *koji je tipičan za narod, narodski*, a pridjev *pučki* *odnosi se na puk, narodni* (Halilović, Palić i Šehović 2010: 720, 1091), no za označavanje idioma nema podataka da li se *narodni govor* i *pučki govor* koristite s jednakom vrijednošću.

Dubleti u udžbenicima *Muzička/glazbena kultura 1, Muzička/glazbena kultura 2, Muzička/glazbena kultura 3, Muzička/glazbena kultura 4, Muzička/glazbena kultura 5*

S obzirom na to da tekstovi pjesama čine glavninu teksta ovih udžbenika i da je u odnosu na njih tekst autora u znatno manjem obimu, i broj dubleta je proporcionalno umanjen. Ono što je vrlo interesantno jeste da se u svim naslovima udžbenika nalaze leksički dubleti *muzički* i *glazbeni*.

Udžbenik za prvi razred devetogodišnje osnovne škole *Muzička/gGlazbena kultura* (2011)

Dubleti s kosom crtom: *MUZIČKA/GLAZBENA KULTURA* (MGK 1, naslov).

Jedan je primjer zabilježen u ovom udžbeniku i to u samom naslovu. U *Rječniku* su *muzika* i *glazba* dubleti, ali je liku *muzika* data prednost u odnosu na *glazba*; dalje, tumačeći postupke navođenja dubleta, slijedi da *muzički* i *glazbeni* nisu u istom statusu kao imenice *muzika* i *glazba* – samo je prihvatljivo *muzički*, kao što je samo prihvatljivo i *muzičar*, ne i *glazbenik*⁵¹ (Halilović, Palić i Šehović 2010: 684, 317). Stoga nije najjasnije kakav je odnos norme spram ovih dubleta (da li se radi u postupku s izričitom namjerom da se imenici *glazba* da status prihvatljivog lika, a ostalim izvedenicama ne /što opet nije razumljivo/ ili je riječ o slučajnom previdu u nenavođenju sinonima uz *muzički* i *muzičar* kao uz *muzika* /što je opet malo vjerovatno, jer se odredničke riječi nalaze u nizu *muzičar*, *muzički*, *muzika*/). (U prvom izdanju *Pravopisa bosanskoga jezika* /1996/ upisane su i riječi *glazba* i *glazbeni* u dodatku *Pravopisni rječnik*, a u drugom su izostavljene na tom mjestu /Halilović 1996: 237; Halilović 2017: 288/). Sve navedeno ne daje nam za pravo da *glazbeni* označimo nestandardnim likom u bosanskoj. No, valja naglasiti da se ovi dubleti ne navode više u tekstu udžbenika (samo se koristi *muzika* /MGK 1, str. 3, 15, 22, 24, 38, 49, 57, 62, 71, 73, 78/, te *muzičar* /MGK 1, str. 28/, *muzički* /MGK 1, str. 55/).

Udžbenik za drugi razred devetogodišnje osnovne škole *Muzička/Glazbena kultura* (2011)

Nešto veći broj dubleta korišteno je u ovom udžbeniku negoli u prethodnom. Uglavnom su to sinonimi vezani za muzičku terminologiju koji učenici sreću po prvi put i isključivo u okviru predmeta kome je namijenjen udžbenik.

Dubleti s kosom crtom: *MUZIČKA/GLAZBENA KULTURA* (MGK 2; naslov i predgovor); *duhački/puhački* (MGK 2, str. 26); *dvodijelna/dvodobna mjera* (MGK 2, str. 55, 59); *hor/zbor* (MGK 2, str. 68, 76).

Dubleti sa zagradom: *vezano (legato)* (MGK 2, str. 30); *povezano (legato)* (MGK 2, str. 33); *isprekidano (staccato)* (MGK 2, str. 30, 33); *trodijelna (trodobna) mjera* (MGK 2, str. 46).

Dubleti i s kosom crtom i sa zagradom: *četverodijelna (četverodobna) mjera* (MGK 2, str. 47); *četverodijelna/četverodobna mjera* (MGK 2, str. 50).

Sam naslov ovog udžbenika sadrži dublete *muzički/glazbeni*, koji se može pronaći još jedanput (u predgovoru) (u preostalom tekstu koristi se uglavnom samo prvi, pa je *muzika* /MGK 2, str. 7, 24, 29/, kao i *muzički* /MGK 2, str. 38/, *muzičar* /MGK 2, str. 46, 48, 50, 65, 79/). *Duhački* i *puhački*, *hor* i *zbor* leksički su dubleti jednakog statusa u bosanskoj (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1091, 241; 367, 1516). Ostali dubleti vezani su za sinonimne muzičke nazive.

⁵¹ Uz imenicu *muzika* nakon opisa značenja naveden je sinonim *glazba* (uz *glazba* stoji v. *muzika*). Uz pridjev *muzički* nije upisan pridjev *glazbeni* kao sinonim (uz *glazbeni* stoji v. *muzički*), kao što nije ni uz *muzičar* upisano *glazbenik* (uz *glazbenik* stoji v. *muzičar*). Prvi postupak proglašava imenice *muzika* i *glazba* prihvatljivim, uz prednost lika *muzika*, a drugi i treći likove *glazbeni* i *glazbenik* ne prihvata kao likove standardizirane u bosanskoj.

Udžbenik za treći razred devetogodišnje osnovne škole *Muzička/Glazbena kultura* (2011)

Dubleti nisu izostali ni u ovom udžbeniku, kako oni iz općeupotrebne leksike tako i oni stručni.

Dubleti s kosom crtom: *MUZIČKA/GLAZBENA KULUTURA* (MGK 3, naslov); *nana/baka* (MGK 3, str. 20), *baka/nana/nena* (MGK 3, str. 78); *hor/zbor* (MGK 3, str. 32, 73, 103); *četverodijelna/četverodobna mjera* (MGK 3, str. 33, 42, 49).

Dubleti sa zagradom: *refren (pripjev)* (MGK 3, str. 35); *ponavljanje (repeticija)* (MGK 3, str. 37).

Dubleti i s kosom crtom i sa zagradom: *dvodijelna/dvodobna mjera* (MGK 3, str. 10), *dvodijelna (dvodobna) mjera* (MGK 3, str. 29); *trodijelna/trodobna mjera* (MGK 3, str. 33, 49), *trodijelna (trodobna) mjera* (MGK 3, str. 41, 88).

I u ovom slučaju se *muzički* i *glazbeni* koristi u naslovu (u tekstu udžbenika u upotrebi je *muzika* /MGK 3, str. 26, 60/, *muzički* /MGK 3, str. 37, 60, 74, 86, 102/). *Refren* i *pripjev*, *ponavljanje* i *repeticija* dubleti su jednakog statusa u bosanskome (Halilović, Palić i Šehović 2010: 1139, 1046; 1143). Preostali dubleti su ili već komentirani ili se tiču struke.

Udžbenik za četvrti razred devetogodišnje osnovne škole *Muzička/glazbena kultura* (2007)

Nekoliko dubleta zabilježeno je i u ovom udžbeniku, svi su leksičke prirode i značenja vezanog za oblast muzike.

Dubleti s kosom crtom: *MUZIČKA/GLAZBENA KULTURA* (MGK 4, naslov, Riječ nastavniku); *dvodijelna/dvodobna mjera* (MGK 4, str. 6, 10, 69); *četverodijelna/četverodobna mjera* (MGK 4, str. 9, 19, 22); *trodijelna / trodobna mjera* (MGK 4, str. 42).

Dubleti s veznikom ili: *dvodijelni ili dvodobni takt* (MGK 4, str. 7).

Dubleti s kosom crtom i s veznikom ili: *hor/zbor* (MGK 4, str. 16), *hor ili zbor* (MGK 4, str. 21).

Još jednom susrećemo postupak uvođenja dubleta *muzički* i *glazbeni* u naslovu, a u tekstu korištenje samo jednoga od njih – *muzički* (MGK 4, str. 4, 18, 35, 62, 65, 75, 88, 90) (kao i *muzika* /MGK 4, str. 17, 22, 35/, *muzičari* /MGK 4, str. 9, 17, 77/). Ine dublete već smo susreli.

Udžbenik za peti razred devetogodišnje osnovne škole *Muzička/glazbena kultura* (2008)

Najmanji broj dubleta sadržano je u ovom udžbeniku. To vrijedi i u odnosu na druge udžbenike muzičke kulture kao i sve druge obuhvaćene ovim istraživanjem.

Dubleti s kosom crtom: *MUZIČKA/GLAZBENA KULUTURA* (MGK 5, naslov, Uvodna riječ).

Dubleti s veznikom ili: *takt ili muzička mjera* (MGK 5, str. 31); *jedinica mjere ili doba* (MGK 5, str. 31).

Izdvojeni dubleti su već komentirani ili se tiču termina iz muzike (za to su ipak potrebni specijalizirani rječnici ili savjetnici kojih u ovom trenutku za bosanski jezik nema).

Zaključna razmatranja

Nakon provedenog istraživanja, izdvajanja dubleta iz udžbenika, te njihovim poređenjem s normativnom literaturom bosanskoga jezika, istaknut ćemo nekoliko zaključaka koji su se nametnuli kao najvažniji.

- Od svih istraženih udžbenika za razrednu nastavu posebno se ističu udžbenici namijenjeni za predmet Moja okolina po dosta velikom broju dubleta koji su ponuđeni u tekstovima. To je i razumljivo – s jedne strane, sadržaj udžbenika u potpunosti čini tekst samih autora (a ne književni tekstovi ili tekstovi pjesama), a s druge strane, raznovrsni su sadržaji glede oblasti iz života (saobraćaj, kultura, porodica, godišnja doba itd.), u kojima se javlja potreba za upoznavanjem ili tumačenjem pojedinih riječi, pojmova, naziva.
- Najveći broj pronađenih dubleta jesu leksički, a potvrđen je i manji broj fonoloških i pravopisnih dubleta. Uglavnom se radi o dvostrukim rješenjima, dosta su rjeđa ona s tri izbora.
- Uočen je različit način obilježavanja dubleta (kosom crtom, zagradom, veznikom *ili*), kako i među udžbenicima tako i u okviru jednog izvora. Nerijetki su primjeri obilježeni na dva načina, iz čega postaje jasno da nisu postojale određene upute, smjernice autorima i lektorima za obilježavanje ovakvih primjera u udžbenicima kako bi se u svim udžbenicima na isti način pristupilo ovoj pojavi. Stoga ukazujemo na potrebu propisivanja upotrebe jezika u udžbenicima. Sigurni smo da bi precizne i jasne upute kako se šta bilježi u udžbenicima (i autorima, i učiteljima, a najvažnije učenicima, jer su njima namijenjeni) bile od velikog značaja i uveliko bi olakšale usvajanje i samog sadržaja, a posredno i odlika standardnog jezika. Još jednom napominjemo da se u svim udžbenicima poštuje rodna ravnopravnost i obilježava kosom crtom, dakle, učenici se upoznaju i navikavaju od prvog školskoga dana da se bira jedna riječ s lijeve ili desne strane kose crte, a da su obje „dobre“, pa bi i za primjere gdje se ukaže potreba za dubletnim rješenjima to bilo dobro rješenje bar u nižim razredima. Pošto se zagrada može koristiti i u drugim slučajevima kada služi za pojašnjenje, naknadno obrazloženje, npr. *Kaktusi najbolje rastu u pustinji (pijesku)*. (MO 3, str. 29), upisivanje dubleta u zagradu može dovesti do pogrešne interpretacije i shvatanja ovih dviju pojava što smo i istakli u nekoliko navrata. Kada učenici nauče koristiti i interpretirati i ostale pravopisne i interpunkcijske znakove, onda se mogu sinonimi upisivati i unutar zagrada.
- Pored jednakovrijednih dubleta u bosanskom jezičkom standardu (njih je najveći broj), prisutni su i dubleti od kojih se jednome daje prednost, ali i oni koji nisu prihvatljivi, npr. likovi *kemija*, *kloroform*, *kambij*, *točka*, *polni*, *kazalište*, *bioskop*, *vlak*, *tjedan* itd. potom oni koji nikako nisu ni uvršteni u *Rječnik bosanskoga jezika* (npr. *sitnozor*, *dupin*, *pastrva*, *mrmak*, *udruga*, *stojište*, *časovnik*), te oni koji pripadaju razgovornom jeziku (npr. *tene*, *mozgalica*, *štala*, *tjeme*). Dalje, kao sinonimi predstavljane su riječi koje to nisu (npr. *livada* i *travnjak*; *lupa*, *leće*, *povećalo* i *sočivo*; *pokožica* i *pokorica*; *glas* i *slovo*). Usto su zabilježeni i takvi primjeri s pravopisnim greškama. Iz svega proizlazi da je opet sve ostavljeno i prepušteno – učitelju. Učitelj mora od ponuđenih dubleta naznačiti učenicima koji nije nikako prihvatljiv u bosanskome i uputiti ih na onaj koji jeste kako bi učenici usvojili standardne likove bosanskog jezika (a to podrazumijeva da poznaje i normu hrvatskoga i srpskoga, te sve međusobne razlike triju jezika kako bi jasno tumačio pojedine pojave, jer su poneki upisivani dubleti standardizirani u hrvatskome ili srpskome, ali ne i u bosanskome). To je svakako dodatni teret na već

bremeniti posao učitelja, a valja i priznati da takvi udžbenici samo otežavaju rad i podučavanje u učionici.

- Udžbenici koji se koriste u nastavi moraju biti usaglašeni s aktuelnom jezičkom normom, pa tako i svaka promjena u normativnim tokovima mora imati svoj odraz u udžbenicima. Podučavanje pomoću udžbenika koji ne prate promjene u normi jednako je loše kao i podučavanje iz udžbenika koji sadrže likove koji nisu standardni.

Na koncu, sumirajući sve navedeno, dobili smo i odgovor na pitanje kakav su *ciljani jezik* kod učenika razvijali ovi udžbenici (i kakav još razvijaju ako se koriste). Namjera je bila takva da se učenici upoznaju sa što većim brojem dvostrukosti i višestrukosti, kako bi se razvijala i komunikacijska kompetencija i usvojile temeljne odlike standardnog jezika, no kako bi se cilj ispunio, potrebno je mnogo više od toga – počevši od propisa o aktualnim normativnim priručnicima u skladu s kojima će se i pripremati udžbenici, preko savjetnika koji će premostiti nejasnoće i dileme vezane za ovaj nivo usvajanja gramatičke i leksičke norme, do organizacije naučnih skupova i projekata koji će se studiozno i kontinuirano baviti svim ovim pitanjima, pa i pitanjima da li jezik udžbenika od prvog razreda osnovne škole treba sadržavati ovako ponuđene dublete ili ne, te i to da li su naslovi kao npr. *PORODIČNI/OBITELJSKI PRAZNICI/BLAGDANI* (MO 2, str. 56) ili rečenice *Knjigu piše pisac ili spisatelj/spisateljica, a čita čitalac/čitateljica. Nadam se da si i ti vrijedan čitalac/vrijedna čitateljica i da si se upisao/upisala u biblioteku/knjižnicu. U biblioteci radi bibliotekar/bibliotekarka.* (Č 2, str. 7) razumljivi i prilagođeni učenicima u drugom razredu osnovne škole, imaju li svoju svrhu i treba li da se nađu u školskim udžbenicima za razrednu nastavu.

Izvori

1. *Moja okolina: radni udžbenik za prvi razred devetogodišnje osnovne škole*, Zinaida Livnjak, Sarajevo Publishing, 2011.
2. *Moja okolina: udžbenik za drugi razred devetogodišnje osnovne škole*, Zinaida Livnjak, Sarajevo Publishing, 2011.
3. *Moja okolina: udžbenik za treći razred devetogodišnje osnovne škole*, Zinaida Livnjak, Sarajevo Publishing, 2011.
4. *Moja okolina: udžbenik za četvrti razred devetogodišnje osnovne škole*, Sabaheta Bijedić, Zinaida Livnjak, Sarajevo Publishing, 2007.
5. *Društvo: udžbenik za 5. razred devetogodišnje osnovne škole*, Enisa Kulašin, Bosanska knjiga, Sarajevo, 2018.
6. *Priroda: udžbenik za 5. razred devetogodišnje osnovne škole*, Zijad Numić, Naida Vidović, Bosanska riječ, Sarajevo, 2008.
7. *Čitanka: radni udžbenik za prvi razred devetogodišnje osnovne škole*, Hadžem Hajdarević, Mirsad Bećirbašić, Belma Dilberović, Sarajevo Publishing, 2011.
8. *Čitanka: za drugi razred devetogodišnje osnovne škole*, Mirsad Bećirbašić, Rasema Pelidija, Belma Dilberović, Sarajevo Publishing, 2011.
9. *Čitanka: za treći razred devetogodišnje osnovne škole*, Belma Dilberović, Sarajevo Publishing, 2011.
10. *Naš jezik za 5. razred devetogodišnje osnovne škole*, Zdravka Zekić, Željko Ivanković, Muhidin Džanko, Bosanska riječ, Sarajevo, 2008.

11. *Muzička/Glazbena kultura*, Udžbenik za prvi razred osnovne škole, Vrijeme Zenica / NAM Tuzla, 2011.
12. *Muzička/Glazbena kultura: udžbenik za drugi razred devetogodišnje osnovne škole*, Selma Ferović, Indira Meškić, Sarajevo Publishing, 2011.
13. *Muzička/Glazbena kultura: udžbenik za treći razred devetogodišnje osnovne škole*, Selma Ferović, Indira Meškić, Sarajevo Publishing, 2011.
14. *Muzička/Glazbena kultura: za četvrti razred osnovne devetogodišnje škole*, Selma Ferović, Sarajevo Publishing, 2007.
15. *Muzička/glazbena kultura: udžbenik za peti razred devetogodišnje osnovne škole*, Esad Šuman, Sarajevo Publishing, 2008.

Literatura

1. Babić, Stjepan, Milan Moguš (2011), *Hrvatski pravopis usklađen sa zaključcima Vijeća za normu hrvatskoga standardnog jezika (2. izdanje)*, Školska knjiga, Zagreb
2. Čedić, Ibrahim (2001), *Osnovi gramatike bosanskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo
3. Halilović, Senahid (1996), *Pravopis bosanskoga jezika*, Kulturno društvo Bošnjaka Preporod, Sarajevo
4. Halilović, Senahid (1999), *Pravopis bosanskoga jezika (Priručnik za škole)*, Dom štampe, Zenica
5. Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet, Sarajevo
6. Halilović, Senahid (2017), *Pravopis bosanskoga jezika (drugo, izmijenjeno i dopunjeno izdanje)*, Slavistički komitet, Sarajevo
7. Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
8. Jozić, Željko, Goranka Blagus Bartolec, Lana Hudeček, Kristian Lewis, Milica Mihaljević, Ermina Ramadanović, Matea Birtić, Jurica Budja, Barbara Kovačević, Ivana Matas Ivanković, Alen Milković, Irena Miloš, Tomislav Stojanov, Kristina Štrkalj Despot (2013), *Hrvatski pravopis*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb
9. Mešanović-Meša, Emira (2023), „Jezičke odlike udžbenika matematike za razrednu nastavu“, *Prozor u svijet obrazovanja, nauke i mladih*, br. 1/2023, Univerzitet u Sarajevu – Pedagoški fakultet, Sarajevo, 597-637.
10. Mešanović-Meša, Emira, Amina Japaur (2023), „Brojevi kao vrsta riječi u udžbenicima matematike za razrednu nastavu“, *Prozor u svijet obrazovanja, nauke i mladih*, br. 1/2023, Univerzitet u Sarajevu – Pedagoški fakultet, Sarajevo, 638-676.
11. Pavličević-Franić, Dunja (2012), „Razvoj ranoga leksikona u hrvatskome jeziku“, *Bosanskohercegovački slavistički kongres I: Zbornik radova (Knjiga 1)*, Slavistički komitet u Sarajevu, Sarajevo, 563-573.
12. Pavličević-Franić, Dunja, Tamara Gazdić-Alerić (2010), „Utjecaj udžbeničkih tekstova na rani leksički razvoj u hrvatskome jeziku“, *Jezik* 57, br. 3, Hrvatsko filološko društvo i Školska knjiga, Zagreb, 81-120.
13. Pešikan, Mitar, Jovan Jerković, Mato Pižurica, *Pravopis srpskoga jezika*, Matica srpska, 2018, Novi Sad
14. <https://rjecnik.hr/>

Doublets in Textbooks for Primary Education – Normative (Un)justifiability and Purpose

Abstract

Standard language norms begin to be learned at an early school age. One of the many factors influencing this process is the language of textbooks used in teaching not only the mother tongue but also all other subjects. Therefore, this paper focuses specifically on the language of primary school textbooks that have been used and are still used in schools where classes are taught in Bosnian. The use of doublets in textbook texts is not uncommon; thus, the doublets used, their normative and practical value, their status in the Bosnian language, and additional questions related to their orthographic marking have become the subject of our research. The goal is to determine their impact on the development of students' language literacy and communicative competence.

Keywords: Bosnian language, doublets, norm, textbooks

Izvorni naučni rad
Ikbal Smajlović

SOCIJALNA ANGAŽIRANOST U PROZI HAMIDA DIZDARA

Sažetak

Rad pruža uvid u književno stvaralaštvo Hamida Dizdara, posebno se usredsređujući na elemente socijalne angažiranosti u njegovim proznim ostvarenjima međuratnog perioda. H. Dizdar već od svojih književnih početaka, svjetonazorski i poetički, i u poeziji i u prozi, pokazuje osjetljivost spram socijalne problematike, a vremenom će njegova socijalna angažiranost u književnoumjetničkom smislu biti sve izraženija i bliža zahtjevima koje pred autore postavlja pokret socijalne literature, nerijetko time zamagljujući i njegov spisateljski talenat, odnosno umanjujući time artistički potencijal i domete njegova stvaralaštva.

KLJUČNE RIJEČI: međuratna književnost, pokret socijalne literature, socijalna angažiranost, ideologija, Knjiga drugova, klasne razlike

UVODNA BILJEŠKA

Hamid Dizdar bosanskohercegovački je pjesnik, prozaist, putopisac, novinar, prevoditelj, kritičar (pozorišni, književni i slikarski), grafičar i amaterski slikar; pasionirani sakupljač narodnog stvaralaštva, a zanimao se i za kulturno-književnu povijest Bosne i Hercegovine općenito. U književnosti se javlja 1925. godine, objavivši u „Zagrebačkom ilustrovanom listu“ pjesmu pod nazivom *Jesenja kiša*. Nakon toga sve više i intenzivnije stvara, objavljujući uz poeziju i pripovijednu prozu te novinske članke i kraće kritičke osvrtu u periodici međuratnog perioda. Najveći broj njegovih pripovijetki napisao je upravo u razdoblju između dva svjetska rata i one su raštrkane po različitim časopisima tog perioda. Za života nije, dakle, objavio niti jednu zbirku svojih pripovijetki niti su one bile sakupljene na jedno mjesto. Također, nije dovršio ni roman *Duhan*, čiji se dijelovi čuvaju u Narodnoj biblioteci u Tešnju u rukopisnom obliku. Vjerovatno je i to jedan od razloga zašto njegovo prozno stvaralaštvo nije sistematičnije književnokritički obrađeno, mada situacija nije drastično drugačija ni kada je riječ o njegovoj poeziji.

Svekolike kompleksne promjene u društvenom, političkom i kulturnom životu Bosne i Hercegovine s početka dvadesetog stoljeća, na koje ćemo u nastavku rada podsjetiti ukratko, nužno su se reflektirale i na polje književnosti. Svjetonazorski blizak ljevičarskoj ideologiji,

Hamid Dizdar se, još kao činovnik u Stocu, uključio u organizirane sindikalne grupe (čiji su osnivači bili književnici Huso Salčić i Mirko Mihić) što se, konsekventno, odrazilo i na njegovo književnoumjetničko stvaranje (i u poeziji i u prozi), opredjeljujući se tako vrlo rano za „literarno iznošenje društvene problematike“ (Rizvanbegović 1998: 8). Dizdar u svojoj prozi potencira svekoliku problematiku „malog“ čovjeka (radnika i seljaka) i protežira ideju o klasnoj suprotstavljenosti društva kao izvoru svih zala. To za cilj ima da se i literarnim putem promoviraju ideološke teze i djeluje na svijest marginaliziranih socijalnih grupa kao preduslov reorganiziranja društvenih odnosa, odnosno da se na idealima socijalne pravde i jednakosti uspostavi jedan „novi“ kolektivni identitet. Dizdar spada među najznačajnije predstavnike socijalno angažirane literature u međuratnoj bošnjačkoj književnosti.

SOCIJALNA SENZIBILNOST HAMIDA DIZDARA I POKRET SOCIJALNE LITERATURE

Period između dva svjetska rata vrlo je turbulentan i krajnje složen u društveno-političkom, ekonomskom, ideološkom, kulturnom, nacionalnom i svakom drugom kontekstu, ne samo na prostoru ionako vrlo kompleksne BiH, opterećene nagomilanim povijesnim bremenitostima, nego i na globalnom planu općenito. To je razdoblje, dakle, obilježeno svekolikim oscilacijama i krizama u (geo)političkom i ekonomskom smislu, komunističkim pokretom i buđenjem radničke svijesti te sindikalnim udruživanjem i organiziranjem na temeljima lijeve, marksističke doktrine, s jedne, te kapitalističkih i eksploatorskih težnji, mašinizacije i industrijalizacije, bujanjem fašističkih ideologija i pretenzija, sa druge strane. Dakako, posebno je ovdje važno istaknuti niz revolucija u Rusiji (naročito *Oktobarsku revoluciju*, čiji su rezultati silno odjeknuli na internacionalnom planu) te uspostavljanje prve socijalistički uređene države. Kompleksna dešavanja u Sovjetskom Savezu pokazala su kako je književnost, između svega ostalog, itekako pogodno i djelotvorno revolucionarno oruđe pa joj se u postrevolucijskom slavljeničkom zanosu izvojevanom pobjedom i postignutim rezultatima „odaje priznanje“ za ulogu i značaj koju je imala kada su u pitanju ideološki, socio-politički i kulturni rezovi i reorganiziranja, promovirajući njezinu društvenu nad ostalim funkcijama. Ubrzo će takva poetička orijentacija poprimiti globalni, međunarodni katakter, budući da „evropskim književnicima rat je bio bolno zajedničko iskustvo, pa se obnova književnosti vrši na internacionalnim zasadama antiratnog raspoloženja, defetizma i opće krize tradicionalnih vrijednosti i građanskog morala“ (Pirić 2017: 19), pri čemu naročito bosanskohercegovački, ali

i regionalni pisci općenito, nastoje da zaustave „kaskanje“ ovdašnjih književnosti te se uključe u savremena globalna književna gibanja.

„Pokret socijalne književnosti javlja se kao suprotnost avangardi krajem dvadesetih godina dvadesetog stoljeća“ (Pirić 2017: 19) i nastaje gotovo u isto vrijeme u svim zemljama stare Jugoslavije (osim, možda, Makedonije), a nositelji tih novih poetičko-ideoloških usmjerenja mahom su lijevo orijentirani pisci mlađe generacije. Kao zvaničan datum nastanka pokreta socijalne literature uglavnom se uzima datum izlaska almanaha *Knjiga drugova*, što se smatra i svojevrsnim manifestom samog pokreta. Podsjećanja radi, od bošnjačkih autora, čije su pjesme našle svoje mjesto u almanahu, tu su bili H. Kikić, S. Burina, H. Čengić i H. Dizdar.

Itekako je važna i znakovita činjenica da je H. Dizdar učestvovao u gotovo svim većim i važnijim publikacijama koje se tiču socijalne literature, počevši od 1927. godine i almanaha *Pesme budućih* (dvije pjesme), zatim 1929. godine i almanaha *Knjiga drugova* (dvije pjesme) te 1933. godine u *Knjizi desetoj Grupe sarajevskih književnika* (priča *Kasaba šapće*) i 1937. godine u almanahu *Oblaci nad kolibama* ur. M. Markovića (priča *Suša*, što je, zapravo, odlomak iz Dizdarovog romana *Duhan*). Ne bismo, također, smjeli zanemariti ni činjenicu da je dosadašnja književnopovijesna kritika almanah *Pesme budućih* okarakterizirala kao svojevrsnu pripremu pjesničke, ali i književne ljevice općenito u Bosni i Hercegovini, odnosno kao najavu mlađe generacije pjesnika sa novim i drugačijim poetičkim orijentacijama i gibanjima.

Dakle, H. Dizdar već od svojih književnih početaka, svjetonazorski i poetički, i u poeziji i u prozi, pokazuje osjetljivost spram socijalne problematike, a vremenom će njegova socijalna angažiranost u književnoumjetničkom smislu biti sve izraženija i bliža zahtjevima koje pred autore postavlja pokret socijalne literature, nerijetko time zamagljujući i njegov spisateljski talenat, odnosno umanjujući time artistički potencijal i domete njegova stvaralaštva.

Zato i Rizvanbegović (1998), u kontekstu njegovog proznog stvaralaštva, sublimirano naglašava tu gotovo kontinuiranu obremenjenost „društvenim angažmanom i socijalnom tematikom“, budući da je Dizdar u velikom broju svojih priča „kritičar društvenih odnosa svoga vremena“ (Rizvanbegović 1998: 26). Ukoliko je i ima, minorna je razlika u kontekstu motivsko-tematske sadržine u odnosu na druge socijalno angažirane pisce međuratnog doba. Ono što se izdvaja kao najčešća poetička zamjerka Dizdarovoj prozi gotovo da jednako važi i za najveći broj djela i pisaca književne ljevice – „angažman po svaku cijenu odnio (je) pisca u neuvjerljive konstatacije, bilježenje pojava i, konačno, konstrukciju“, a tek u onim slučajevima „kad je socijalni angažman zakazao ili ustuknuo, kad nije u prvom planu pripovijetke, pa makar on bio

u osnovi fabule, kad je kritičar društvenih odnosa prepustio osnovni ton umjetniku, Dizdar je stvorio zrele prozne cjeline“ (Rizvanbegović 1998: 26). Dosadašnja književna kritika uglavnom posebno izdvaja pripovijetke *Kasaba šapće* i *Najcrnija noć Mešana Šabete* kao najuspjelija Dizdarova prozna ostvarenja, ali i kao primjere njegovih artistskih mogućnosti kada nije obremenjen nametljivim angažmanom i ideološkim stegama.

SOCIJALNA ANGAŽIRANOST U PROZI HAMIDA DIZDARA

I u pripovijetki *Kasaba šapće* lahko su uočljivi brojni karakteristični motivi socijalne literature (glad; siromaštvo; rat; žena; prinudno prostituiranje; zatvor; ubistvo, Bajram itd.), kojima se detektiraju i potenciraju svekoliki socijalni problemi, posebice klasna nejednakost i raslojenost društva. Ipak, Dizdarova priča prvenstveno je „psihološke naravi“ (Rizvanbegović 1998) i usredsređena na lik Omera Beširevića pa djeluje da su onda i ovdje iskorišteni socijalni motivi uglavnom podređeni upravo tom psihološkom portretiranju glavnog lika. Smještanjem socijalnih motiva u pozadinu i opredjeljenjem da djeluju iz drugog plana (čime im nije umanjena ni agitatorska ni sugestivna snaga), Dizdar prati životnu dramu i psihološku metamorfozu Omera Beširevića (koje uvjetuju i određuju svekolike kompleksnosti socio-političke prirode), oslobađajući se one vrste krute shematiziranosti u variranju gotovo iste motivsko-tematske i idejno-ideološke sadržine kakvu u najvećem broju slučajeva ima socijalno angažirana proza međuratnog perioda. Riječju, ovakvim je pristupom i implicirana socijalna angažiranost umjetnički vrednija i uspjelija.

Problem klasne nejednakosti sublimiran je u Omerovom sjećanju na prijeratni život, kroz slike nelijepog života nadničarskih porodica s društvene margine koji se živi tek kao produžena trpnja „od danas do sutra“:

Istina i prije rata je on bio siromah, obični nadničar, ali se ipak živjelo. Moglo se prije kako-tako: radio on, kopao, cijepao, prenosio čuvala brašna i druge terete; radio čega se god dokopao, šta mu je prije palo pod ruku, a i žena, ribala, čistila, prala, šivala, vezla, po kućama aginskim i begovskim, a poslije toga i jedna mala njivica u Kukrikama donosila nešto prihoda. Eto, tako. Živjelo se. A djeca rasla. Kao iz vode. Nešto pomagali i drugi: uz Ramazan, tako, zekjati, vitre, razni darovi. Pazili ih komšije. I lijepo, prometalo se nekako, prometalo, pa to ti je... (Dizdar 1998: 275).

Izdvojeni primjer, dakle, nema prizvuk nostalgičnog jadikovanja za nekim „minulim vaktom“. Riječ je o tranziciji iz lošeg u gore kojom Dizdar, zapravo, sugerira i naglašava

kontinuirano trajanje svekolike problematike i socijalnih nejednakosti (ratno i poratno stanje to samo usložnjavaju i dodatno zaoštravaju). Aluzija na urušavanje moralno-vjerskih principa sve to samo zaokružuje i dodatno potcrtava. Tako Dizdar ovdje protežira ideološku tezu o kontinuiranoj klasnoj suprotstavljenosti društva te implicira, na nivou cijele priče, misao o hitnoj potrebitosti osvještenja i pobune, razgolićujući eksploatorsku prirodu vladajuće klase koja svoju poziciju moći uspostavlja i održava na svakodnevnoj mizeriji i patnji „malog“ i „običnog“ čovjeka. Kroz kontrastnu sliku Omerovog stradavanja i mučeništva na frontu, a za to vrijeme i njegove žene i djece što su „skapavala“ od gladi, s jedne, stoji istovremeno i slika bezbrižnog i ugodnog života Salihefendije i njemu bliskih ljudi, s druge strane. Budući da su Salihefendija i gazda Gavro u svojim rukama imali *čitavu aprovizaciju*, držeći tako *cugle i dizgine kasabe*, oni su i gospodarali svekolikim životom kasablijskih ljudi (posebice žena!), podređujući ih ličnim interesima i svojim bestijalnim i *gadnim instinktima i željama*.

On je punih devet godina lutao po bojištima i zarobljeništvu, ostavljajući targove krvi u Rumuniji jednako kao i na krvavoj Soči, gdje su mu Talijani zadali tri teške rane. Od tih rana je ležao bolestan godinu dana lebdeći između života i smrti. A onda su došle patnje zarobljeničkog života, gorke i čemerne, po tuđini. Bacali su ga iz jednog mjesta u drugo, s jednog posla u drugi. Svaka džukela mogla je da ga čušne i okerepi nogom u zadnjicu, da u opsuje stotinu majki i pljune usred lica... U isto vrijeme, ovdje u domovini, u njegovoj kasabi, ispijali su rakije i mezelučili onim što je sirotinjska suza deset i stotinu puta pokapala i smokrila. Eto, taj mrski Salihefendija sjedio je na načelnikovom mjestu u opštini i, okrugao ko tovar kljuka, smrdljiv od rakijetine, vedrio i oblačio. Išao pod ruku sa austrijskim oficirima i gospodinom česarsko-kraljevskim Wachtmeisterom Kovačem, nekim podbulim i ozloglašanim Čehom, sa kojim je vodio čitave orgije u Kasini. Salihefendija je u svojim rukama skupa sa gazdom Gavrom Vasiljevićem imao čitavu aprovizaciju. A to je u onim crnim, teškim godinama rata, kad je sve bilo crno i gadno, nebo naoblačeno i plačljivo, a čitav život ličio na mrtvački sanduk zakovan hiljadama čavala prokletstva i očaja, to je značilo sve: u njihovim rukama bio je život čitavog grada. Oni su držali cugle i dizgine kasabe, i tri hiljade jadnih ljudi bilo je podložno njihovim gadnim instinktima i željama. Radili su šta su htjeli. Kasaba je dahtala ko prozeblo i iznemoglo kljuse. Glad je iscijedila posljednje ostatke života na licima nesretnih ljudi. onih koji su ostali iza vojske, koje Švabo nije potegao na frontu. Žene se potucale od nemila do nedraga, molile i kucale bespomoćno na sva vrata. Drhtale pred uredima i kancelarijama, prozeble i u dronjcima. Kasaba je iskala: dajte nam hljeba! Žene su suzile: dajte nam šaku brašna! Dajte nam samo šačicu brašna da učešimo i zamamimo našu pregladnjelu djecu! Djeca su piskala u hladnim sobama i izbama. I sve je bilo pusto, hladno i beznadno (Dizdar 1998: 268).

Dihotomna slika društva (na čijem su čelu interešdžije, manipulanti i moralni beskičmenjaci – primjerice, Salihefendija, gazda Gavro, Wachtmeister Kovač – koje zbližava staleška pripadnost i interesi, bez obzira na vjersko-nacionalne i sve druge međusobne razlike) koju je ovdje Dizdar naznačio, nije odmah u Omerovoj svijesti dostigla stupanj klasnog

poimanja. Misao o društvenoj nejednakosti i svekolikim nepravdama u Omera se postepeno javlja, zrije i zaokružuje, otkrivajući nam se ne toliko kroz njegovo aktivno djelovanje, koliko kroz dramu na psihološkom planu. Gradacijski vođenu, pratimo je, dakle, kroz Omerovo sjećanje na prijeratni život i ratna dešavanja, a naročiti katalizator jeste ratna trauma i porodična tragedija (smrt supruge Šemse), odnosno postratno razočarenje generalnim stanjem, budući da se razotkrilo kako političke transformacije ne znače i promjenu uspostavljenih socijalnih odnosa. Svjedočeći općem sunovratu moralnih i drugih vrijednosti zajednice, primisao o klasnim nepravdama te socijalno-političkim povampirenjima i nakaradnostima i kod Omera se sve jasnije uobličava i stasava.

„Crveni krst“ i druge humane institucije šalju pomoći, darove u hrani i iznošenoj odjeći. Ali kome to sve ide? U čije ruke dolazi? Sve to donosi koristi Salihefendiji, Johanu, gazdi Gavri i drugim, koji umjesto ratne aprovizacije, nadoše nove poslove i prihode. Oni su predsjednici tih društava. Oni su blagajnici, sekretari. Oni su bogovi u kasabi.

I on je u kasabi postao prosjak. Ili gotovo sličan njima. Našao se bez hljeba i krova nad glavom sa mnogim svojim predratnim drugovima i znancima od kojih je rat napravio invalide i bijednike. Došli su drugi koji su se osjećali pozvaniji na njihova mjesta u opštine, u srezove, malarnice, financiju, u razna državna i privatna nadležstva, gdje god je bilo kakvih mjesta. Sve su to bile Salihefendije, gazda Gavre, Johani... i svi oni koji su kao i oni (Dizdar 1998: 270).

Omerovo ubistvo Salihefendije nagonski je čin traumatiziranog čovjeka i osramoćenog supruge, kojeg nakon svega proživljenog policija tjera iz kasabe po načelnikovom naređenju. Dakle, to je prvenstveno instiktivna erupcija nakupljene tuge, trpnje i patnje, u kojoj, doduše, ima i elemenata osvete, ali nipošto nije direktni rezultat neke dobro razrađene i isplanirane akcije. Kako god, taj čin je iskorišten na ideološkom i simboličkom planu – osim što njime započinje osvještjenje i trajna Omerova promjena, također je i svojevrsni „predznak“ buđenja uspavane kolektivne svijesti, zapravo, više simbolička najava neminovne transformacije cijele kasabe. Zato Omerova psihološka drama i kulminira onda kada, predbajramske noći u zatvoru, sazna da mu je smrtna presuda preinačena u doživotnu robiju. Višestruki su razlozi Omerovog nemirenja sa ovakvim raspletom, kao i efekti koje Dizdar time postiže na sižejnom, ali i na značenjskom i ideološkom planu priče. Naime, Omer se potvrđuje kao dostojanstven i principijelan lik te se etički uzvisuje nad svim ostalim¹.

¹ Važno je ovdje primijetiti da motiv počinjenog ubistva moralno ne kompromituje Omera Beširevića niti mu oduzima sugestivni utjecaj koji ostavlja na čitatelje. Istovremeno, motivom počinjenog ubistva i sam postupak karakterizacije lika čini uspješnim – odbacujući izvještačenost i idealiziranje, Dizdar izgrađuje posve uvjerljiv i motiviran lik Omera Beširevića.

Poštujući unutarnje moralne zakone i svjestan učinjenog, smatra da i treba biti kažnjen, ali ga istovremena spoznaja o selektivnoj pravdi i pravičnosti, temeljena na proživljenom iskustvu, baca u očaj, uobzirujući pri tom i činjenicu da sudski spor uopće nije ni pomislio da razmotri sve okolnosti koje su prethodile ubistvu (*On jeste zločinac, ubio je čovjeka, to je sam priznao. Trebalo mu je suditi. Ali ono što je prethodilo ovom slučaju, (...) ono je bilo srž, početak svega. To na pretresu nisu uzimali u obzir.* – Dizdar 1998: 268). Stoga, niti može niti želi iznenadnu „milostinju“ od onih koje prezire (*Ja hoću smrt! Ne trebam ničije milosti! Smrt mi dajte, koze šugave! Udavite me, udavite... To sam čekao...* – Dizdar 1998: 274). Time je ponovo otvoren prostor i za impliciranje teze o klasnoj suprotstavljenosti i nakaradnosti društva, kojom se opetovano potcrtava ideja kako bogati i privilegovani *drže cugle i dizgine* te gospodare svekolikim socio-političkim procesima. To bi, u Omerovom slučaju, značilo samo sistematski produžetak poniženja, poruge i mučenja do smrti. Dakle, u oba slučaja smrt se u konačnici nameće kao jedini vid spasa. Omer svjesno bira da iskoristi svoju smrt kao kritiku cijelom društvu i njegovoj „izvitoperenoj“ etici, makar se i sav njegov prkos i pobuna sveli tek na ciničan podsmijeh svima (*Odlučio je da bez straha, pun prkosa, s osmijehom na usnama, stupi pod vješala. Imaće prilike da se još jednom nasmije tom prokletom svijetu, ljudima, svemu.* – Dizdar 1998: 272). To je finalni čin njegovog osvještenja i metamorfoze koji rađa odlučnost iza koje nema nazad - sloboda ili smrt (*U istom trenutku u Omerovoj glavi rasla je jedna strašna misao. Jedna misao od koje se u početku i on sam preplašio. Ta misao je dobivala sve konkretnije oblike, zaobljavala se, rasla i, zaokupljujući ga svega, oduzimala mu dah: tjerala ga na nešto pred čime je stiskao nadute kapke i strepio. Pred njegovim očima bljesnula je najednom jedna čudnovata širina: zelena nepregledna polja, vazduh, krvavi šipci po baštama... miris bajramskog jutra u kasabi... Sloboda! (...) Ove misli potiskoše druge, novije, zamašnije, konkretnije, zamamnije, dok se sve to, čitavo klupko vijuga i okretaja, ne pretvori u jednu svirepu (da, načas mu se učinila i svirepa) nijansu koja je urodila odlukom, čvrstom, silnom.* – Dizdar 1998: 277).

Motivi Bajrama i Slobode jesu glavni Omerovi pokretači u tom trenutku. Oni ovdje nisu iskorišteni samo kao „kulturna pozadina nego kao suprotnost Omerovoj zatvorskoj svakodnevnici, 'zrak s druge planete' – kako bi rekao Markuze (Marcuse)“ (Pirić 2018: 29). Njegovo sjećanje na Bajram prepliće se sa sjećanjem na bezbrižnost djetinjstva i nešto ugodniji

raniji život, kada su blagdanski dani bojili vedrinom tmurnu svakodnevnicu, ublažavajući, barem nakratko, sve razlike među ljudima (pa i klasne) na temelju vjerske solidarnosti, merhameta i adetskih rituala kojima su povezani. Istovremeno, ovako realiziran motiv Bajrama² tako samo dodatno potencira klasne razlike sugerišući njihovo zaoštavanje i usložnjavanje protokom vremena te tragični utjecaj na živote i sudbinu „običnog i malog“ čovjeka, kakav je i lik Omera Beširevića.

Ti Bajrami u kasabi podsjećaju ga uvijek na ljepote i sreću, na blaženo domaće ognjište i kućni život
(Dizdar 1998: 275).

Sutra je Bajram! Dan očišćenja i vedrine u dušama! Dan kada se veliki i mali, siti i gladni raduju. Ovi posljednji, naravno, mnogo manje. To je jedini praznik u kome se stvarno praznuje. Niko ne treba da radi. Ti dani su jedini u godini kad muslimani mogu da ne rade. Bogatiji daju onima koji nemaju. Treba da se u tim danima i fukara proveseli i zaboravi na brige. Tako je bilo nekada... Sada se izgleda i ovi običaji opoganili i sve više padaju u zaborav... (Dizdar 1998: 275).

Putuju mirisi i pale ti želje, škaklju te u nosu, draže i govore: u Jusufbegovice se peče baklava, slatka, užutjela, premasna, da prste obližeš, u Dervišaginice se prži meso, čerupaju kokoši, topi maslo od dubravskih krava; u Halilovice se vare bravije noge, iskuhava istom ubrano zelje... ondje cvrči loj na rasplamsalaj vatri... negdje miriše istom umužena jomuža... I tako se pripravljaју zijafeti, najljepši, najsladši, kako ko može... A mirisi putuju. Obilaze avlije u komšiluku, provlače se kroz duvarove, ispod loza i odrnja, čak gore do nad šljemenove na krovovima... (Dizdar 1998: 276).

Dizdar svjesno ostavlja veo misterije oko Omerovog razumijevanja sanjane Slobode, dopuštajući njenu simboličku polivalentnost. Omerovo hrljenje u njeno naručje moguće je tumačiti i kao spasonosni vid „izlaska iz sebe kroz predsmrtno opuštanje na vrhu zatvorskog zida“, gdje je i smrt kao apsolutna pobuna oblik „katarzičkog, svespasavajućeg završetka Omera u lokvi krvi“ (Rizvanbegović 1998: 27). Jasno je, međutim, da je Omerova smrt na simboličkom i ideološkom planu iskorištena kao svojevrsni nagovještaj buduće promjene i bunta. Naime, svi krupniji događaji u priči popraćeni su reagiranjem i komentarom kasabe: *Kasaba je čudno zašaptala; Kasaba ovog puta snažno zagundala: vi ste je ubili! vi ste je ubili! Lopovi! Hrsuzi! Krvopije! Ali... sa desetak čuvala brašna kasaba se umirila, glasovi umuknuli; Kasaba je ovoga puta prestravljeno i muklo zašaptala: ubijen narodni poslanik, opštinski načelnik Salihefendija; Kasaba je opet, nakon toliko vremena, procvjetala čudnim šapatom; Kasaba tog jutra nemirom zarežala, zalajala prijetnjom.* Dakle, to je onaj glas naroda koji nam otkriva raspoloženje zajednice i trenutno stanje kolektivne svijesti – nekad utišan i potkupljiv,

² Motiv Bajrama inače je vrlo frekventan u bošnjačkoj poeziji i prozi međuratnog perioda, a posebice kod socijalno angažiranih pisaca.

često blag i trpeljiv, ali ponekad i glasan i prijeteći krik nagomilanog nezadovoljstva, koji najavljuje pobunu (*Kasaba tog jutra nemirom zarežala, zalajala prijetnjom*).

Uzgred pomenimo da je moguće govoriti i o djelimičnoj sličnosti između Dizdarovog Omera i Kikićevog Krše u kontekstu transformacije koju doživljavaju na putu osvještenja i bunta. Prizor u kojem se Omer mijenja u ćeliji (dolazi mu misao, uobličava se i konkretizira u glavi, budi se snaga, potom napad na hapsandžiju...) posebno podsjeća na proces koji u ćeliji proživljava i Kršo, s tim da je Dizdarova scena obračuna sa čuvarom manje krvava u odnosu na Kikićevu.

I dok je hapsandžija, ne sluteći ništa, još izgovarao posljednje psovke prijetnje šakljući Omerova rebra tvrdom cokulom, Omer je, dotle savijen u klupče, jednim naglim panterским skokom dilapnuo na hapsandžijina leđa: mlatnuo ga snažno šakom po sljepoočnici i onda, brzo, pograbio pušku s hapsandžijina ramena i njome mu zadao nekoliko jačih udaraca. Hapsandžija je ležao onesviješten, okrvavljen (Dizdar 1998: 277).

Na sličan način će i tragična ljubavno-sentimentalna priča o Mešanu i Fatuški Obhodaševoj (*Najcrnja noć Mešana Šabete*) potisnuti „socijalni aspekt i tezu u drugi plan“, iako su u pripovijetki brojni socijalni motivi kojima se određuju i uslovljavaju sudbine njenih likova, pri čemu su likovi Mešana i Fatuške kroz „psihološku iznijansiranoost, dobile sublimiranu simboličku vrijednost“ izrastajući u „antitetične ličnosti u odnosu na društvenu sredinu (...), koje ne mogu prirasti surovoj sredini niti surom krajoliku“ (Rizvanbegović 1998: 28 i 29).

Priča kondenzirano oslikava „sudar“ novog i starog vaktā te svekolike društveno-političke promjene koje nastaju tim prekrojavanjima. Zahvatajući jedan širi i kompleksniji povijesni trenutak, usputno progovara i o „ženskom pitanju“, o propadanju begova i aga, o alkoholu i novom načinu života, o mašiniziranju poslovanja i kapitalističkom konceptu, o odnosu sela i grada, o etici savremenog društva itd.

Dizdar se, dakle, usputno bavi i položajem žene u patrijarhalnom društvu, kao i brojni drugi autori međuratnog doba. Oslikavajući stanje bolesnice Fatuške, nad kojom kuka njena svekrva, ali ne iz suosjećanja, već iz brige o poslovima koji će sada ponovo pasti na nju (*Najmanje to shvata njegova majka Mejra koja je cijeli život provela kao tegleća marva, kao stoka*. – Dizdar 1998: 322), Dizdar uzgredno daje i komentar na općenitu ulogu i položaj žene u društvu (*Malo je razlike između krave i žene u ovim brdima*). Potvrđuju to i opća mjesta patrijarhalnog društva koje autor rasvjetljava: recimo, opis ženske čamotinje; obrasci ponašanja

pred muškarcem (naprimjer, kada je Fatuška prvi put opazila da je Mešan gleda, pobjegla je postidjena s rukama na prsima!); povlaštena pozicija figure muškarca, što se odražava na ženski život, kao i „izbor“ bračnog druga (*Mujaga je bio glava porodice: svi su ga slušali i bojali ga se*) itd. Drugačiji odnos Mešana prema Fatuški, koji prevazilazi granice stereotipne zadanosti, može ovdje biti i u funkciji dekonstrukcije patrijarhalnog života, odnosno kao simbolična naznaka promjene koja dolazi sa „novim vremenom“. Izglednije je, ipak, da je Dizdarova namjera da individualno portretira Mešanov (njegov psihološki profil, čistotu etike i stabilnost karaktera) te Fatuškin lik.

Mešanova krađa Fatuške i vjenčanje bez da se upita njen brat Mujaga narušava patrijarhalni obrazac ponašanja, otkrivajući društvenu pozadinu problema – klasnu suprotstavljenost po ugledu i bogatstvu te po relaciji selo – grad, koja je ovdje data kroz odnose age i kiridžije.

Naime, iako Mujaga Obhodaš nije rođen na selu, njegovi preci jesu i to baš u Podvitezu, gdje sad i on ima han. Jedan od njegovih predaka, drugujući *sa braćom Morićima i drugim azgin momcima i zulumćarima*, prevarama i pljačkama *u jednoj mutnoj i krvavoj eri Bosne*, stekao je silno bogatstvo i naselio se u šehar. Da bi se spasio od pobunjenog naroda i izbjegao njegovu srdžbu, podigao je hajrate. Ipak, nedugo potom, *sa rospijama i jaranima, uz zurle i sazove*, propio je i bogatstvo i silne čitluke. Kuga i agrarna reforma samo su dovršile propadanje. Tako se i nasljednik loze, Mujaga Obhodaš, našao u problemu i morao je početi sve ispočetka. Preselio se na selo, bavio se zemljoradnjom i voćarstvom, a veći dio nekadašnjeg čardaka pretvorio u han. Dizdar potencira postojanje jaza između sela i grada općenito, koje se, bez obzira na historiju Obhodaša, kao i već dugogodišnje Mujagino življenje na selu, nije umanjilo. Mujaga je i sam dodatno nastojao potcrtati te razlike držeći se gradskih navika te noseći i *gradsko odijelo*:

Mujaga je već nekoliko godina živio sa seljacima, u brdu, na domaku debelih šuma, ali se opet osjećao nekako tuđ. Još je nosio gradsko odijelo: široke čakšire od crne čohe, trabolos oko pasa u stambolskoj šari i uzak fermen preko ćerćeli košulje. Zimi je, ispod fermenta, nosio debelu toplu anteriju, a preko svega toga, kad je naizvanu, dugi zimski kaput i kožne cipele. Kućni namještaj bio mu je također gradski, aginski, a i hrana se priugotovljala na varoški način. Sve to, istina, skromnije nego nekad, u gradu, ali opet različito od seoskog u jelu i odijelu (Dizdar 1998: 326).

Golem udarac aginjoj sujeti i namu bila je Fatuškina udaja za Mešana. Krupne prijetnje, kletve i psovke izgovarao je u ljutnji te stalno naglašavao Mešanovo siromaštvo i seljačko porijeklo.

Kad ga sretnem, krmka, nek' se halali sa životom! Zar on, pasji skot, da otimlje aginske šćeri!... Zapamtiće, beli, ko je Mujaga, 'van da ga moje oči ne vide!... (...) Kao ovo neobično cvijeće, mislio je Mujaga, i ona je, Fatuša, bila neobičan cvijet u ovoj pustoši. Rasla, rasla kao iz vode, a na kraju je ugrabiše oni gejaci, fukara... (Dizdar 1998: 327)

Zar ti meni, lopove seljački, da kaljaš obraz, a? (Dizdar 1998: 328)

Iako se u nastavku lični odnos Mujage i Mešana znatno popravlja, općenita suprotstavljenost sela i grada zadržat će se do kraja. Taj antagonizam proističe iz negativnog iskustva seoskih ljudi sa vlastodršcima koje vezuju za grad pa su u njihovoj svijesti ta dva termina neraskidivo povezana i značenjski izjednačena³. I obrnuto, negativna percepcija seljaka u očima građana uvjetovana je najčešće upravo klasnim, statusnim razlikama, odnosno uvjerenjem da dolaze u grad samo iz krajnje nužde, direktno poistovjećujući pri tome selo i seljaka sa siromaštvom, problemima i traženjem pomoći. Sve to donekle demonstrira i sljedeći primjer iz pripovijetke, koji zorno ilustrira skeptičnost i nelagodu seoskih ljudi kada su prinuđeni da se zbog nedostatka stočne hrane zapute u grad i traže pomoć od izabranih poslanika:

Kad, eto ti nevolje i čemera crna!... Upropasti snijeg ono malo trave, a sijena niđe ni za lijeka... Kod nas u brdima traje ovo nekoliko dana. Od jučer počela šiljež crkavati od gladi i leda...

Pa kud ćete š njome? – pitaju Mešanovi ljudi.

U grad!... Da spasimo što se može... Tamo ima sijena. Molićemo pomoć... Tražićemo poslanike. Treba da i oni nama jednom pomognu... Ako baš ne bude nikakva selameta, prodaćemo nešto stoke, pa kupiti hrane... Bolje tako nego da sve samo pokrepa u toru...

Ovo mi radimo u najtežim i najcrnjim danima... Kad nam baš dogori do nokata – kaže jedan seljak. U nevolji čoj'jek dođe na svašta, pa, et', i mi... Ne znamo šta bi drugo... (Dizdar 1998: 333).

Borba „običnog“ čovjeka, seljaka, da se snađe i preživi u promijenjenim društveno-političkim okolnostima, kada život i ljudske odnose određuju i kroje prvenstveno interesi i kapital, nudi nam se indirektno, iskriči iz drugog plana. Pratimo je i kroz Mešanovu

³ Ovo će Dizdar zasebno tematizirati i detaljnije razraditi u drugim svojim proznim tekstovima.

svakodnevnu muku da sačuva svoj posao (karavanski prijevoz) i osigura egzistenciju sebi i porodici. Zahvaljujući izrazitoj moralnosti i odgovornosti Mešan još uvijek nije izgubio bitku sa tehnološkim napretkom, koji ovdje simbolizira bestijalnu i beskompromisnu jurnjavu za kapitalom, namećući se tako više kao prijetnja nego kao pomoć „malom i običnom“ čovjeku u „novom“ vremenu.

Svi sarajevski i fočanski trgovci su u poslovnoj vezi sa Mešanom. Roba je najsigurnija u njegovim rukama. Kakva se preda u Sarajevu, onakva će sigurno stići u Foču, a kakva je bila u Foči, onakva će stići i u Sarajevo. Mešanovi momci su vješti oko pakovanja i tovarenja, ne bi im tu mogao niko štogod da prigovori. Nikad se koji trgovac nije potužio na poslovanje karavana. Bože sačuvaj! Podvoz je mnogo jeftiniji nego na željeznici i na autobuskim preduzećima. Za svu preveženu robu Mešan naplaćuje 60 para po kilogramu. Trgovci znaju da željeznica naplaćuje dinar po kilogramu. Mešan natovari robu pred dućanom i istovari je u potpunom redu gdje treba. Do voza, međutim, treba robu prenijeti, iz voza je opet iznijeti, plaćati, plaćati, plaćati... Ne bi čovjek mogao sračunati koliko bi ga zapala svaka pošiljka robe... Ja, riječemo, uzmem od čojka paket – tumači Mešan – pa da je, riječemo, kolik' ev' ovi cigarluk, odgovaram za njega! Ne može faliti!... Pa ljudi imaju u me povjerenja. Trijes' godina ja, bolan, belajišem oko ovog posla. A da je, vala, kakve zarade, nije! Devera se... Ne mislimo na hinlu i prevaranciju, kažem ti, pa nam ljudi vjeruju... (Dizdar 1998: 331)

Pažljivim psihološkim sondiranjem Dizdar Mešanu dopisuje sublimiranu simboličku vrijednost i figurira ga u antitetičan lik u odnosu na sve ostale te na ukupnu društvenu sredinu. Na toj relaciji moguće je onda pronaći i implicitnu Dizdarovu kritiku socijalnih odnosa koji ostaju nepromijenjeni bez obzira na zamjenu starog novim, kapitalističkim uređenjem koje zadržava gotovo jednaku dozu gorčine, nehumanosti, bestijalnosti i beskrupuloznosti u neumornom jurcanju za bogatstvom, moći i zadovoljenjem interesa. Zato Dizdar uzvisuje figuru Mešana kao putokaz na raskršću. Svemu što je nečovječno treba okrenuti leđa i otići (baš kao što ih i Mešan poslije dženaze okreće starcu, svom amidži Avdanu):

E, eto. Mešane, sad gledaj kako ćeš. Deci treba nova majka, a kući domaćica... Znaš, biva, i mati ti je, Mejra, ostarila i iznemogla... Sama je, k'o ćuk u kući... Ako nemaš ovđe u selu devojke, a ti offerči štogodice putem... Nemoj dangubiti...

Zavrtjelo mu se u glavi. Okrenuo je začuđenom starcu leđa i ne rekavši mu ni ejdovale (Dizdar 1998: 337).

U grupu priča koje se tek usputno i površno bave i socijalnom tematikom, najčešće viđena kroz sudar „starog“ i „novog“ vremena, spadaju i sljedeće: *Krnjina stupa*, *Tuga za*

*carstvom, Izgubljeni osmesi, Vrisak jedne mladosti, Magaza kod džamije, Na svom domu, Napast Muje Omerbašića, Gorštaci, Sunce na reci, Tajna bajramske noći*⁴.

Izgubljeni osmesi priča je ašiklijskog zanosa i kondenziranih strasti, karakterističnih za sevdalinku za koju se intertekstualno i veže. Tragom Huminog panerotiziranog doživljaja svijeta, i ovdje se poistovjećuju i preklapaju ciklične smjene prirode i godišnjih doba sa cikličnim procesima unutar samih ljudi, budući da su, zapravo, jedna neraskidiva cjelina koja podliježe istim pravilima i procesima. Socijalni motivi naziru se kroz sukob „starog“ i „novog“ doba, „modernog“ i „tradicionalnog“, individualizma i kolektiviteta. A ovdje se to zrcali u zamjerci Muneverinog oca na Rasimov šešir i lakovane cipelice, što je u suprotnosti onome što *nam stari ostaviše* a time i *težak greh* i znak da je Rasim *skrenuo s puta*.

Takav susret „novog“ i „starog“ nose i priče *Vrisak jedne mladosti* i *Magaza kod džamije*. U prvoj je lik Hilme Muminagića predstavnik „novog“ vremena, ali mahom njegovih loših karakteristika (tuče i pijanke, raspušten život i kockanje po kafanama, isprazne priče o modernom životu...). Njegova objest i pasjaluk uočljivi su u prizoru kada s grupicom svojih drugova pričinu štetu na ringišpilu starog Slovenca *kojim je, od mesta do mesta, zarađivao po komadić svakidašnjeg hleba*, ismijavajući se njegovoj nevolji i prijeteći mu. I pored očevih zabrana i prijetnji da se viđa s njim (*Uveo Remzu u odaju, uzeo štap, pa je na mrtvo ime isprebijao; Volim da si mi mrtva; Pa i šešir! Šešir! Oh, jadnice, sad ću te zaklati, zaklati... ili nećeš kako ti hoćeš... Čuješ li?* – Dizdar 1998: 306 i 307), zaljubljena Remza ne može da se otme pričama o svjetskim čudima te laskavim tepanjima u igri zavodjenja. Nakon intimnog druženja, nije više htio ni čuti za nju, a Remza je pokušala okončati život samoubistvom – spasio ju je Hasan Furundžija iz rijeke. Nakon što joj otac oprost i primi je u kuću nakon svega, stvari se samo prividno normaliziraju – Remza ne miče iz kuće, samo plete, uvijek je tužna i još misli na Hilmu (moli Jusu, komšiju, da ga poselami od nje prvom prilikom). Hilmina reakcija na selam i Remzin ljubavni podsjetnik (*Zar ta budala i sada misli na me?*) budi i u Jusi želju da ga udari *stolicom po pijanoj glavi*, da reagira i da se pobuni *pa kud puklo da puklo*, ali ubrzo odustaje, mireći se i izlazeći *tiho kao muha*...

Sudar „modernog“ i „tradicionalnog“ te opet i motiv šešira donosi i *Magaza kod džamije*. Ismet Mulabeširević, doktor, vraća se u svoju kasabu nakon školovanja u Parizu i

⁴ Valja pomenuti da se pristup socijalnoj tematici u nekim od ovih priča može učiniti bližim načinu na koji su je obrađivali neki bošnjački pisci na razmeđu stoljeća koji nisu slijedili one poetičke zahtjeve koje pred autore postavlja međuratna socijalna literatura.

sakriva šešir koji je dotad nosio od dominantne figure patrijarhalnog oca, koji naređuje drugom sinu, Asimu, da odvede Ismeta da naruči i izabere fes (*Izaberi mu lijep fes. Crven.*), pri čemu obojica bespogovorno slušaju strogu očevu riječ. Opis očeve dućanske sobe u koju nakon dugih godina Ismet ulazi simptomatičan je i simboličan:

(...) zapahnuo ga je miris robe, težak zadržavajući uskladištenih ćilima, tepiha, vezenih stvari što su siromašne djevojke godinama vezle zadržavajući koru hljeba za đerđefom, bosanskih rukotvorina na drvetu, bakru, plehu i platnu. U širokim rafama stambolska i manufakturna roba. Svuda je bio red i čistoća, sve je imalo svoje mjesto. Ukočenost i mir koji je vladao u ovim prostorijama, tamnim i gluhim u ovom prohladnom jesenjem jutru, prenijeli su začas Ismeta u daleke dane: u djetinjstvo (Dizdar 1998: 358).

Dućanski red, čistoća i mir samo su površinski, samo su privid stvari. Tako Dizdar otvara mogućnost da ironijom razobličiti sve te površinske urednosti i čistote, sva maskiranja iza vjere i tradicije, razotkrivajući im pravo lice kroz Ismetova sjećanja na djetinjstvo i na figuru oca.

Nosio je slaba odijela, po pet puta udarao donove na jedan par cipela. Krao je, po očevoj zapovijesti, na dućanskoj mjeri, a u isto vrijeme klanjao pet vakata u Begovoj džamiji... Molio se Bogu za grijeha koje je počinio i one koje će počinuti... (Dizdar 1998: 361).

Time postaje očito kako je Ismetov otac, već odavno usredsređen na zaradu, zanemario sve etičko-vjerske kodekse. Prva slika oca (kojeg gleda kroz mutna kancelarijska stakla dućana) nakon Ismetovog povratka mijesha se sa onim potisnutim predstavama o njemu, kreirajući bizarnu i halucinantnu viziju u kojima je on kao *nekakva sablast sa nejasnim obrisima*, strašan i preuveličan u svojoj bezobličnosti. Time Dizdar sugerira Ismetovu inferiornost spram oca i strah od njegove pojave što se nadvija nad njihovim životima te, također, simbolom kumira (što je čest u socijalnoj literaturi, posebice u poeziji), dijabolično robovanje kultu kapitala.

Tako ukočen, nad razgorjelom mangalom nad kojom su se širile njegove lepezaste ruke kao krila sljepimiša, pričinio mu se u taj čas kao ogromna figura nekog zemljanog hladnog kumira pred kojim gori krvavi božanski oganj. S čudnim osjećajem u duši pošao je prema očevoj kancelariji u staklima (Dizdar 1998: 359).

U priči *Na svom domu* Dizdar stidno, iz daljine, daje nagovještaj traumatičnih društvenih gibanja i promjena. Bez naročite poetičke vrijednosti, pamfletski suhoparna i neuvjerljiva, ova priča protežira vrijednosti suživota nacionalnih različitosti, zagovara multikulturalno bogatstvo kao i neupitnu ljubav spram rodne grude.

Pripovijetke *Napast Muje Omerbašića*, *Sunce na reci* i *Gorštaci* povezuje opća „neprilagodljivost malih ljudi nesukladnim događajima u kojima u početku samo statiraju, a

kasnije postaju i akteri događaja“, pri čemu ti likovi „ili se moraju miriti sa sredinom kojoj pripadaju, kao Hasan, ili tragično propadati, kao Mujo Omerbašić“ (Rizvanbegović 1998: 33).

Dizdarova slika kafane i atmosfera u njoj, zagušljivost, radnici što piju i troše zarađeno, lijepa i zavodljiva pjevačica sa defom u ruci, vrlo je slična Kikićevoj, mada su socijalni motivi kod Kikića ipak naglašeniji.

U pripovijetki *Krnjina stupa* „sve je podređeno impresiji i simbolu: i motivacijska osnova, i kompozicija, i psihologija lika“ (Rizvanbegović 1998: 29). Kao i u *Izgubljenim osmesima* i ovdje Dizdar iskazuje panerotsku sliku svijeta prenapregnute čulnosti, gradeći prozni tekst po uzoru na sevdalinke, preuzimajući od nje ukupnu atmosferu i pojedinačne motive. Očaranost Mujaginom Zulkom koja se kupa na rijeci, a u kojoj će i sam Adem Krnjo, simbolično, okončati svoj život, određuje cijeli njegov život i to je centralni motiv kojem se podređuju svi drugi, pa i oni socijalni koji povremeno i usputno izbijaju na površinu teksta. Time će i motivi propadanja begova i aga (dato kroz sjećanje na oca Zulfagu kojem *dadoše šaku prljavih banknota za njegove čitluke u Humčinama*) te rata i njegovih posljedica (*užas, bijeda, razbojništvo, glad* – date samo u naznakama), kao i motiv prevrata (*Zaljuljala se ogromna stoglava hidra, austrijska imperija, i prevrнула se, stropoštola...*) poslužiti Dizdaru za psihološko karakteriziranje lika Adema Krnje i njegovog vlastitog propadanja kontinuiranim sjećanjem na Mujaginu Zulku – njenim kupanjem na rijeci, ali i Krnjinom nepomirljivošću sa saznanjem da je nakon rata i prevrata *pomahnitala Mujagina Zulka*.

Na samom početku pripovijetke, kroz usputna druženja na stupi Adema Krnje i Mujkana koji nosi u grad dva kablića kisela mlijeka da proda, Dizdar se, bez detaljnije razrade i povezanosti, dotiče siromaštva, patnje i bijede seoskih ljudi u svakodnevnoj igri preživljavanja:

I Mujkan mu ostavlja jedan kablić, a drugi nosi u kasabu. Da proda. On svako jutro, iz svog seoca pronosi dva kablića kisela mlijeka i prodaje. Time se prehranjuje i čuva porodicu od gladi i bijede. Sirotinja ko sirotinja. Muči se na sve načine da privredi ono malo potrebe za život (Dizdar 1998: 280).

Sudar „starih“ i „novih“ vremena koji se tragično odražavaju na živote običnih kasablijskih ljudi koji ne umiju ili ne žele da se prilagode donosi i priča *Tuga za carstvom*. Takav je lik Zejnila Frenje koji već po dolasku austrougarskih vojnika pokazuje svoj prezir i odbojnost prema njima. Slici napretka kasabe, koja se razvija i sve više nalikuje na grad (kasarne, zgrade, ceste, vodovod), Dizdar suprotstavlja sliku Zejnilovog pijančenja po kafanama i propadanja. Tako se i Zejnilov lik od početnog „junaka“, koji se hvali i kojem se povlađuje, urušava do gotovo karikaturalnog lika.

Siromaštvo i bijedu ljudi donosi i *Tajna bajramske noći*, ali samo u svom uvodnom dijelu. U nastavku slijedi priča o nesretnom životu trgovca Jusufa Arnauta, koju kroz sjećanja ispovijeda sam lik – ubistvo najboljeg druga, preuzimanje skrbi o njegovom sinu, školovanje u Stambolu, nenadana smrt posinka. Ovo je priča koja bi se teško uklopila u poetiku socijalne literature, a ni umjetnički nije naročito uspjela.

U grupu proznih tekstova sa naglašenijom ideološkom i socijalnom motivskom-tematskom sadržinom spadaju sljedeći: *Biografija majstora Smiljića*, *Lula Avdage Vrtipraha*, *Ničiji dub*, *Duhan*, *Škripe plugovi*, *Susret sa životom* i *Posljednja krava*⁵.

Priča *Biografija majstora Smiljića* dobrano je ideološki obojena. U njoj Dizdar protežira antikolonijalni stav i revolt spram tiranskih vlasti. Istovremeno, u tekstu se osjeti i refleksija kompleksnih povijesnih bremenitosti Bosne i Hercegovine, čije se reperkusije pokazuju i u socio-političkoj problematici međuratnog perioda. Ovdje ponajprije mislimo na kontinuiranu svekolikost ideološko-političkih aspiracija Beograda i Zagreba, a posebice u kontekstu „nacionalnog pitanja“ Bošnjaka⁶. Ideološku obojenost ovog Dizdarovog teksta lahko je pratiti i na tematskom i na idejnom planu. Također, znakovita je i upotreba ćirilice i ekavice te činjenica da je priča objavljena u *Gajretu* 1930. godine.

Naime, sajždžija Smiljić, veseljak i bekrija, čovek *staroga kova, uvek veseo, raspoložen, dobar*, trn je u oku austrougarskog režima (*Reči Srbin i srpsko nisu se smele nigde čuti, jer su sadržavale tešku inkriminaciju*, str. 312). Već i ovaj komentar pripovjedača zorno pokazuje ideološku osnovu teksta, koja će u nastavku biti tematizirana i detaljnije razrađena. Dakle, sve vrijeme trajanja Prvog svjetskog rata majstor Smiljić bit će žrtva zastrašivanja i maltretiranja (i psihičkog i fizičkog) te će na koncu biti i uhapšen te osumnjičen za veleizdaju (zakopao u bašči sliku Karađorđa i kralja Petra, a na zidu je imao obješen vez sa četiri ćirilička slova S).

⁵ Tekstovi *Duhan*, *Škripe plugovi*, *Posljednja krava* i *Ničiji dub*, o kojima ćemo u nastavku detaljnije govoriti, jesu, zapravo, fragmenti Dizdarevog nedovršenog i neobjavljenog romana *Duhan*. U radu ih tretiramo kao zasebne priče.

⁶ Posve je jasno da se to odražava i na književni, odnosno kulturni život općenito (podsjetimo, primjerice, samo na suprotstavljene orijentacije bošnjačkih časopisa *Gajret* i *Novi Behar*, odnosno *Narodna uzdanica*). Veliki je broj bošnjačkih književnika koji se svrstava na jednu ili drugu stranu (primjerice, Bašagić, Mulabdić, Đikić, Čatić, Kikić i brojni drugi). To nacionalno svrstavanje, iako načelno „dobrovoljno“, ali bez prave mogućnosti „izbora“ (budući da Bošnjaci nisu bili nacionalno priznati), u sušini je bilo rezultat trenutnih društveno-političkih prilika i procjene kolektivnih interesa u datom momentu (nerijetko i sa agitatorskim angažmanom), a znatno rjeđe iz vlastitog osjećaja i iskrenog uvjerenja. Ne treba zanemariti ni brigu o ličnim i karijernim interesima, mjesto rada i boravka, kao ni trenutnu konstelaciju moći na relaciji Beograd – Zagreb.

A za vreme rata podneo je dosta muka i patnji. Austriskom režimu bio je trn u oku. Neprestano su pazili nanj. Progonili ga na svakom koraku. Odmah u godini 1914. bi uhapšen, kao politički sumnjiv, ali desetak dana iza toga pustiše ga. Naravno pre toga su mu malo naravnali leđa i utuvili mu u glavu da bude "pametan". Posle toga, svakih deset dana, imao je po jedno saslušanje na Kotarskom uredu i po jednu kućnu premetačinu. Te premetačine vršile su se, redovito, u najnezgodnije vreme, a obično zorom, dok je čovek bio još na spavanju. Repertoar je ostao isti sve do konca 1918. godine.

I tako su prolazili ti mučni teški ratni dani. (Dizdar 1930: 312).

Potencirana je i nezdrava atmosfera te tegoban život ljudi općenito, čija je svakodnevnica satkana od stalnih briga, slutnji i patnji. Njihov život „razapet“ je između dvije bojazni – straha od mobilizacije i smrti na nekom frontu, s jedne, te straha od smrti zbog siromaštva i mučenja kojima su izloženi na „svom pragu“ pod tuđinskom i tiranskom vlasti, s druge strane.

Ljudi se bojali vojske i fronta kao kuge, a kod kuće ih, ako su na koji način ostali, terali još gori jadi. Ne znaš gde je gore. Ako si kojim slučajem izbegao vojnoj obavezi, držao si da si spasen. Tako je isto majstor Spasoje mislio, u ono vreme, odmah iza mobilizacije. Ali kad zaređaše sve nedaće i napastovanjima ne beše nikad kraja ni konca, mnogi zažali za frontom. I ovde, kao i tamo, nosio je čovek glavu u torbi. A tamo je bar bilo dovoljno hleba i – slobode!... (Dizdar 1930: 312).

Naravno, majstor Smiljić izlazi kao konačni pobednik iz igre nadmudrivanja sa kotarskim predstojnikom na ispitivanju poslije hapšenja, čime se i na simboličnom planu implicira neminovni poraz tiranskog i tuđinskog, odnosno nenarodnog sistema. Dijalog između njih dvojice nosi elemente poruge, jer posve razotkriva predstojnikovu lažnu umišljenost, gordost i nemoć.

Predstojniku je bilo drago to što ga majstor hvali, pa je malo tiše nastavio:

- Dakle, koje od ona dva značenja imaju ona četiri slova es? Reci mi.

- Jah, gospodine. Pa znale li vi, molim Vas najuljudnije, da je meni ime Spasoje? Znate, dabome. Prezivam se Smiljić, a sajđžija sam ovde u Stocu. Dakle, pazite: Spasoje Smiljić Sajđžija Stolac. E, vidite! Vidite li da u tom sklopu četiri slova S. Vidite li, ja? Eto, u tome je sva mudrost. Zdravlja mi je tako, kako vam kažem, gospodine prestoniče!

- Hk... čudnovato...

- Znate li sada tačno da je to moj sopstveni monogram? Moje ime, bezime, zanimanje i ovo prokleta mesto u kome stanujemo i mučimo se.

- Jedva dolazim na pravu misao.

To je majstor Spasoje i očekivao. Lakše mu mnogo bi posle toga: odahnu.

- E, sad recite, gospodine pretstojniče, jesam li uistinu nepravo obeđen i napadnut? Jesam li mogao, da vi niste bili toliko priseban i pametan, prav da stradam. Eto, vidite, što je dušmanluk (Dizdar 1930: 313)!

Dizdar u svojoj prozi nerijetko pokazuje zanimanje za život seljaka, njihov težak rad s ciljem preživljavanja i svekolike probleme koji ih prate. Međutim, upravo proza sa seoskom tematikom izazvat će negativne reakcije kritike koja mu zamjeri neiskrenost i neuvjerljivost u pristupu, zaključujući kako Dizdar ne poznaje dovoljno ni seljaka ni selo niti može razumjeti njihove stvarne probleme⁷.

U priči *Duhan* oslikane su svekolike patnje kroz koji seljaci prolaze. Težak rad oko uzgoja duhana nikad ne rezultira željenim rezultatima, budući da ne zavisi samo od njihovog truda nego i od vremenskih uslova, ali i od predujma kojeg dobijaju svake godine, što je jednako važno. Pokušaje krijumčarenja duhana Dizdar ne oslikava kroz osudu – naprotiv, u tekstu čitamo implicitnu podršku onima koji se snalaze u svakodnevnoj borbi za preživljavanje. Zato i istura figure kontrolora financa, potencirajući prekomjernu upotrebu sile da se osigura i zadrži monopol na duhan i duhanske proizvode. To je i samostalno obrađeno u priči *Lula Avdage Vrtipraha*, gdje je Dizdarova angažiranost samo donekle ublažena stvaranjem komičnog efekta – u nastojanju da od financa sakrije duhan, Avdaga iz straha zapaljenu lulu stavlja pod hlače.

Upravo motivima prevare oko predujma i finansijskim kontrolama i zapljenama Dizdar oslikava i uspostavljene odnose između sela i grada. I ovdje se za grad vezuju samo negativne asocijacije seoskih likova, koji u njemu vide izvor svih vlastitih problema. Dizdar antagonizmom sela i grada zrcali i klasne suprotnosti i nepravde društva. Tako, recimo, u pripovijetki *Škripe plugovi* napaćeni i siromašni Omer Krpo jedva da može prehraniti sebe i porodicu, a kamoli dva vola koja mu, zapravo, i omogućuju život. Na prijedlog sina Hasana da zatraže zajam od trgovca Avdage Grahe, kojem Omer već duguje nekoliko stotina dinara, pokazat će se snaga klasnih i netrpeljivosti između sela i grada, kao i sva nagomilana srdžba, muka i bol seljaka saopćenih glasom Omera Krpe:

Pašče mu se mesa nabilo! Horjatin jedan horjatski, da bi li mu bilo! Boji se za ono nekoliko stotina dinara, što sam se zadužio za brašno i sijeno. Veli mi neki dan: „Ko će, kaže, tebe čekati do sudnjeg dana... Nisam, kaže, ni ja svoj mal naš'o na carskoj džadi. Vi ste, kaže, seljaci pravi lopovi! Gledate samo

⁷ Nadovezujući se na ovakve zamjerke dosadašnje kritike, Pirić staje u Dizdarovu odbranu i piše: „a ko je taj u bošnjačkoj književnosti ko jest bio iskren i poznavao dobro problem o kojem govorimo? S kojim bismo to prethodnikom mogli usporediti Hamida Dizdara? Od koga je mogao učiti?... Takvih nema. Dizdar pripada onom trenutku između dva rata kada je napravljen književni iskorak i kada su se širili okviri bošnjačke književnosti (Pirić 2018: 26).

da što čojeku dignete i, kaže, da opljačkate dobru dušu koja pred vas izađe nasmijana lica i otvorene šake. A onda, kaže, ohhoj – nikad vas više čojeku na oči! Treba se, kaže, oteliti dok čojek naplati svoj dug i svoje pare od vas. I svejedno je, veli, vazda vam krivo...“ Eto, šta je on meni izdrobello neki dan. Arsuz jedan! A ne proračunava on one kamate i ostale kijamete i lopovluke. Thij, šta je on meni dosad naplatio i prenaplatio! Zna on svakome, koga ukajeti u svoje knjige i teftere, prizvencati trostruko više kamata, pa se onda čojek boči i obada dok je god živ... E, ama – jok, o tome on ne vodi računa. A svi su oni taki. Njima ti je u šeheru samo jedno: daj, te daj! Za drugo ih nije briga. Glavno je da su njihove trbušine pune, da u njihovim džepovima i čekmedžama zveckaju novci. Oni drugo mišta ne vide, o drugom se ne brinu. A mnogo je, bolan, Avdaga Graha, mnogo... Svi se oni, k'o pauci, uvijaju oko nas i omotavaju nas koncima i paučinama dok jednom po jednom ne zavrnu šijom i omaste brk... A onda nas očušnu nogom k'o komad osušene balege i više nas i ne poznaju... Ni merhaba neće da ti kažu, jok!... Eto ti, vidiš. A sve opet na nas, sve po nama. Psuju, galame na nas, istresaju gaće i čuščaju nas đe god im se ukaže prilika. I eto: ko je za sve ovo kriv? Mi. Ko je lopov – mi. Ko je švercer – mi. Sve mi i niko nego mi! Seljaci su im krivi za svu poganštinu što je ljude snašla i obeznamila. Paščad jedna pogana!... Da smo mi drukčiji, ehaj, sinko, gdje bismo bili... I imali bi barem radi čega da nas psuju i grde, a ovako – džaba, nizašto!... (Dizdar 1998: 347).

I u priči *Posljednja krava* izrabljivačka vlast se poistovjećuje sa gradom pa se svaki dolazak „gradskih lica“, žandara i financa dočekuje se sa strepnjom i strahom. U ovoj pripovijetki Dizdar će i seoskog muhtara, Džafera Prndelja predstaviti kao provoditelja gradske politike na selu, ganjajući sitne sopstvene interese ili zadovoljavajući svoju sujetu. Njegova servilnost vlastima, kao i podlost i neljudskost, dolaze do izražaja u tajnom zapisivanju Omerove imovine koja će mu biti oduzeta, budući da ne može platiti porez državi. Tako ni Džaferova igra riječju „beg“ u oslovljavanju Omera prilikom dolaska i pozdrava nije uopće slučajna. Osvjetljavajući nam njegov lik u uvodnom dijelu, Dizdar ne skriva gađenje i ironiju:

Među njima se ustobočio i seoski muhtar Džafer Prndelj, sitan i przničav, važan i ukočen u ovakvim „službenim pohodima“ kroz njegovo selo. Nije šala, seoski starješina! Šta ti misliš, brajko, njega i sam načelnik zove na crnu kafu, glavom i bradom. A njegov se muhur stavlja i na službene spise. Istina, on sam i ne zna kakvi su to spisi, ne zna čitati, ali šta to mari. Glavno je da je to njegovo ime i da se ono stavlja na službena akta. Vlast čovjek, pa eto ti! (Dizdar 1998: 385).

Suprotnosti među seljacima i građanima ima, naravno, i u *Duhanu*. Dizdar to posebno naglašava u dijelu kada opisuje seljake koji dolaze da preuzmu kukuruz kao predujam umjesto potrebnih i obećanih novčanih sredstava. Dok se oni gužvaju, a često i „nagru“ kao stoka, *upravnikova gospođa, kao paunica, sjedi u hladovini i guta slatkiše*. Naravno, u određene dijelove koji pripadaju upravniku stanice seljaci uopće ne mogu ni prići, jer ih čuvaju stražari *koji se u spiskovima vode kao radnici u stovarištu neprerađenih duhana*.

Kulminiranje egzistencijalnog straha u prilikama kada je čitav sistem usmjeren na štetu siromašnih, posebice seljaka, Dizdar vrhuni u prizoru povratka Hasana i Anice iz grada. Hasan je pružio nekoliko vreća kukuruza, dok Anica nije dobila ništa i bila je istjerana *iz magacina kad je počela da plače*. Povratak iz grada i „zastajanje u njivama“, što im nije bio prvi put, Dizdar daje u naglašeno erotiziranoj atmosferi uzavrele sladostrasti. Ustreptalost čulnih nagona raspršit će se pred iskršavanjem slika porodične oskudice, gladi i ugrožene egzistencije. To je autor pojačao i docnijom informacijom o pokvarenosti kukuruza. Iako se razloži Anicinog plača, koji naglo prekida njihov intimni mladalački zanos, može jasno naslutiti, Dizdar glasom pripovjedača insitira na dodatnom pojašnjenju, pojačavajući socijalnu angažiranost teksta, ali smanjujući mu artistski dojam.

Anica je plakala. Vidio je suzne oči. Tužno su svijetlile.

Šta ti je?

Daćeš mi malo kukuruza – zašaptala je. – Kod kuće me čekaju. Gladni su. Hasan je zinuo. Protrljao je oči. Kao da ga je ko polio hladnom vodom. Upiljio je oči u djevojku koja je ležala kraj njega kao janje pripravljeno za žrtvu. Gledao je djevojku koja je i u trenutku bezumne strasti i grčevima mladosti, u trenutku kad se htjela predati, mislila na nešto drugo. Mislila je na svoje roditelje. Kod kuće su joj bili gladni. Mladić se diigao. Pogledao je Anicu s veliko, nježnošću, razvezao vreću i preručio polovicu kukuruza Anici. Skupa sa djevojkom natovario je konja, prebacio preko leđa pola vreće i pošao.

Hajdemo, zlatna djevojko – rekao je.

Anica je svoj kukuruz nosila na leđima. Nije je više dirao, a oboje su bili radosni i veseli (Dizdar 1998: 343).

Osim prikazivanja općeg siromaštva na selu i svakidašnjih patnji, pripovijetka *Ničiji dub* donosi gotovo identičnu atmosferu kao u Kikićevom *Narodnom ocu*, gdje sad o predizbornim igrarijama, kondenziranim političkim obećanjima te međusobnom prepucavanju i sukobu suprotstavljenih strana saznajemo kroz kazivanje lika Muje Džanke ostalim seljanima, koji se taj dan zadesio u gradu i svemu nazočio. To pojednostavljeno prikazivanje „gradskog događaja“ možda i ponajbolje ilustrira svu društveno-političku kompleksnost i kontinuirana manipuliranja, razotkrivajući svakojake lopovluke, prevare i afere. Sam razgovor likova koji slušaju vijesti o pomenutom događaju i komentarišu vlast i njihova obećanja funkcioniše na gotovo isti način i kod Dizdara i kod Kikića:

Bi, đavola! – odsiječe Džanko oštro. – De ti je, jadnice, to što su ti do sada davali? I do sada su nam, eto, sto puta obećavali, pa sve – hava!

Jašta, jašta, ljudi... Sve je to mafiš što oni obećavaju... Laž!...

Vidiš, stoga su nas juče zvali da siđemo u grad. Poručio, biva, sreski načajnik da nas što više side, bajagi radi nekakvih važnih upitnika i naputaka i kako li se sve to kaže... (Dizdar 1998: 319).

Dizdar ovom skupu pridodaje i lik Džafera, seoskog muhtara, koji će iznijeti i svoje viđenje događaja. Lažno važan i umišljen (kao i u *Posljednoj kravi*), gledajući na ostale seljake „s visine“, budući da je on „političar“ i „blizak“ sa načelnikom i žandarima, muhtar Džafer oslikava događaje onako kako su ih protumačili sreski moćnici među sobom, mada u suštini to i jeste istina – sukob političkih protivnika od kojih su jedni čas državni, čas antidržavni (čas *elementi*, čas *antielementi*). Usput kazano, slična dilema se „vrzma“ i po glavi Kikićevog Jove pandura. Međutim, Džaferov govor, uključujući i ono što je pomislio dok je odlazio od njih, Dizdar daje uz dosta ironije:

Pa, bogme, baš i jesu! Baš zbog naroda! Nije šalni pos'o tolikom svijetu dževab dati, bolan, ehej... Ama, eto, jednima je, znaš, vazda krivo... Jedni su, biva, kako da kažem, na jaslama, a drugi oblijeću oko njih... I svađaju se s onim prvim... Eto, u tome ti je vas hunjer... Pa tako je i ovde... Ne znate vi kako je to...

A porajšta se polemaše i počupaše? – upita neko.

He, ko će ti znat' gospocka posla... državnička. Nije naše da o tome glavu razbijamo... Nego, braćo, da vidoste čuda: kad udariše elementi na antielemente, ja mišljah, tako mi neba, postaće svi hinstrumenti...

Seljaci zinuli od čuda. Videći da im je kazao nešto lijepo, i veliko, i krupno, pametno, muhtar se brzo diže i pođe. Nije htio da dođe u priliku da daje objašnjenja na kakvo glupo pitanje seljaka o tome što im je na kraju rekao. „Ne druže se oni s gospodom, sa sreskim načajnikom i đandarima – mislio je odlazeći – pa ne znaju šta je to, n' umiju palitično razgovarati.“ (Dizdar 1998: 319).

Pripovijetka *Susret sa životom* nosi neskrivenu socijalnu angažiranost. Ona tematizira zakulisne političke igre, manipuliranja i spletkarenja školskog upravitelja, Junuza Šahbegovića, i gazde Pante Zelembaća koji su svoje vlastite interese, kako to i sam Dizdar potencira u tekstu, zaognuli *interesom svoje političke partije*, a tobože, sve za korist države i napaćenog naroda. Dizdar njihov cilj i dalje konkretizira, objašnjavajući kako su pokušali da nekog bankara, *zelenasa i gulikožu*, potpomognu u kandidaturi za narodnog poslanika. Predstavljajući ih kao posve crne likove, koji su spremni na sve zarad vlastite koristi, „metući“ pred sobom sve koji im smetaju i ne misle isto, Dizdar im suprotstavlja lik Rasima Slipičevića, mladog i inteligentnog učitelja. Budući da se *njegova mlada duša, nastrojena dobrotom i sentimentalnim sanjarijama, nije mogla toga da podnese*, Rasim postaje glavni zagovornik promjena, pozivatelj na suprotstavljanje i pobunu (*Pljunimo na njih i na sva njihova prljava djela*. – Dizdar 1998: 353), savjetujući ljude i razgovarajući s njima *kao s bratom rođenim*. Takvo

suprotstavljanje vlasti neminovno donosi posljedice – Rasim je po izlasku iz kafane teško pretučen, a poslije je protiv njega pokrenut i disciplinski postupak koji se okončao ukorom i premještanjem (*inicijativom „umišljenih veličina kasabe“*). Dizdar protežira ideološku tezu o važnosti pojedinca, ali i sugerira potrebitost udruživanja i organiziranja kao preduvjet uspješnih promjena. Implicitna kritika je tako i adresirana na kolektiv i kasabu, jer se prepustila sveopćem mrtvilu. Zato Dizdar poentira komentarom kako je kasaba začas *ponovo zanijemila, začutala pa su obavile je guste magle bosanske, kao i prije toga, i sve je krenulo po starom redu i poretku*.

Umjetnički nedostaci koje Rizvanbegović (1998) pripisuje naglašenoj angažiranosti Dizdarove proze vrijede donekle i za poetiku socijalne literature općenito:

Kad je pisac angažiran po svaku cijenu, kad želi, u skladu sa zahtjevima znatnog dijela međuratne novelistike, da iznese tip malog, siromašnog čovjeka, naročito seljaka, koga je Dizdar nedovoljno poznao, a još manje čutio, te samo s njim suosjećao, u tim prozama ličnosti su jednostavne konstrukcije, pa ne mogu, u svojoj simplificiranoj, banaliziranoj strukturi preživjeti preživjeti čitaočevu kritiku, jer žive nikada nisu ni bile (Rizvanbegović 1998: 35).

ZAKLJUČAK

Hamid Dizdar već od svojih književnih početaka, svjetonazorski i poetički, i u poeziji i u prozi, pokazuje osjetljivost spram socijalne problematike, a vremenom će njegova socijalna angažiranost u književnoumjetničkom smislu biti sve izraženija i bliža zahtjevima koje pred autore postavlja pokret socijalne literature, nerijetko time zamagljujući i njegov spisateljski talenat, odnosno umanjujući time artistički potencijal i domete njegova stvaralaštva. Ukoliko je i ima, minorna je razlika u kontekstu ideološke i motivsko-tematske sadržine u odnosu na druge socijalno angažirane pisce međuratnog doba. Dosadašnja književna kritika uglavnom posebno izdvaja pripovijetke *Kasaba šapće* i *Najcrnja noć Mešana Šabete* kao najuspjelija Dizdarova prozna ostvarenja, ali i kao primjere njegovih artističkih mogućnosti kada nije obremenjen nametljivim angažmanom i ideološkim stegama.

Iako važna pojava na bosanskohercegovačkoj i bošnjačkoj književno-kulturnoj sceni, Hamid Dizdar je poprilično zapostavljen i marginaliziran autor.

LITERATURA:

1. Dizdar (1998), Hamid, *Izabrana djela*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj
2. Dizdar, Hamid, *Biografija majstora Smiljića*, u: *Gajret*, 1930, XIV, 12, str. 312-313
3. Dizdar, Hamid, *Tajna bajramske noći*, u: *Gajret*, 1929, str. 150-151
4. *Djelo Hamida Dizdara*: zbornik sa Naučnog skupa održanog u Tešnju 9.12.2017. godine, (ur. Brka, Amir), Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2018.
5. Gajević (1991), Dragomir, *Kulturno-istorijski okvir novije književnosti*, Institut za književnost; Svjetlost, Sarajevo
6. Kalezić (1975), Vasilije, *Pokret socijalne literature*, Petar Kočić, Beograd
7. Mađarević (1974), Vlado, *Književnost i revolucija; Prilog analizi sukoba na književnoj ljevici*, August Cesarec, Zagreb
8. Marković (1937), Marko, *Oblaci nad kolibama*, Nobi, Sarajevo
9. Matvejević (1977), Predrag, *Književnost i njezina društvena funkcija, Od književne tendencije do sukoba na ljevici*, Radnički univerzitet Radivoj Ćirparov, Novi Sad
10. Pirić (2018), Alija, *Općekulturni kontekst i književnoestetski dometi Dizdarevog djela*, u: *Djelo Hamida Dizdara*: zbornik sa Naučnog skupa održanog u Tešnju 9.12.2017. godine, (ur. Brka, Amir), Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2018.
11. Rizvanbegović (1998), Fahrudin, *Književno djelo Hamida Dizdara*, u: Dizdar (1998), Hamid, *Izabrana djela*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj
12. Rizvić (1980), Muhsin, *Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata I-III*, Svjetlost, Sarajevo
13. Tutnjević (1982), Staniša, *Socijalna proza u Bosni i Hercegovini između dva rata*, Veselin Masleša, Sarajevo
14. Vučković (1991), Radovan, *Razvoj novije književnosti*, Institut za književnost; Svjetlost, Sarajevo

SOCIAL ENGAGEMENT IN HAMID DIZDAR'S PROSE

Abstract

The work provided an insight into the literary work of Hamid Dizdar, focusing especially on the elements of social involvement in his prose works of the interwar period. H. Dizdar already from his literary works beginnings, worldview and poetic, both in poetry and prose, shows sensitivity towards social issue. Over time, his social involvement in the literary and artistic sense will be more and more pronounced and closer to the requirements which the social literature movement puts in front of the authors, often obscuring his writing talent, thereby diminishing the artistic potential and scope of his creativity.

KEY WORDS: *Bosnian interwar literature, social literature movement, social engagement, ideology, Book of Comrades, class differences*

UMJETNA INTELIGENCIJA U LINGVISTIČKIM ISTRAŽIVANJIMA BOSANSKOG JEZIKA

Sažetak

Umjetna inteligencija je danas pronašla svoju primjenu u mnogim aspektima života – od upotrebe u poljoprivredi do stvaranja pametnih „samovozećih“ auta. Samim time, sasvim je prirodno da se upotreba umjetne inteligencije u nekom trenutku počela javljati i u lingvistici i lingvističkim istraživanjima. Upotreba umjetne inteligencije je odavno u upotrebi prilikom prevođenja tekstova sa jednog jezika na drugi, dakle u upotrebi stranih jezika. S druge strane, ovaj rad nastoji prikazati da li je i koliko je moguće umjetnom inteligencijom objasniti lingvistiku bosanskog jezika, dakle, lingvistiku maternjeg jezika. Lingvistička istraživanja pomoću umjetne inteligencije će se prikazati uz pomoć platforme *ChatGPT*. Budući da su ovakva istraživanja izuzetno obimna, rad će se fokusirati samo na sintaksu proste rečenice u bosanskom jeziku.

Ključne riječi: umjetna inteligencija, *ChatGPT*, sintagma, sintaksema

Uvod

Umjetna inteligencija se pojavila kao moćno sredstvo u lingvističkim istraživanjima. Uz pomoć umjetne inteligencije, istraživački su u mogućnosti da analiziraju i razumiju različite aspekte jezika uz veliku preciznost. Integracija umjetne inteligencije u lingvistička istraživanja nudi mnoštvo mogućnosti. Otvara se mogućnost da kompjuter razumije, interpretira i generira tekstove, prepoznaje određene obrasce kao i da prepozna kompleksne lingvističke uzroke i semantičke strukture (Groenwald, E. et al, 2024:1254). *ChatGPT* umjetnu inteligenciju definira kao:

A: Šta je umjetna inteligencija?

ChatGPT: Umjetna inteligencija (UI) je grana računarstva koja se bavi razvojem sistema i algoritama koji mogu obavljati zadatke koji obično zahtijevaju ljudsku inteligenciju. To uključuje učenje iz podataka, donošenje odluka, rješavanje problema, prepoznavanje govora i

slike, razumijevanje prirodnog jezika, pa čak i kreativne procese poput pisanja ili komponovanja muzike.

Dakle, u samim postavkama umjetne inteligencije je razumijevanje prirodnog jezika i prepoznavanje govora.

U lingvistici bosanskog jezika se malo pisalo o upotrebi umjetne inteligencije za istraživanja, dok su se, s druge strane, u lingvistici engleskog jezika napravila opsežna istraživanja o upotrebi umjetne inteligencije u lingvističkim istraživanjima. Jedan od razloga za ovakvu razliku je i u tome što se engleski jezik danas posmatra globalnim. Prema Davidu Crystalu (2003:3) globalni jezik nastaje kada on razvije posebnu ulogu koja je prepoznata u skoro svakoj državi. Budući da je engleski jezik odavno prerastao samo upotrebu u onim državama gdje je maternji, i postao je sredstvom komunikacije u skoro svim aspektima društvenog života, koristi se u poslovnoj komunikaciji, službeni je jezik mnogih evropskih organizacija, jezik je interneta itd. S obzirom na sve navedeno, nije neobično da su se lingvističkim istraživanjima u okviru umjetne inteligencije ponajviše bavile lingviste engleskog govornog područja. Samim time, broj jedinica i metapodataka koje posjeduje *ChatGPT* o engleskom jeziku je zasigurno toliki da se lingvistička istraživanja bazirana na njima mogu vjerodostojno provesti. S druge strane, bosanski jezik sa neuporedivo manjim brojem govornika, vjerovatno ne posjeduje dovoljan broj jedinica niti metapodataka kako bi se lingvistička istraživanja neometano vršila. Cilj ovog rada je prikazati da li *ChatGPT*, kao jedan od najpoznatijih alata umjetne inteligencije, može biti upotrijebljen za lingvistička istraživanja bosanskog jezika, nastoje se prikazati mogućnosti, ali i ograničenja upotrebe umjetne inteligencije.

Umjetna inteligencija u lingvističkim istraživanjima bosanskog jezika

Kako bi se dobila prava slika o mogućnostima i ograničenjima u radu će se prvo postaviti okvir pomoću kojeg će se dobiti standardni parametri o poznavanju bosanskog jezika od strane platforme *ChatGPT*. Samo istraživanje je fokusirano na postavljenje pitanja, te dobijanja odgovora. Pitanja su u početku vrlo jednostavna, te se postepeno usložnjavaju. Od općenitih pitanja o bosanskom jeziku doći će se do sintakse i rečenične analize gdje je potrebno razumijevanje i upotreba svih dotada naučenih jezičnih obrazaca. Time će se dobiti prava slika o mogućnostima ili ograničenjima upotrebe platforme *ChatGPT* za istraživanje bosanskog jezika.

A: Šta je bosanski jezik?

ChatGPT: Bosanski jezik je standardizirani južnoslovenski jezik kojim govore prvenstveno Bošnjaci, ali i drugi narodi u Bosni i Hercegovini, kao i dijelovima Srbije, Crne Gore, Hrvatske i dijaspori. To je jedan od tri službena jezika Bosne i Hercegovine, zajedno sa srpskim i hrvatskim jezikom. Bosanski jezik pripada štokavskoj skupini dijalekata, konkretno njezinoj istočnohercegovačko-krajiškoj varijanti, koja je također osnova za srpski i hrvatski jezik.

A: Koliko glasova postoji u bosanskom jeziku?

ChatGPT: U bosanskom jeziku postoji **30 glasova**, koji su predstavljeni sa **30 slova** u bosanskoj latinici i ćirilici.

A: Šta je fonem?

ChatGPT: Fonem je najmanja jedinica jezika koja ima razlikovnu funkciju. To znači da pomoću fonema razlikujemo značenja riječi.

Ovi glasovi su osnovni i svaki od njih ima jednoznačan grafemski oblik (jedno slovo za jedan glas).

A: Šta je morfem?

ChatGPT: Morfem je najmanja značenjska jedinica jezika. Za razliku od fonema, koji ima razlikovnu funkciju, morfem nosi značenje ili ima gramatičku funkciju.

Vrste morfema

Morfemi se dijele na:

1. Leksički morfemi – nose osnovno značenje riječi.
 - o Na primjer, u riječi "pisati", pis- je leksički morfem jer nosi značenje povezano s pisanjem.
2. Gramatički morfemi – dodaju gramatičko značenje riječi.
 - o Na primjer, u riječi "pisati", nastavak -ati je gramatički morfem koji označava infinitiv glagola.
 - o U riječi "pisaću", nastavak -ću označava prvo lice jednine budućeg vremena.

Primjeri morfema:

U riječi "kućica":

- o kuć- je leksički morfem (osnova riječi, znači "kuća"),
- o -ic- je gramatički morfem koji označava deminutiv (umanjenicu),
- o -a je gramatički morfem koji označava nominativ jednine.

Funkcija morfema:

Morfemi se koriste za oblikovanje riječi, dodavanje značenja ili određivanje gramatičkih kategorija poput vremena, broja, roda i padeža.

Zaključak: Morfem je najmanji dio riječi koji ima značenje ili gramatičku funkciju.

A: Šta je sintagma?

ChatGPT: Sintagma je skup od dvije ili više riječi koje su gramatički povezane i čine smisleno jedinstvo unutar rečenice. Za razliku od rečenice, sintagma ne mora imati potpuni smisao sama za sebe, ali doprinosi izgradnji rečenice.

A: Koji su rečenični članovi u bosanskom jeziku i kako ih dijelimo?

ChatGPT: Rečenični članovi u bosanskom jeziku su gramatičke jedinice koje grade rečenicu i imaju različite funkcije u njoj. Dije se na osnovne i dopunske (sporedne) rečenične članove. Osnovni rečenični članovi u bosanskom jeziku su subjekat i predikat. Oni čine osnovu rečenice i neophodni su za njenu potpunost. Uz njih postoje i izvedeni rečenični članovi kao što su objekat, atribut, apozicija i priloške odredbe.

Na osnovu navedenih primjera pitanja i odgovora može se zaključiti da na neke od osnovnih pojmova koji su vezani za lingvistiku bosanskog jezika ChatGPT odgovora korektno i bez grešaka.

A: Uradi analizu rečenice: Azra je pročitala knjigu.

ChatGPT: Konačna analiza rečenice: Azra – subjekat, je pročitala – predikat (glagolski), knjigu – objekat.

A: Uradi analizu rečenice: Azra, studentica, je pročitala novu knjigu.

ChatGPT: Konačna analiza rečenice: Azra – subjekat, studentica – apozicija (dopuna subjekta), je pročitala – predikat (glagolski), novu – atribut (opisuje imenicu "knjigu"), knjigu – objekat.

Na osnovu navedene analize ove dvije rečenice zaključuje se da ChatGPT može adekvatno analizirati jednostavne rečenice u kojima nema funkcionalnih preobrazbi, to jest, rečenice u kojima sintakseme odgovaraju rečeničnim funkcijama koje vrše.

A: Uradi analizu rečenice: Majka je neumorno izbacivala guste kolutove dima iz kuće.

ChatGPT:

1. Subjekt

- Majka – subjekat rečenice.
- Odgovara na pitanje: Ko je izbacivao? → Majka.
- Subjekt je imenica u nominativu i označava vršioca radnje.

2. Predikat

- je izbacivala – glagolski predikat.
- Sastoji se od pomoćnog glagola "je" i glagola "izbacivala" u glagolskom pridjevu radnom.
- Označava radnju koja se odvijala u prošlosti.

3. Priloška odredba za način

- neumorno – priloška odredba za način.
- Odgovara na pitanje: Kako je izbacivala? → Neumorno.
- Bliže određuje predikat "izbacivala".

4. Objekat

- guste kolutove dima – objekat rečenice.
- Odgovara na pitanje: Šta je izbacivala? → Guste kolutove dima.
- Objekat je imenica u akuzativu sa svojim atributima.
 - o guste – atribut koji opisuje imenicu kolutove (Kakve kolutove?).
 - o dima – atribut (u genitivu) koji opisuje imenicu kolutove (Čije kolutove? → dima).

5. Priloška odredba za mjesto

- iz kuće – priloška odredba za mjesto.
- Odgovara na pitanje: Odakle je izbacivala? → Iz kuće.
- Dopunjuje predikat i označava mjesto radnje.

Konačna analiza rečenice: Majka – subjekat, je izbacivala – predikat (glagolski), neumorno – priloška odredba za način, guste – atribut (opisuje "kolutove"), kolutove dima – objekat, iz kuće – priloška odredba za mjesto.

U početnom obrazloženju rečenice gdje se analizira svaki član pojedinačno riječ *dim* je tačno analizirana kao atribut u genitivu, iako se ne daju detalji o tome kakav je to atribut. Međutim, u konačnoj analizi rečenice, sintagma *kolutove dima* je iz nekog razloga objedinjena u objekat.

A: Zašto je *kolutove dima* objekat?

ChatGPT: Objekat je rečenicni član koji odgovara na pitanje Šta? ili Koga? (za direktni objekat) u odnosu na glagol u rečenici.

- U ovoj rečenici postavljamo pitanje:
 - Šta je izbacivala? → Kolutove dima.
- Dakle, "kolutove dima" je direktan objekat jer je to predmet koji trpi radnju izbacivanja.

Razrada sintagme:

- Kolutove je glavna riječ (imenica u akuzativu).
- Dima je atribut (imenica u genitivu) koji dodatno određuje riječ kolutove i objašnjava čije kolutove.
- Zajedno čine imenicu sa atributom koja funkcioniše kao objekat.

I u dodatnom obrazloženju je situacija slična prethodno navedenoj. Konstrukcija *kolutove dima* jest jedna sintagma koja je sastavljena od dviju sintaksema koje su povezane funkcionalno i gramatički, međutim, prema sintaksi bosanskog jezika svaka punoznačna sintaksema vrši jednu funkciju u datoj rečenici. Riječ *dima* je sintaksema u genitivu, i ona vrši funkciju nekongruentnog atributa dodatno objašnjavajući riječ *kolutove*, konkretno, radi se o posesivnom genitivu.

A: Šta je nekongruentni atribut?

ChatGPT: Nekongruentni atribut je vrsta atributa (dopune imenici) koji ne slaže svoj oblik sa imenicom koju određuje u rodu, broju i padežu. Za razliku od kongruentnog atributa koji se uvijek slaže sa imenicom (npr. *crvena haljina*), nekongruentni atribut je obično imenica u genitivu ili prijedložka konstrukcija.

Za primjer nekongruentnog atributa u daljem objašnjenju su navedeni primjeri: *haljina od svile, kuća na obali, čovjek sa sela* itd. To znači da je *ChatGPT* u mogućnosti da definiše nekongruentni atribut kao takav, ali pri analizi rečenice se nailazi na određeni problem.

A: Uradi analizu rečenice: Ulazeći tiho u svoje domove ljudi su čuli zvuk zvona i poziv na molitvu.

ChatGPT:

1. Subjekat

- ljudi – subjekat rečenice.
- Odgovara na pitanje: Ko je čuo? → Ljudi.
- Subjekat je imenica u nominativu i označava vršioce radnje.

2. Predikat

- su čuli – glagolski predikat.
- Glavna radnja rečenice. Sastoji se od pomoćnog glagola "su" i glavnog glagola "čuli" u glagolskom pridjevu radnom.

3. Objekat

- zvuk zvona i poziv na molitvu – složeni objekat.
 - o Odgovara na pitanje: Šta su čuli? → Zvuk zvona i poziv na molitvu.
 - o zvuk zvona:
 - zvuk – glavna riječ (imenica u akuzativu).
 - zvona – atribut u genitivu (određuje imenicu "zvuk").
 - o poziv na molitvu:
 - poziv – glavna riječ (imenica u akuzativu).
 - na molitvu – atribut (prijedloška konstrukcija koja bliže određuje "poziv").

4. Priloška odredba za način

- tiho – priloška odredba za način.
- Odgovara na pitanje: Kako su ulazili? → Tiho.
- Određuje glagolski prilog "Ulazeći".

5. Priloška odredba za mjesto

- u svoje domove – priloška odredba za mjesto.
- Odgovara na pitanje: Gdje su ulazili? → U svoje domove.

6. Glagolski prilog sadašnji

- Ulazeći – glagolski prilog sadašnji.
- Izražava dodatnu radnju koja se događa istovremeno sa glavnom radnjom (čuli).
- Određuje subjekat "ljudi" (koji su ulazili).

7. Konačna analiza rečenice:

1. Subjekat: ljudi.
2. Predikat: su čuli.
3. Objekat: zvuk zvona i poziv na molitvu.
 - o zvuk – glavna riječ,

- o zvona – atribut,
 - o poziv – glavna riječ,
 - o na molitvu – atribut.
4. Priloška odredba za način: tiho.
 5. Priloška odredba za mjesto: u svoje domove.
 6. Glagolski prilog sadašnji: ulazeći (opisuje radnju istovremenu sa glavnom radnjom).

I u malo kompleksnijoj rečenici se dolazi do sličnih problema, u ovom slučaju *ChatGPT* nije prepoznao ni glagolski prilog sadašnji kao prilošku odredbu za vrijeme, iako je prepoznao da opisuje radnju koja je istovremena sa glavnom radnjom. Sintagme *zvuk zvona* i *poziv na molitvu* su ponovo generalizirane i uvrštene u funkciju objekta, iako su samo sintakseme *zvuk* i *poziv* objekti, dok su sintakseme *zvona* i *na molitvu* nekongruentni atributi, koje u detaljnijoj analizi i definira kao attribute ali se na kraju sve svode na značenje objekta. Sintagma *u svoje domove* je u potpunosti definirana kao priloška odredba mjesta, iako se sastoji od dvije sintakseme koje su obje punoznačne i mogu samostalno vršiti funkciju u rečenici. Sintaksema *svoje* u ovom slučaju ima funkciju kongruentnog atributa.

Rezultat ovakve analize dovodi do zaključka da platforma *ChatGPT* nije u mogućnosti detaljno analizirati rečenicu, to jest, da postoje određena ograničenja pri analizi rečenica. Uzrok tome se vjerovatno nalazi u prethodno navedenoj tezi da sama platforma ne posjeduje dovoljno jedinica i metapodataka kojima bi se poslužila pri analizi rečenice.

Pozitivno je što se platformi može ukazati na greške, te se te greške pri analizi iste rečenice automatski koriguju. Ali da bi se moglo ukazati na greške, potrebno je znanje o istom. Nakon ukazivanja grešaka, *ChatGPT* je ponudio sljedeću analizu:

ChatGPT:

1. Subjekat

- ljudi – subjekat rečenice.
- Odgovara na pitanje: Ko je čuo? → Ljudi.
- Subjekat je imenica u nominativu i označava vršioca radnje.

2. Predikat

- su čuli – glagolski predikat.
 - Sastoji se od pomoćnog glagola "su" i glagola "čuli" u glagolskom pridjevu radnom. •
- Označava radnju koju su izvršili ljudi.

3. Nekongruentni atributi

- zvona – nekongruentni atribut u genitivu.
 - "Zvona" je imenica koja određuje imenicu "zvuk" i u ovom kontekstu je u genitivu (čije zvuke? → zvuk zvona).
- na molitvu – nekongruentni atribut (prijedloška konstrukcija).
 - "Na molitvu" je prijedloška konstrukcija koja određuje imenicu "poziv" (poziv na šta? → poziv na molitvu).

4. Kongruentni atribut

- svoje – kongruentni atribut.
 - "Svoje" je pridjev koji se slaže u rodu, broju i padežu sa imenicom "domove".
 - "Domove" je u akuzativu množine, a pridjev "svoje" je takođe u akuzativu množine, što pokazuje kongruenciju.
 - Odgovara na pitanje: Koji domove? → Svoje domove.

5. Priloška odredba za način

- tiho – priloška odredba za način.
- Odgovara na pitanje: Kako su ulazili? → Tiho.
- Bliže određuje glagol "ulazeći".

6. Priloška odredba za vrijeme

- ulazeći – priloška odredba za vrijeme.
- Označava radnju koja se dešavala istovremeno sa radnjom iz glavne rečenice ("su čuli").
- Odgovara na pitanje: Kada su čuli? → Ulazeći.
- Povezan je sa subjektom "ljudi" i opisuje radnju koja se događa tokom druge radnje (slušanje zvuka i poziva).

7. Priloška odredba za mjesto

- u svoje domove – priloška odredba za mjesto.
- Odgovara na pitanje: Gdje su ulazili? → U svoje domove.

8. Konačna ispravljena analiza rečenice:

- Subjekat: ljudi
- Predikat: su čuli

- Nekongruentni atributi:
 - o zvana – atribut u genitivu (zvuk zvona),
 - o na molitvu – atribut u prijedloškoj konstrukciji (poziv na molitvu).
- Kongruentni atribut:
 - o svoje – pridjev u akuzativu množine koji se slaže sa "domove".
- Priloška odredba za način: tiho
- Priloška odredba za vrijeme: ulazeći
- Priloška odredba za mjesto: u svoje domove

Zaključak

Ideja iza ovog rada je bila prikazivanje mogućnosti i ograničenja koje *ChatGPT* može imati prilikom upotrebe za istraživanje lingvistike bosanskog jezika. Samo istraživanje je provedeno komunikacijom autora i platforme. Postavljena su prvo jednostavnija pitanja kako bi se dobili parametri tačnosti. Zatim se rad fokusirao na sintaksu bosanskog jezika, tačnije na sintagmatsku analizu rečenice i određivanje rečeničnih članova.

Došlo se do određenih zaključaka. Platforma vrlo dobro funkcioniše kada su u pitanju osnovne definicije i pojmovi koje treba definirati. Međutim, na određene probleme se nailazi pri dubljoj analizi rečenice i rečeničnih članova gdje platforma jednostavno ne prepoznaje određene sintakse kao zasebne sintaksičke jedinice. To dovodi do zaključka da se *ChatGPT* može koristiti u određene svrhe pri izučavanju bosanskog jezika, ali je to dosta ograničeno, budući da je potrebno i određeno znanje kako bi se isključile greške koje se javljaju.

Literatura:

1. Crystal, D. (2003), *English as a global language*, Cambridge University Press, New York
2. Sibonghanoy Groenewald, E., et al. (2024), Artificial Intelligence in Linguistics Research: Applications in Language Acquisition and Analysis u *Naturalista Campano*, Vol. 28, Issue 1, ISSN:1827-7160, 1253-1262
3. Jahić, Dževad, Halilović, Senahid, Palić, Ismail (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Zenica, Dom Štampe.
4. Palić, Ismail (2024), *Gramatika bosanskoga jezika (sintaksa)*, Institut za jezik, Sarajevo.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN LINGUISTIC RESEARCH OF THE BOSNIAN LANGUAGE

Abstract

Artificial intelligence has found its application in many aspects of life today – from its use in agriculture to the creation of smart "self-driving" cars. Therefore, it is natural that the use of artificial intelligence eventually began to appear in linguistics and linguistic research. The use of artificial intelligence has long been applied in the translation of texts from one language to another, that is, in the use of foreign languages. On the other hand, this paper aims to explore whether and to what extent artificial intelligence can explain the linguistics of the Bosnian language, that is, the linguistics of the native language. Linguistic research using artificial intelligence will be presented with the help of the *ChatGPT* platform. Since such research is extremely extensive, this paper will focus only on the syntax of simple sentences in the Bosnian language.

Keywords: artificial intelligence, *ChatGPT*, phrase, syntagma

UDK 811.163.41'342.6
UDK 811.163.42'342.6
UDK 811.163.43'342.6
UDK 811.163.44'342.6

Pregledni rad

Larisa Mahmić-Kobilica

PALATALIZACIJE U STANDARDNIM JEZICIMA ŠTOKAVSKOG PODRUČJA

Sažetak

Rad komparativnom metodom pristupa analizi palatalizacija u standardnim jezicima štokavskog područja. Štokavsko područje obuhvata teritorije Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore. Dakle, kada se govori o standardnim jezicima ovog područja, misli se na bosanski, hrvatski, srpski i crnogorski jezik. Iako ova četiri jezika dijele istu dijalekatsku osnovicu kao bazu (štokavsko narječje), a govornici/govornice ovih jezika se mogu međusobno razumjeti bez problema, ipak postoje određena gramatička i pravopisna pravila koja ove jezike određuju kao zasebne standardne jezike. Komparativna metoda može da se koristi na svim jezičkim nivoima, ali ovaj rad se fokusira samo na morfonološki dio, tačnije samo na palatalizacije. Komparacija svih glasovnih alternacija i/ili svih jezičkih nivoa bi u ovom trenutku bila preopširna za jedan rad, ali za buduća istraživanja su to itekako validne i zanimljive teme.

Ključne riječi: *štokavsko područje, standardni jezici, palatalizacije, bosanski jezik, hrvatski jezik, srpski jezik, crnogorski jezik*

Štokavsko područje obuhvata teritorije Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore. Dakle, kada se govori o standardnim jezicima ovog područja, misli se na bosanski, hrvatski, srpski i crnogorski jezik. Činjenica je da ova četiri jezika dijele istu dijalekatsku osnovicu kao bazu – štokavsko narječje. Činjenica je i da se govornici/govornice ova četiri jezika međusobno razumiju bez problema. Nenad Veličković o tome govori u predgovoru školskog pravopisnog priručnika *Principi prije pravila* Sandre Zlotrg i Klaudije Mlakić Vuković: „Razgovaraj s nekim ko nije iz tvoje nacije, pa ćeš vidjeti da se sasvim dobro razumijete. Možda će ti neke riječi biti nepoznate, ili će ti naglasak biti malo čudan, ali vam sigurno neće trebati *Google Translate*.“ (2016: 10). Ipak, ne treba zanemariti činjenicu da se ova četiri standardna jezika prostiru na različitim teritorijama, ali i da im je historija razvoja različita. Njihova pojedinačna

standardizacija je na samom početku imala za cilj promijeniti pravila koja je nametnula norma nekadašnjeg srpskohrvatskog jezika „jer je norma srpskohrvatskog, koliko god bila opća, upravo zbog te svoje uopćenosti u različitim rješenjima bila strana praktično na cijelom teritoriju na kojem je važila.“ (Karavdić, 2017) Na mijenjanju tih pravila se zapravo i zasnivaju razlike između četiri današnja standarda štokavskog područja.

Da li je razdvajanje bosanskog, hrvatskog, srpskog i crnogorskog jezika politički ili lingvistički problem, jesu li granice dijalekatske ili nacionalne – sve su to pitanja koja se pojavljuju čim se naporedno spomenu ova četiri jezika, ali su to pitanja kojima se ovaj rad ne bavi. Međutim, ono što jest zanimljivo za ovaj rad je činjenica da, uz sve sličnosti i razlike, ipak postoje određena gramatička i pravopisna pravila po kojima se danas može prepoznati o kojem standardnom jeziku je riječ u datom momentu. Ovaj rad predstavlja svojevrsni poredbeni prikaz palatalizacija u četiri standardna jezika štokavskog područja. Počinje se od nivoa jezičke strukture na kojem se ove glasovne promjene mogu pronaći u svakom od ovih jezika; ističe se koliko ih ima i koje su to; ukazuje se na njihove međusobne sličnosti i razlike. Najprije se analizira bosanski jezik, zatim hrvatski, potom srpski i naposljetku crnogorski.

Standardnim jezicima, naročito njihovim upoređivanjem, se ne možemo baviti ako nam glavna, osnovna literatura nisu gramatike tih standardnih jezika. Kao najrelevantnije, korištene su:

1. *Gramatika bosanskoga jezika*, Dževad Jahić, Senahid Halilović i Ismail Palić
2. *Hrvatska gramatika*, Eugenija Barić, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević i Marija Znika
3. *Gramatika srpskog jezika*, Ivan Klajn
4. *Gramatika crnogorskoga jezika*, Adnan Čirgić, Ivo Pranjković i Josip Silić

BOSANSKI JEZIK

U *Gramatici bosanskoga jezika* je precizno imenovano da je fonetika „lingvistička disciplina koja proučava glasove sa njihove fiziološko-akustičke strane“ (Jahić, Halilović i Palić, 2000: 83), a da je fonologija „lingvistička disciplina koja proučava glasove kao razlikovne jedinice“ (Jahić, Halilović i Palić, 2000: 84). Nivo jezičke strukture koji se nalazi iznad fonetsko-fonološkog je morfologija, „dio gramatike koji se bavi vrstama, oblicima i tvorbom riječi“ (Jahić, Halilović i Palić, 2000: 173). Distinkcija između ova dva nivoa je jasna, ali ako uzmemo u obzir samu prirodu jezika i nemogućnost da ga se ograniči strogim smjernicama i zadrži u okvirima istih, onda je apsolutno razumljiva i opravdana pojava morfonologije, svojevrsnog gramatičkog prijelaza između fonologije i morfologije. Morfonologija je definisana kao „dio

gramatike koji proučava i opisuje glasovni (fonološki sastav riječi) i to šta se dešava sa glasovima (fonemama) u različitim oblicima riječi i u tvorbi riječi“ (Jahić, Halilović i Palić, 2000: 119). Upravo na ovom jezičkom nivou se mogu pronaći palatalizacije bosanskoga jezika – prva, druga i treća.

Palatalizacija

Palatalizacija (ili prva palatalizacija jer je najstarija po postanku) je glasovna promjena u kojoj se zadnjonepčani suglasnici (velari) *k*, *g*, *h* ispred samoglasnika prednjeg reda *e*, *i* mijenjaju u prednjonepčane (palatalne) *č*, *ž*, *š*. Dakle, palataliziraju se.

Navodi se šest oblika riječi u kojima se palatalizacija vrši:

- a) u V jd. imenica m.r. (junače, vojnici, družice, vraže, duše)
- b) u prezentu glagola čija se infinitivna osnova završava na *k*, *g* ili *h* kad se nađu ispred *e* (pečem, tečem, vučem)
- c) u oblicima mn. imenica *oko* i *uho* (oči, očiju, uši, ušiju)
- d) u aoristu nekih glagola (rekoh-reče, digoh-diže)
- e) u tvorbi nekih imenica (momče, zračak, vučić, rožina)
- f) u tvorbi nekih glagola (trčati, sušiti)

U nekim oblicima se zubni suglasnici *c* i *z* na kraju osnove riječi ponašaju kao *k* i *g*, pa se ispred *e*, *i* mijenjaju u *č*, *ž* (starče, mjesečina, ljubičica, viteže).

U savremenom bosanskom jeziku se ipak javljaju odstupanja. U tim slučajevima *k*, *g*, *h* ne prelaze u *č*, *ž*, *š* bez obzira na to što se nađu ispred *e*, *i*. Odstupanja su sljedeća:

- a) oblici pridjeva, zamjenica i brojeva (jaki, blagi, neki, drugi)
- b) oblici imenica ispred nastavka *-e* (junake, vojnike, pruge, duge, snahe, muhe)
- c) oblici izvedenih pridjeva ispred nastavka *-in* kad se ti pridjevi tvore od imenica (bankin, Rankin, Minkin, vagin, snahin)

Sibilarizacija (druga palatalizacija, dentalizacija)

Sibilarizacija je glasovna promjena u kojoj se zadnjonepčani (velari) *k*, *g*, *h* ispred vokala *i* mijenjaju u piskave strujne suglasnike (sibilante) *c*, *z*, *s*. Zbog toga se i naziva sibilarizacijom, odnosno dentalizacijom. Naziv druga palatalizacija označava da je vremenski uslijedila nakon prve palatalizacije.

Navodi se pet oblika u kojima se vrši sibilizacija:

- a) u N mn. imenica m.r. sa osnovom na *k, g, h* (junaci, rođaci, bubrezi, orasi)
- b) u D jd. imenica ž.r. (ruci, majci, nozi, knjizi)
- c) u D, I, V mn. imenica m.r. (junacima, rođacima, zamasima)
- d) u imperativu glagola čija se osnova završava na zadnjonepčani suglasnik (peci, reci, pomози, lezi)

Odstupanja su prisutna i ovdje. Ona su historijske prirode, ali i zaustavljaju promjene i/ili nejasnoće u značenju. Prisutna su u sljedećim slučajevima:

- a) kad se *k, g, h* nalaze u sastavu ličnih imena i njihovih hipokoristika, pa i prezimena (Ziki, Mehi, Šehi, Luki)
- b) kad se *k, g, h* nađu u grupama *zg, ck, sh, čk, čk* u imeničkim oblicima (mazgi, kocki, pashi, mački, znački, tački, prački)
- c) kad se *k* nalazi u grupi *tk* u dvosložnim imenicama (tetki, četki)
- d) kad se u riječima sa manje slogova zadnjonepčani suglasnici nalaze sami (a ne u suglasničkoj grupi), gdje bi njihova promjena izazvala nejasnoće u značenju (seki, baki)
- e) u imenicama koje označavaju pripadnost mjestu, narodu, državi (etnici) (Zeničanki, Bosanki, Hercegovki, Amerikanki)
- f) u imenicama koje označavaju osobu ili životinju po boji ili nekoj drugoj osobini (plavki, rumenki, plamenki, omladinki)

Za razliku od prve palatalizacije, druga palatalizacija poznaje i dubletne oblike, odnosno moguć je dvojak izgovor te dvojak način pisanja nekih riječi. To su prvenstveno toponimi čiji izgovor i pisanje variraju od mjesta do mjesta, npr. u Palanci/u Palanki, u Požegi/u Požezi, u Lici/u Liki. Osim toponima, na dva načina se pišu i imenice čija se osnova završava na *tk*: bitki/bici, pripovijetki/pripovijeci, zagonetki/zagoneci.

Treća palatalizacija

U bosanskom jeziku se javlja i treća palatalizacija. To je alternacija suglasnika *k, g* i *h* (s kraja korijenskog morfema) sa *c, z* i *s* ispred sufiksalnog morfema *-a*.

Pravilo: *-i + k, g, h + a > c, z, s*

Vrši se u tvorbi glagola nesvršenog vida (imperfektivnih) od glagola svršenog vida (perfektivnih), npr. *nicati, dizati, klicati*.

Osvrt na Gramatiku bosanskoga jezika

Gramatika bosanskoga jezika detaljno predstavlja palatalizacije, pritom ih objašnjavajući na način razumljiv i iskusnom lingvističaru i studentu i osobi koja se ne bavi učenjem i izučavanjem jezika, nego samo želi razriješiti neku gramatičku nedoumicu. Iako su uvijek tačno navedeni slučajevi u kojima se palatalizacije dešavaju, jasno je da jezik, zbog svoje neuhvatljive, žive prirode, mora sadržavati i neka odstupanja i/ili dvojake načine pisanja i izgovora. Gramatike bosanskog jezika su dosljedne u tom smislu.

HRVATSKI JEZIK

Hrvatska gramatika, kao i *Gramatika bosanskoga jezika*, fonetiku prepoznaje kao disciplinu koja se bavi glasovima ljudskog govora i to „s obzirom na njihova akustičko-artikulacijska svojstva“ (*Hrvatska gramatika*, 1997: 39). Međutim, dok se u bosanskom jeziku fonologija definiše kao disciplina koja se bavi glasom kao najmanjom jezičkom jedinicom koja nosi razliku u značenjima, u hrvatskom jeziku je to malo drugačije prikazano: „Fonologija je znanstvena disciplina koja proučava kako jezik iskorištava glasovni materijal radi priopćavanja (komunikacije)“ (*Hrvatska gramatika*, 1997: 39). Naravno, značenje je neodvojivo od komunikacije, te se u tom smislu fonologija svodi na isto u oba ova jezika. Uostalom, disciplina ostaje disciplina bez obzira na kojem jeziku se bavili njome. Ipak, zanimljivo je da ove dvije gramatike prilikom definisanja fonologije naglasak stavljaju na različite faktore: bosanski jezik – razlika u značenjima; hrvatski jezik – priopćavanje/komunikacija. Kad je riječ o definisanju morfologije, tu se hrvatske gramatike ne razlikuju od bosanskih – morfologija proučava vrste riječi i njihove oblike. *Hrvatska gramatika* također prepoznaje morfonologiju kao prijelaz između fonetsko-fonološkog i morfološkog nivoa. Upravo se na morfonološkom nivou mogu pronaći palatalizacija, sibilizacija i treća palatalizacija. Hrvatski gramatičari su pritom naglasili da su ovo morfološki uvjetovane alternacije za razliku od jednačenja suglasnika po zvučnosti, jednačenja suglasnika po mjestu tvorbe i gubljenja suglasnika koje su fonološki uvjetovane.

Palatalizacija

Hrvatska gramatika je poprilično skratila definiciju palatalizacije rekavši da je to zamjenjivanje nepalatalnih suglasnika palatalnima u V jd, u 2. i 3. l. jd. aorista i ispred pojedinih „sufikasa“.

I u ostalim aspektima se *Hrvatska gramatika* pokazala konciznom. Odmah se navode primjeri alternacija *k/č, g/ž, h/š*:

k/č: junače, reče, mračan, majčica, otočje

g/ž: družē, diže, brižan, knjižica, šipražje, knjižni

h/š: duše, trbušić, mušica, orašje

Palatalizacija u hrvatskom jeziku također ponekad ima alternacije *c/č* i *z/ž*: striče, srčan, stričević, zečić, kamiličin, viteže.

Odstupanja su sljedeća:

a) alternacija nema u imenica ispred sufiksa *-ica*, npr. kolegica, pjegica, mačkica, buhica

b) alternacije *k/č* i *c/č* nema ispred sufiksa *-in* u pridjeva, npr. bakin, zekin, macin.

Dok prva palatalizacija u bosanskom jeziku nema dvojakosti, u hrvatskom jeziku se „dvostrukosti“ pojavljuju. Pridjevi sa sufikom *-in* od trosložnih vlastitih imena ostvaruju se i sa alternacijom *c/č* i bez nje, npr. Daničin i Danicin.

Sibilarizacija

Na isti način, šturo, koncizno, bez pretjeranog objašnjavanja, je definisana i sibilarizacija – zamjenjivanje mekonepčanih suglasnika sibilantima u D i L jd. ž.r, u N, D, L i I mn. m.r, u 2. 1. jd. imperativa i u nesvršenih glagola.

Izlistane su alternacije *k/c*, *g/z*, *h/s*:

k/c: majci, vuci, vucima, reci

g/z: nozi, dizati

h/s: propusi, propusima, uzdisati.

Odstupanja su mnogobrojna:

1. u N mn. imenica m. r:

a) imenice s nepostojanim *a* u završetku *cak* (natucak – natucki)

b) imenice tipa dečko – dečki

c) jednosložne posuđenice (bronh – bronhi)

d) prezimena čiji lik nije istovjetan s općom imenicom u standardnom jeziku (Debeljaki, Piceki)

e) osobna i životinjska imena s dva suglasnika ispred nastavka (Srečko – Srečki, Zelenko – Zelenki)

f) množinski toponimi (Čehi, Novaki – naziv za sela).

2. u D i L jd. imenica ž. r. i imenica m. r. ženske sklonidbe:

- a) domaće riječi i posuđenice s jednosuglasničkim završetkom osnove (deki, kolegi, pjegi, psihi, zalihi)
- b) imenice odmila (baki, seki, striki, zeki)
- c) imena i prezimena (Jasenki, Milki, Luki)
- d) neka zemljopisna imena (Meki, Kartagi)
- e) imenice sa završecima *cka, čka, ćka, ska, tka, zga* (kocki, mački, vočki, pljuski, patki, mazgi)
- f) tvorenice sa sufiksom *-ka* kojima osnova završava sonantom (agronomki, crnki, intelektualki, srednjoškolki).

„Dvostrukosti“ su prisutne i ovdje, također mnogobrojne:

1. u N mn. imenica m. r:

- a) neke tuđice (flaminzi/flamingi)
- b) prezimena čiji je lik istovjetan s općim imenicama (Begi/Bezi, Duhi/Dusi)
- c) imenice s nepostojanim *a* u završetku *-čak, -ćak, -đak* (mački i maćci, oplećki i oplećci, omećki i omećci).

2. u D i L jd. imenica ž. r:

- a) neka zemljopisna imena s jednosuglasničkim završetkom osnove (Liki i Lici, Požegi i Požezi, ali samo Africi, Americi, Rijeci)
- b) zemljopisna imena na *-ska, -ška* (Aljaski i Aljasci, Gradiški i Gradišci)

Treća palatalizacija

I hrvatski jezik prepoznaje treću palatalizaciju: $-i + k, g, h + a > c, z, s$

„Dvostrukosti“ se uočavaju u D i L jd. nekih imenica ž.r. sa završecima *-ska, -ška, -tko, -vka*, npr. guski i gusci, njuški i njušci, pripovijeci i pripovijetci, travki i travci.

Osvrt na Hrvatsku gramatiku

Kad je riječ o palatalizacijama, *Hrvatska gramatika* je poprilično štura – ne obrazlaže, ne pojašnjava, samo ponudi informacije, a njeni korisnici onda trebaju da se snalaze u moru skraćenica i stručnih izraza. Odstupanja i dvojakosti su u tolikoj mjeri prisutni, naročito u drugoj palatalizaciji, da se dovodi u pitanje koliko je pametno držati se istih pravila palatalizacije, odnosno istih gramatičkih pravila, ukoliko je broj odstupanja toliki. Možda je potrebno inoviranje. Hrvatski lingvističari su svakako skloni lingvističkim radikalnostima poput jezičkog purizma.

SRPSKI JEZIK

Kad je riječ o gramatikama srpskog jezika, morfonološki nivo, odnosno (ne)postojanje istog je vrlo zanimljivo. Naime, u *Gramatici srpskoga jezika* Ivana Klajna, koja je objavljena 2005. godine, morfonološki nivo uopšte nije naveden. Sa fonetike se odmah prelazi na morfologiju. Palatalizacije su sortirane na fonetsko-fonološki nivo. U *Gramatici srpskog jezika za osnovne škole* Duške Klikovac (2010) jezički nivoi uopšte nisu imenovani. Palatalizacije se nalaze u poglavlju Glasovi i naglasak, a takva organizacija može da stvori dodatnu konfuziju. Glasovi inače pripadaju fonetsko-fonološkom nivou, a naglasak morfonološkom. Međutim, kada se potraže starije gramatike, dolazimo do izjednačavanja sa bosanskim i hrvatskim standardom – bar kad je riječ o jezičkom nivou na kojem se mogu pronaći palatalizacije. U *Gramatici srpskoga jezika* Živojina Stanojčića i Ljubomira Popovića, čije je drugo izdanje izašlo 1992, između fonetsko-fonološkog i morfološkog se nalazi morfofonološki nivo (morfofonologija = morfonologija). Gore navedene tri gramatike su dokaz odstupanja od univerzalnog, od jednake norme. Uprkos tome, slažu se da u srpskom standardu postoje tri palatalizacije.

Palatalizacija

U *Gramatici srpskoga jezika*, palatalizacijom se naziva „promena velarnih suglasnika *k, g, h* u prepalatale *č, ž* odnosno *š*“ (Klajn, 2005: 33).

Navode se sljedeći slučajevi u kojima dolazi do palatalizacije:

- a) u V jd. imenica m.r. na *-k, -g, -h*, ispred nastavka *-e*: junače, Bože, duše
- b) u mn. imenica *oko* i *uho*: očiju, očima, ušiju, ušima
- c) u mnogim izvedenicama od imenica sa završetkom *-k, -g, -h* ili *-ka, -ga, -ha*: vučica, mračan, devojčin, knjižica, dašak, mušica, prašiti
- d) u oblicima prezenta nekih glagola čiji je infinitiv na *-ći*, ali čija se infinitivna osnova završava na *-k, -g* odnosno *-h*: pečem, strižem.

Potom se naglašava da se u tvorbi riječi palatalizacija ne primjenjuje na dosljedan i sistematičan način. Tako se uvode odstupanja:

- a) prisvojni pridjevi: majčin, devojčin, vladičin, ali sekin, (k)ćerkin, Žikin, Olgin, snahin
- b) deminutivi: kockica, mačkica, tezgica, rukica, nogica
- c) izvedenice od imena: Jelkica, Olgica, Dragica, ali Ankica i Ančica.

Palatalizacija u srpskom jeziku, kao i u bosanskom i hrvatskom, ima i alternacije *c/č, z/ž*, npr. striče, lovče, staričin, ptičica, mesečina, viteže, kneževina.

Sibilarizacija (druga palatalizacija)

Gramatika srpskoga jezika sibilarizacijom naziva „prelazak suglasnika *k, g, h* u *c, z, s*, do čega gotovo uvek dolazi ispred vokala *i*“ (Klajn, 2005: 34).

Dešava se u sljedećim slučajevima:

- a) u mn. imenica m.r. na *-k, -g, -h* (radnici, đaci, bubrezi, geolozi, diftonzi, orasi, monasi)
- b) u D i L imenica na *-ka, -ga, -ha* (reci, dasci, biblioteci, brizi, nozi, svrsi)
- c) u imperativu nekih glagola (peci, strizi)
- d) pri izvođenju nekih nesvršenih glagola od svršenih (micati, dizati, uzdisati)

Za izuzetke je navedeno da su prilično brojni i da često predstavljaju problem i maternjim govornicima.

Treća palatalizacija

Treća palatalizacija, sa svojim univerzalnim pravilom, se javlja i u srpskom jeziku: $-i + k, g, h$
 $+ a > c, z, s$.

Osvrt na Gramatiku srpskoga jezika

Gramatika srpskoga jezika je dosta slična *Gramatici bosanskoga jezika* u smislu da na detaljan, ali jasan način objašnjava svoje palatalizacije. Naglašava kako se palatalizacije u tvorbi riječi ne mogu uvijek primjenjivati na dosljedan i sistematičan način, a to je ponovo usko vezano za samu prirodu jezika. Međutim, *Gramatika srpskoga jezika* je slična i *Hrvatskoj gramatici* i to kad je riječ o izuzecima. Ukoliko dio jezika predstavlja problem i maternjim govornicima, trebalo bi se poraditi na lingvističkom aspektu, a ne na ljudskom. Ipak su govornici ti koji održavaju ili sahranjuju jezik. Osim toga, problematična je činjenica da srpske gramatike nisu ujednačene kad je riječ o morfonologiji. To nije propust fonema, akcenta ili čak alternacije. To je propust cijelog jednog, itekako validnog, jezičkog nivoa.

CRNOGORSKI JEZIK

Crnogorski jezik je najmanje normiran od sva četiri standardna jezika štokavskog područja. Njegova samostalna standardizacija je počela najkasnije, tačnije 2007. godine (Karavdić, 2017). Uprkos tome, posjeduje svoju gramatiku, a u sklopu nje su detaljno prerađeni svi jezički nivoi, uključujući i morfonologiju. U *Gramatici crnogorskoga jezika* se nalaze čak i funkcionalni stilovi standardnog crnogorskog jezika. Na morfonološkom nivou se mogu pronaći prva, druga i treća palatalizacija.

Prva palatalizacija

U *Gramatici crnogorskoga jezika* je kratko i jasno navedeno da je prva palatalizacija alternacija konsonanata *k, g, h* : *č, ž, š*.

Kad se konsonanti *k, g* i *h* iz korijenskoga morfema nađu ispred gramatičkoga morfema *-e*, prelaze u *č, ž* i *š* i to u ovim kategorijama:

- a) u V jd. imenica m.r: konjaniče, vraže, duše
- b) u oblicima prezenta glagola: vučem, tučem, možeš
- c) u oblicima aorista: posiječe, postrije

Konsonanti *k, g* i *h* iz korijenskoga morfema alterniraju sa *č, ž* i *š* i pod ovim uslovima:

- a) ispred sufiksalnoga morfema *-an* u tvorbi pridjeva od imenica: mučan, mračan, brižan, strašan
- b) ispred sufiksalnoga morfema *-n(i)* u tvorbi pridjeva od imenica: ručni, nožni, ušni
- c) ispred sufiksalnoga morfema *-sk(i)* u tvorbi pridjeva od imenica: mučenički, vraški, vlaški
- d) u imenicama izvedenim od imenica sufikslnim morfemima *-ic(a)*, *-in(a)*, *-etin(a)*, *-ić(ø)*: đevojčina, stožina, nožetina, knjižica, kružić,
- e) u pluralu imenica *oko* i *uho*: očiju, očima, ušiju, ušima
- f) ispred gramatičkoga morfema *-i(ti)* u tvorbi glagola od imenica: skočiti, družiti, strašiti
- g) ispred sufiksalnoga morfema *-stv(o)* konsonanti *k, g* i *h* alterniraju sa *š*: mučeništvo, društvo, monaštvo

Kao odstupanja su navedeni sljedeći primjeri: junake, oblake, učenike, ruke, krčage, orahe, svrhe, snahe. To su akuzativi mn. imenica.

Konsonanti *c, z* i *s* i u crnogorskom jeziku alterniraju sa *č, ž* i *š* pod ovim uslovima:

- a) u V jd. imenica m.r: oče, viteže
- b) pri građenju imenica i pridjeva: ptičica, zečetina, kneževina, Miličin

To pravilo ne obuhvata pridjeve izvedene sufiksom *-in(ø)* od imenica ženskoga roda na *-ačic(-a)*: beračicin, čistačicin, spremačicin.

Druga palatalizacija

Koristeći se istim principom definisanja, drugom palatalizacijom nazivaju alternaciju konsonanata *k, g* i *h* (s kraja korijenskoga morfema) ispred morfema *i* sa konsonantima *c, z* i *s*.

Druga palatalizacija vrši se u sljedećim kategorijama:

a) u N, D, I, L mn. imenica m.r. sa finalnim *k*, *g*, *h* u korijenskome morfemu: junacima, momcima, konjanicima, naložima, brložima, prijedlozima, dusima, almanasima, orasima.

b) u D i L jd. imenica ž.r. sa finalnim *k*, *g*, *h* u korijenskome morfemu: mucu, struci, đevojci, nozi, podlozi, brizi, knjizi, svrsi

c) u imperativu glagola s krajnjim *k*, *g* i *h* u korijenskome morfemu: peci, pomozu, reci, teci, lezi

Odstupanja se javljaju i ovdje, uglavnom iz semantičkih razloga ili teškoće izgovora pojedinih konsonantskih grupa koja bi bila izazvana drugom palatalizacijom.

a) Konsonanti *k*, *g* i *h* s kraja korijenskoga morfema u vlastitim imenima ženskoga roda u D i L ostaju nepromijenjeni: Milki, Miki, Jovanki, Gogi, Dragi.

b) Druga palatalizacija ne vrši se u D i L jd. zajedničkih imenica stranoga porijekla s osnovom na *k*, *g* i *h* te uopšte kod imenica s tom osnovom ako bi se poslije izvršene glasovne promjene izgubilo ili izmijenilo značenje riječi: frizerki, slugi, maski, dugi, drogi, psihi, snahi, agi.

c) Konsonanti *k*, *g* i *h* kad se nađu u grupama *ck*, *čk*, *ćk*, *zg* i *sh* ispred morfema

-i u D i L jd. imenica ž.r. ne podliježu drugoj palatalizaciji: kocki, voćki, srećki, maćki, tezgji, praćki.

d) Konsonant *k* iz konsonantske grupe *tk* u D i L jd. nekih imenica ž.r. ne alternira sa *c* da ne bi došlo do semantičkih pomjeranja riječi (tipa tetka – tetki > tetci > teci): čestitki, rešetki, motki, zagonetki, četki.

Prisutna je i dvojaka upotreba kad je riječ o konsonantu *k* u grupama *sk* i *šk* u D i L jd. imenica ž.r: daski/dasci, ljuski/ljusc, guski/gusci, puški/pušci, kruški/krušci.

Treća palatalizacija

Treća palatalizacija, pod ovim imenom i u ovom obliku, se pojavljuje i u crnogorskom standardnom jeziku. *Gramatika crnogorskoga jezika* navodi da je treća palatalizacija „alternacija konsonanata *k*, *g* i *h* (s kraja korijenskoga morfema) sa *c*, *z* i *s* ispred sufiksalnoga morfema -a“ (Čirgić, Pranjeković, Silić, 2010: 48).

Treća palatalizacija se vrši pri promjeni perfektivnih glagola prve vrste (s krajnjim *k*, *g* i *h* u korijenskome morfemu) u imperfektivne, a pod uticajem sufiksalnoga morfema -a-, npr: maći (<mak-ø-ti): mak-a-ti > mik-a-ti > mic-a-ti
taći (<tak-ø-ti): tak-a-ti > tik-a-ti > tic-a-ti

Umjesto *e* u korijenskome morfemu tada se pojavljuju sekvence *ije*, *e* i *i*.

Pravilo: *ije, e, i + k, g, h + a > ije, e, i + c, z, s + a*

preseći (<presjeći): pre-sjek-a-ti > pre-sijek-a-ti > presijecati

oteći: o-tek-a-ti > o-tik-a-ti > oticati

Osvrt na Gramatiku crnogorskoga jezika

Gramatika crnogorskoga jezika je poprilično dosljedna ostalim gramatikama jezika štokavskog područja. Možemo doći do zaključka da je razlog tome činjenica da je posljednja nastala, te je imala na šta da se referiše sastavljajući vlastita gramatička pravila.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Možemo zaključiti da su palatalizacije iste u sva četiri jezika štokavskog područja. Pravila su ista. Suština je ista. To sve ide u prilog činjenici da jezici štokavskog područja dijele istu dijalekatsku osnovicu, te da su nekada bili ujednačeni istom normom (srpskohrvatskom). Razlike su minimalne: kako se koja alternacija zove, ima li odstupanja ili ne, ima li dvojake oblike ili ne. Najveća razlika se ogleda u tome što novije gramatike srpskog jezika ne prepoznaju morfonologiju (samim tim ni palatalizacije nisu smjestili na taj jezički nivo). Sve ostale razlike su usko vezane za područje na kojima se određeni jezik govori. Umjesto završne riječi, vrijedi zapamtiti sljedeće:

„Stručnjaci za jezik griješe kad popravljaju jezik tako da ljudima služi da bi se po njemu prepoznavali i razdvajali, umjesto da njime razgovaraju.“ Nenad Veličković u predgovoru već spomenutog školskog pravopisnog priručnika, 2016.

LITERATURA

1. Barić E, Lončarić M, Malić D, Pavešić S, Peti M, Zečević V. i Znika M, *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 1997.
2. Čirgić A, Pranjković I. i Silić J, *Gramatika crnogorskoga jezika*, Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Podgorica, 2010.
3. Jahić Dž, Halilović S. i Palić I, *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica, 2000.
4. Karavdić, Z, „Kako prepoznati bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski standardni jezik?“, *Bosniaca, Časopis Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine* broj 22, Sarajevo, 2017, str. 34-46 (ISSN 1512-5033)
5. Klajn I, *Gramatika srpskog jezika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005.
6. Klikovac D, *Gramatika srpskog jezika za osnovnu školu*, Kreativni centar, Beograd, 2010.
7. Stanojčić Ž. i Popović Lj, *Gramatika srpskoga jezika (udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole)*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1992.
8. Zlotrg S. i Mlakić Vuković K, *PRINCIPI PRIJE PRAVILA: Školski pravopisni priručnik*, Mas Media, Sarajevo, 2016.

PALATALIZATIONS IN STANDARD LANGUAGES OF THE ŠTOKAVIAN AREA

Abstract

This paper approaches the analysis of palatalizations in the standard languages of the Štokavian area using the comparative method. The Štokavian area encompasses the territories of Bosnia and Herzegovina, Croatia, Serbia, and Montenegro. Therefore, when referring to the standard languages of this area, we mean Bosnian, Croatian, Serbian, and Montenegrin. Although these four languages share the same dialectal base (Štokavian dialect), and speakers of these languages can understand each other without difficulty, there are certain grammatical and orthographic rules that define these languages as separate standard languages. The comparative method can be applied at all linguistic levels, but this paper focuses only on the morphonological part, specifically on palatalizations. A comparison of all sound alternations and/or all linguistic levels would be too broad for one paper at this time, but these are certainly valid and interesting topics for future research.

Keywords: Štokavian area, standard languages, palatalizations, Bosnian language, Croatian language, Serbian language, Montenegrin language

ANGLISTIKA

Edina Rizvić-Eminović
Melisa Bureković

THE ROLE OF PARTICLE IN THE TRANSLATION OF ENGLISH PHRASAL VERBS INTO BOSNIAN

Abstract

The present study investigates whether students' familiarity with the meaning and the most common translation equivalents of phrasal verb particles plays a constructive role in the translation of phrasal verbs. To address this, a survey was conducted to assess the translation proficiency of 40 high school students at the B1 level of English proficiency whose native language is Bosnian/Croatian/Serbian. The survey aimed to determine the students' proficiency in translating two distinct sets of phrasal verbs and to identify which of these sets presented greater challenges. The first set comprised ten phrasal verbs which, when translated into BCS, incorporate a preposition in their translation equivalents. In contrast, the second set included ten sentences containing English phrasal verbs that are translated into BCS using a verb without a preposition. The results revealed a higher overall accuracy rate in the translation of the first set of phrasal verbs, thereby confirming the research hypothesis. These findings suggest that BCS ELLs may acquire such phrasal verbs more easily, with potential implications for the teaching, learning and translation of phrasal verbs at the B1 level.

Key words: phrasal verbs, translation, particle, ELL

INTRODUCTION

Interest in the description of the basic syntactic features of English phrasal verbs has a well-established scholarly tradition (Thim, 2012). Various definitions of phrasal verbs exist within the academic discourse. According to Biber et al. "phrasal verbs are multi-word units consisting of a verb followed by an adverbial particle (e.g. *carry out*, *find out*, or *pick up*) (Biber, Johansson, Geoffrey, Conrad, & Finegan, 1999). Additionally, they are defined as lexical items consisting of a verb and the following particle which serves to modify the meaning of the verb itself (Saleh, 1990).

The fact that phrasal verbs appear so early in the written history of language and its grammar shows that phrasal verbs are an indispensable part of the written and spoken English language (Juniardi, Pahamzah, & Harimurti, 2018). Due to their extensive presence and use both in written and spoken language, phrasal verbs are a necessary segment of language proficiency. However, their non-compositional nature makes them hard to use and understand (Televnaja, Krista, Hempelmann, & Triezenberg, 2004). Mirković (2016) suggests that “*despite the fact that phrasal verbs are used in everyday English, foreign learners avoid learning and using them for their complexity and impossibility to understand the meaning of a phrasal verb from its separate parts*”. In order to understand phrasal verbs, learners must first be capable of identifying them. Taylor (2003) proposes that phrasal verbs can be recognized through the semantic cohesion of the verb and particle they comprise, as well as through their contextual usage and potential for substituting their particle with another particle or lexical unit. Elaborating on this aspect, Geld (2006) contends that second language acquisition is intricately linked to the strategic interpretation of phrasal verb meanings.

The identification and comprehension of phrasal verbs are paramount for their effective translation, as suggested by Katunar et al. (2012). Non-native speakers of English often encounter challenges when translating English phrasal verbs. According to Saleh (1990) there are three types of phrasal verbs – prepositional, figurative, and completive, and each one of them necessitates a distinct translation approach. Research indicates that students primarily employ two techniques when translating phrasal verbs: semantic translation and literal translation (Juniardi, Pahamzah, & Harimurti, 2018). Semantic translation is the more frequently employed technique; however, studies indicate that the accuracy level remains relatively low, hovering around 42% (Juniardi et al., 2018). A significant hurdle for non-native speakers in phrasal verb translation lies in their idiomatic nature. Furthermore, research demonstrates that constant practice can alleviate the usage, translation and comprehension of phrasal verbs among non-native speakers (Aldahesh, 2008). Nevertheless, there is a diverse array of approaches to teaching phrasal verbs (Bureković, M., Rizvić-Eminović, E., & Pilav M. 2023).

Research findings suggest that phrasal verbs, in addition to false friends (Rizvić-Eminović, Bureković & Bujak, 2020), collocations (Rizvić-Eminović & Arnaut-Karović, 2015; Arnaut-Karović & Rizvić-Eminović, 2015), subjunctives (Brdarević-Čeljo, Bećirović, & Bureković, 2018), negative expressions (Bureković, 2019), and rhetorical devices (Bureković & Zolota, 2019), constitute a challenging aspect of lexicon acquisition for non-native English speakers. This challenge is attributed to the fact that the introduction of a particle to a familiar

verb often alters its meaning significantly. Previous investigations into the grammatical competence of B1 level students of English have consistently indicated a lower level of comprehension regarding the meanings of phrasal verbs (Rizvić-Eminović, E., Bujak, A. & Bureković, M., 2018; Rizvić-Eminović & Bujak, 2017, Bureković, M., Perenda, Š. & Rizvić-Eminović, E., 2024).

In light of prior research on the acquisition, usage, and strategies for teaching phrasal verbs (Rizvić-Eminović & Hadžić, 2021; Rizvić-Eminović & Neslanović, 2022), and recognizing the lack of studies investing the underlying factors contributing to the difficulties faced by BCS learners of English in acquiring, utilizing, and translating phrasal verbs, this study delves into the proficiency of B1-level English learners whose native language is BCS when translating English phrasal verbs into their native tongue. Furthermore, it seeks to ascertain whether the congruence between the particles in English and their BCS counterparts influences the accuracy of these translations.

It was postulated that the translation of phrasal verbs would pose a challenge for B1-level English students, despite their familiarity with the meanings of the phrasal verbs surveyed. Additionally, it was assumed that the translation equivalent of the particle which is included in the phrasal verb will affect the accuracy of its translation. Therefore, it was hypothesized that the phrasal verbs whose particle is translated with no preposition in BCS would exhibit a lower accuracy rate in translation compared to those with BCS translations featuring prepositions.

METHODOLOGY

For the purposes of this research, a survey was employed to assess the translation proficiency of 40 high school students at the B1 level of English proficiency, whose native language is Bosnian/Croatian/Serbian. The primary objective was to evaluate their proficiency in translating two distinct sets of phrasal verbs and to establish which of these sets presented greater challenges. The phrasal verbs selected for examination were extracted from the students' textbooks. In the survey, participants were tasked with translating twenty sentences containing phrasal verbs from English into BCS without the use of any external aids. The entire task was to be completed within a thirty-minute time frame. The first set comprised ten phrasal verbs that, when translated into BCS, incorporated a preposition in their translation equivalents (e.g. *count on* is translated as *računati na*). The sentences in the first set were as follows:

1. *I can always count on my best friend for support.*
2. *He wanted to make me mad, but I kept it all in.*
3. *She can make any old dress into a stunning costume.*

4. *I tripped as I got off the bus.*
5. *Tom really takes after his grandfather with his love for gardening.*
6. *I need some time to think over your proposal before giving an answer.*
7. *We based our decision on the facts in the report.*
8. *I think we got on the wrong boat.*
9. *They ran across an old photo album while cleaning out the attic.*
10. *When I look back on my childhood, I have fond memories of playing in the park.*

The second set encompassed additional ten sentences containing English phrasal verbs that, in contrast, should be translated into BCS using a verb without the inclusion of any preposition (e.g. *call off* is translated as *otkazati*).

The sentences in the second set were as follows:

1. *They had to call off the event due to bad weather.*
2. *Do not open the window because you will let in the mosquitoes.*
3. *He decided to take out a loan to cover the cost of his education.*
4. *Don't read too much into his comments – he didn't mean to offend you.*
5. *Despite the challenges, we must carry on and complete the project.*
6. *She managed to carry off the difficult presentation in front of a large audience.*
7. *They plan to set up a new business in the heart of the city.*
8. *I think I'll go for the chicken sandwich – it sounds delicious.*
9. *Can we please make up and put this argument behind us?*
10. *I didn't plan to stay out so late, but I ended up having a great time at the party.*

The analysis of survey data began with an assessment of the overall percentage of accurate translations of phrasal verbs from English to BCS. Subsequently, the analysis focused on calculating the percentage of accurate translations for each of the two sets independently. A comparative analysis was then conducted to investigate whether there existed a disparity in the accuracy of translation into BCS between phrasal verbs that necessitate the inclusion of a preposition in their BCS equivalents and those that do not. This examination sought to discern whether certain phrasal verbs, characterized by a higher degree of idiomaticity in translation, posed greater challenges for acquisition at the B1 level.

RESULTS AND DISCUSSION

The following table (Table 1) presents the results of the analysis of students' translations of sentences containing phrasal verbs. These phrasal verbs are categorized into two groups:

1. English phrasal verbs whose BCS translation equivalents include prepositions (indicated in Table 1 as "PhrVs with a P in translation").
2. English phrasal verbs whose BCS translation equivalents do not incorporate prepositions (indicated in Table 1 as "PhrVs with no P in translation").

PhrVs with a P in
translation

	Percentage of inaccurate translation	PhrVs with no P in translation	Percentage of inaccurate translation
count on	9%	call off	73%
keep in	45%	let in	82%
make into	55%	take out	27%
get off	55%	read into	100%
take after	91%	carry on	27%
think over	27%	carry off	64%
base on	55%	set up	36%
get on	27%	go for	64%
run across	18%	make up	9%
look back	45%	end up	9%
AVERAGE INACCURATE	43%	AVERAGE INACCURATE	49%
AVERAGE ACCURATE	57%	AVERAGE ACCURATE	51%
OVERALL AVERAGE ACCURACY		54%	

Table 1.
Percentage of

accuracy of phrasal verbs translations

A total of 800 translations of phrasal verbs were subject to analysis. As depicted in Table 1, B1-level English Language Learners (ELLs) whose native language is Bosnian/Croatian/Serbian encountered challenges in translating phrasal verbs. Their translations exhibited an accuracy rate of only 54% for phrasal verbs, encompassing both those translated into BCS as single words and those featuring particles translated with prepositions in BCS. This result, albeit below the anticipated level, is noteworthy considering that the surveyed phrasal verbs were sourced from the textbooks they had used, implying some familiarity with their meanings. Comparatively, the overall accuracy rate of 54% in this study exceeds that reported by Juniardi et al. (2018), where the accuracy rate stood at 42%. Furthermore, phrasal

verbs characterized by a higher degree of idiomaticity, such as *read into* and *let in*, which are translated into BCS as verbs without any accompanying preposition, posed greater difficulty for B1-level BCS learners of English, manifesting higher rates of translation inaccuracies. Conversely, the highest accuracy rates were observed for commonly used and early-taught phrasal verbs, such as *make up* and *end up* (91% of accurate translations).

The overall accuracy rate within the set of phrasal verbs whose translation equivalents incorporate a preposition is higher, standing at 57%, thus confirming the research hypothesis. It is worth noting that the highest degree of inaccuracy is observed in instances where the particle does not align with its most common translation equivalent in BCS. For example, *take after* exhibits a significant inaccuracy rate of 91%. In contrast, for *count on*, where *on* is translated as *na* in BCS, aligning with its most common translation equivalent in other contexts as well, the inaccuracy rate is only 9%.

CONCLUSION

The current study suggests that B1-level students demonstrate a higher degree of accuracy when translating phrasal verbs with particles that align with prepositions in their BCS equivalent. However, it is essential to acknowledge that these results, while indicative, do not provide conclusive evidence. This observation suggests that students' familiarity with the meaning and the most common translation equivalents of phrasal verb particles may indeed serve as a beneficial aid in the translation process, potentially implying that such phrasal verbs are more readily acquired by BCS English Language Learners. It is important to note, however, that this study is constrained to BCS ELLs at the B1 proficiency level. To establish more definitive conclusions and to generalize these findings, further research on a larger scale is warranted. Such future studies could encompass a more diverse range of foreign languages and learners at various levels of English language proficiency.

REFERENCES

1. Aldahesh, A. Y. (2008). Translating Idiomatic English Phrasal Verbs into Arabic. PhD Thesis. University of Western Sydney.
2. Arnaut-Karović, K., & Rizvić-Eminović, E. (2015). Poznavanje gramatičkih kolokacija među studentima engleskog jezika na Univerzitetu u Zenici. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zenici*, 23-37.
3. Biber, D., Johansson, S., Geoffrey, L., Conrad, S., & Finegan, E. (1999). Longman Grammar of Spoken and Written English. Essex: Pearson Education Limited.

4. Brdarević-Čeljo, A., Bećirović, S., & Bureković, M. (2018). The Use of Imaginative Conditional Clauses by Bosnian University-Level English-Majoring Students, *The Journal of Linguistic and Intercultural Education – JoLIE* 11(2), 2018, Alba Iulia, 25-40
5. Bureković, M. (2019). Označavanje leksičkih jedinica kao izraza negativnog polariteta, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta, u Zenici*, 71-77
6. Bureković, M., Perenda, Š., & Rizvić-Eminović, E. (2024). Understanding the Different Meanings of English Phrasal Verbs, *SaZnanje: časopis desetog naučno-stručnog skupa Nauka i savremenost*, Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici, 643-654
7. Bureković, M., Rizvić-Eminović, E., & Pilav, M. (2023). Review of Five Methods Used in English Language Teaching, *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici* 21/2023, 447-466
8. Bureković, M., & Zolota, S. (2019). Modality, Hedges, and Boosters in Postgraduate Academic Writing, *International Symposium on Active Learning: Preceedings Book of ISAL 2019*, Adana, 218-223
9. Geld, R. (2006). Strateško konstruiranje značenja engleskih fraznih glagola. *Jezikoslovlje*, 67-111.
10. Juniardi, J., Pahamzah, J., & Harimurti, D. (2018). An Analysis of Students' Phrasal Verbs Translation at English Department of Sultan Ageng Tirtayasa University. *TransCon Proceedings 2016*, Jakarta, 154-158.
11. Katunar, D., Srebačić, M., Raffaelli, I., & Šojat, K. (2012). Arguments for Phrasal Verbs in Croatian and Their Influence on Semantic Relations in Croatian WordNet. *Proceedings of the LREC*, Zagreb, 33-39.
12. Mirkovic, Đ. (2017). The meaning and use of phrasal verbs at C1 level. *KNOWLEDGE-International Journal* 19.3, 1201-1205.
13. Rizvić-Eminović, & Hadžić, A. (2021). Using Corpora in English Language Teaching - A Brief Overview and Sample Corpus-Based Activities. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, 27-35.
14. Rizvić-Eminović, E., & Arnaut-Karović, K. (2015). The Use of Collocations by B1, B2, and C1 Level Students of English as L2. *Epiphany, Journal of Transdisciplinary Studies*, 115-130.
15. Rizvić-Eminović, E., & Bujak, A. (2017). Grammatical Competence of the University of Zenica Freshmen. *Zbornik radova VI međunarodnog naučno-stručnog skupa Jezik - književnost – kultura*, 4-12. Zenica: Univerzitet u Zenici.

16. Rizvić-Eminović, E., & Neslanović, V. (2022). The Effects of Corpus-Based Activities on Vocabulary Acquisition of A1-A2 Level Seventh Graders - A Case Study. *European Journal of English Language Teaching*, 1-14.
17. Rizvić-Eminović, E., Bujak, A., & Bureković, M. (2018). A Study of Trends in the Level of English Language Grammatical Competence at Zenica University. *Third International Conference on Education, Culture and Identity, The Future of Humanities, Education and Creative Industries*, 197-206. Sarajevo: IUS.
18. Rizvić-Eminović, E., Bureković, M., & Bujak A. (2020). Translation of False Friends among B2 Level English Language Learners. *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta*, 253-268.
19. Saleh, Y. (1990). Semantic and Syntactic Problems in Comprehending English Phrasal Verbs. *ELT Journal*, 44(2), 144-152.
20. Taylor, J. R. (2003). Category extension by metonymy and metaphor. U R. Dirver, & R. Porinigs, *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*, 323-348. New York: Walter de Gruyter.
21. Televnaja, J., Krista, B., Hempelmann, C., & Triezenberg, K. E. (2004). Semantic Representation of English Phrasal verbs. In M. A. Kłopotek, S. T. Wierzchoń, & K. Trojanowski (Eds.), *Intelligent information processing and web mining* (pp. 465-469). Springer.
22. Thim, S. (2012). *Phrasal Verbs: The English Verb-Particle Construction and its History*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter.

ULOGA PARTIKULE U PREVOĐENJU ENGLESKIH FRAZNIH GLAGOLA NA BOSANSKI JEZIK

Sažetak

U članku se istražuje da li poznavanje značenja i najčešćeg prijevodnog ekvivalenta partikule engleskog fraznog glagola ima ikakvu ulogu u prevođenju fraznih glagola. Da bi se to ispitalo provedena je anketa među 40 srednjoškolaca čiji je maternji jezik bosanski, hrvatski, srpski, dok je njihovo poznavanje engleskog jezika na B1 nivou. Cilj ankete je bio utvrditi uspješnost srednjoškolaca u prevođenju dvije grupe fraznih glagola, te ustanoviti koja od te dvije grupe ispitanicima predstavlja više poteškoća. Prvu grupu je činilo deset fraznih glagola u čijem se prijevodnom ekvivalentu javlja prepozicija. Druga grupa je uključivala deset rečenica sa engleskim fraznim glagolima u čijem prijevodnom ekvivalentu nema prepozicije. Rezultati su pokazali veći stepen tačnosti pri prevođenju prve grupe fraznih glagola, čime je potvrđena hipoteza navedena u radu. Pored toga, rezultati ukazuju na to da bi se moglo tvrditi da učenici engleskog kao stranog jezika čiji je maternji jezik bosanski, hrvatski, srpski lakše usvajaju ovakve glagole, što može imati implikacije na podučavanje, učenje i prevođenje fraznih glagola na B1 nivou.

Ključne riječi: frazni glagoli, prevođenje, partikula, ELL

Delaludina Šukalić

A DIACHRONIC ANALYSIS OF COLLOCATIONAL BEHAVIOR OF GENDERED NOUN PAIR KING AND QUEEN

Abstract:

This paper focuses on the collocational behavior of a gendered noun pair 'king' and 'queen'. The Corpus of Historical American English (COHA), developed by Davies (2010), was used to investigate collocational patterns of the two target words across twenty time periods starting from 1810 to 2010. The Corpus of Contemporary American English (Davies, 2008) was used to conduct the same analysis with a focus on the more modern time periods. The aim was to investigate all the frequency counts and collocational patterns for both target words in order to analyze any similarities and differences across the time periods, as well as between the two target words. The results reveal changes in the frequency counts for both 'king' and 'queen' across the years, as well as different frequency counts between the two words, i.e., a higher frequency count for 'queen'. In addition, more novel collocational patterns are also noted for this same target word (e.g., beauty queen, scream queen, etc.). The results of this research call for further studies of diachronic collocational patterns, as they can result in a better insight into the potential semantic shifts and, consequently, have practical applications, such as in lexicography.

Keywords: *collocations, king, queen, corpus, diachronic.*

INTRODUCTION

In corpus linguistics collocations represent one of the most prominent notions, along with frequency counts and concordances (Baker, 2014). Szudarski (2023) warns that, in terms of the proposed and employed terminology, the concept of collocations is quite complex, especially if we look at it as a part of the much larger and incredibly rich formulaic language landscape. However, researchers within the corpus linguistics mainly adopt a frequency based approach to collocations. In other words, collocations are defined as word combinations which are "more frequent than could be expected if words combined randomly in a language" (Nesselhauf, 2005, pp. 11-12). Furthermore, a plethora of research on collocations on the basis

of corpus linguistics methodology reveals what it is that makes these combinations so important and why collocations are one of the most important notions essential to corpus studies.

Collocations, or to be more precise, collocational patterns and behavior of specific, target words, can provide us with a greater insight into these words in a number of ways. Baker (2014) proposes that the manner in which words are used and combined could be reflective of the underlying concepts and implied meanings that, as such, developed and coexisted over time. This is a longstanding idea as collocations have been recognized as important elements of full linguistic profile of words very early on, with Firth (1947) stating that: “you shall judge a word by the company it keeps” (Firth, 1947, p. 11). This is precisely why corpus linguistics investigations into the collocational behavior of particular target words can be of help in shedding more light as to the various linguistic and extralinguistic questions that one may have about those particular words. Such research studies have often focused on the language and gender connection as language and gender field represents one of the generally prolific areas of studies and one that may benefit from corpus linguistics methodology in a number of ways. For example, collocational patterns can be very helpful in the process of language neutralization, which is one of the strategies in the English language reformation guidelines (Hellinger & Bußmann, 2001). Needless to say, diachronic studies of collocational behavior of particular words carry an additional value. For example, McEnery, Brezina and Baker (2019) postulate that it is precisely collocations which, in historical corpora, make it possible for us to investigate changes that affect various types of linguistic relationships, such as semantic and grammatical ones. Therefore, collocational behavior of words over different time periods could be indicative of the differences in a way in which these words have been used throughout those time periods. In fact, under this belief, an entire methodology of usage fluctuation analysis (McEnery et al., 2019) was developed with a goal of investigating shifts in historical discourses.

Linguists engaged in diachronic research study the aforementioned changes that happen over time and that are labeled as ‘semantic shifts’. The term itself was defined by Bloomfield (1933) as “innovations which change the lexical meaning rather than the grammatical function of a form”. Hence, with the changes of word meaning, word usage changes as well and that is shown through collocations. Hilpert (2008) directly proposes that changes of collocational patterns are reflective of changes of words’ meanings and hence talks about shifting collocational preferences with a focus on diachronic studies. Traugott (2017) comes to similar conclusions. That is exactly why investigations into the collocational behavior of specific words can potentially tell us more about their use over time. In particular, collocational behavior of

sets of words, such as gendered pairs, can reveal differences between the contrasted items. Kutuzov and others (2018) summarize this stating that “semantic shifts are often reflected in large corpora through change in the context of the word which is undergoing a shift, as measured by co-occurring words” (Kutuzov et al., 2018, p. 1386).

Examples of the existing corpus linguistics studies of gendered language include investigations into the frequency of gendered terms, their collocational behaviors, genre differences, etc. (Horton, 2001; Sigley & Holmes, 2002; Taylor, 2013; Caldas-Coulthard & Moon, 2010; Macalister, 2011). One of the most pertinent examples is Pearce’s (2008) paper on collocational behavior of gendered noun pair *man* and *woman* that brought forth the need for similar investigations into the other gendered nominal pairs. This is another prompt that revealed the need for further research into the gendered language pairs and their collocational behavior. Combined with the existing need for continuous research into the ongoing semantic shifts, the current paper, therefore, centers on the investigations into the collocational behavior of gendered nominal pair *king* and *queen* across different time periods of the Corpus of Historical American English (COHA).

The Corpus of Historical American English (COHA) has frequently been used by historical linguists as well as other language researchers. For example, Eger and Mehler (2016) used COHA as one of the three corpora for their analysis of semantic change. Hilpert and Perek (2015) used COHA to investigate the behavior of a specific combination (many a + NOUN) in the period from 1810 to 2000. In terms of similar research, Mark Davies (2012), the creator of COHA, states that changes of collocates of words can perhaps be indicative of semantic changes, and that the actual COHA architecture fosters and aids the process of research into collocations for this particular purpose.

The chosen nominal pair *king* and *queen* is a good example of not only gendered language but also language used by many different communities which makes it more susceptible to potential semantic changes. For example, the terms *king* and *queen* are used in African American Vernacular English (AAVE) and language of queer communities (Šprajc, 2021). Therefore, further investigations into the collocational behavior of these words, especially across the years, could paint a clearer picture of ongoing semantic changes that, as suggested prior, are potentially reflective of various socio-cultural changes. The main hypothesis of this paper is that the frequency of use as well as the collocational behavior of the chosen gendered pair *king* and *queen* will differ over the years. In addition, it is expected that there will be some noticeable differences between the two target words themselves. The aim is

to extract all the frequency counts along with the most common collocational patterns over the different time periods and notice any changes, especially between the two gendered nouns. A further contribution of this research is as a potential source of data for further investigations into the collocational behavior of nouns; especially research focusing on gendered language pairs as Hilpert (2008) warns that frequency and lists of collocates are not objectives on their own but rather stepping stones for further research.

Gendered pair *king* and *queen*

In order to understand the noted changes that the extracted and analyzed data shows, especially as they are potentially reflected in the collocational patterns, it is necessary to present the full semantic profile of the two target words.

For the target word *queen*, various meanings can be summarized under the following nine categories

1.

1. a woman or a wife of a king or other important man
2. a female ruler/sovereign
3. female with a standing similar to that of a queen
4. excelling woman; woman best at what she does
5. national anthem or legal proceeding on behalf of this ruler
6. for games (such as cards and chess)
7. for nature (such as bees)
8. derogatory use for men, usually gay men, who seem effeminate
9. an attractive female

For the meanings of *king*, there is also a total of nine categories as follows:

1. a male ruler/sovereign
2. male with standing similar to that of a king
3. in mythology, legends, etc. for a god or supreme being
4. used to show that one is the best of its group (be it animals, people, or things)
5. a man in charge of a ceremony, celebration, festival, carnival etc.
6. for games (such as cards and chess)

¹ Meanings from two different online dictionaries (Oxford and Cambridge) were compiled and a singular list with all the individual meanings of both sources was created.

7. national anthem or legal proceeding on behalf of this ruler
8. used as part of the name for something that is larger than the usual member of the type
9. a person, company, or organization that is considered to be the best or most successful.

Methodology

For the purpose of this study, apart from the Corpus of Historical American English (COHA), the Corpus of Contemporary American English (COCA) was also used to provide better insight into the current collocational patterns. COHA contains over 475 million words of text from the 1820s to the 2010s, which are balanced throughout the decades and across its five genres. On the other hand, COCA contains over a billion words across eight genres and six time periods from 1990 to 2019. Mark Davies is the creator of both of these corpora.

To obtain the necessary results, the first research step included frequency searches. These searches were done using the COHA and COCA main interface, entering the target words in the search bar and selecting the *Noun* part of speech option, as well as *Sections* option. This step resulted in clear frequency counts of the two target words across all the COHA/COCA time periods. Next, a search for collocations was conducted using the *Collocates* COHA option, setting the collocational window to three words left and right of our target word. This resulted in the lists of top collocates across all the offered time periods, much like the frequency counts, as well as Mutual Information (MI) scores for the noted examples. MI score represents one of the basic collocational measures that is commonly used and that is frequently, such as in this case, an integral part of the software (Stefanowitsch, 2020). MI score limit was set to above three, which is a typical cut-off point (Baker, 2014), while, at the same time, cut-off frequency count was that of 30 examples. A list of all the examples of collocations satisfying both of those criteria was extracted from the top 200 results. Furthermore, the final list did not include any collocates connected to only one, single, time period from COHA. This was done to avoid the inclusion of data coming from a singular source, which might produce high MI results despite it not being truly representative of the overall collocational patterns of the two target words.

It is important to note that COCA offers a new way of investigating collocates through their *WORD* option, which results in adjectival, nominal and verbal collocates of the target word. This option is unavailable in COHA where we have the standard *COLLOCATES* search through the COHA interface. Therefore, COCA collocates search was conducted differently due to the aforementioned change in the COCA interface. COCA collocates search included using the *WORD* option, choosing *Collocates*, and setting up MI score to over 3, just like for

COHA. Following this, frequency and collocates tables were created to present the data. All the tables with the lists of collocates were created according to their MI scores, in descending order. Collocates were also analyzed on the basis of their semantic domains corresponding to the dictionary entries for our target words, which resulted in a total of seven categories: names of royals/rulers/influential/famous figures and their territories, royal/political/governmental terms, games, nature, mythology/legends/magic, descriptors for members of groups/those best at something, names of objects/businesses/things. All the shared examples between the two target words were noted in bold.

Results and Discussion

The first set of results includes separate frequency counts of the two target words across all twenty time periods of COHA.

WORD	TIME PERIOD IN COHA									
	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910
KING	1370	3283	4982	3912	3760	3994	3416	5104	5235	3996
	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910
QUEEN	427	887	1329	1656	1134	1349	1245	1475	1394	1052
	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010
KING	4259	4419	3281	4735	3986	3930	4948	3680	4149	3331
	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010
QUEEN	1939	1915	1386	1823	1905	1724	1804	1944	1623	1917

Table 1. Frequency of target words across COHA decades.

As can be seen from Table 1, the male word *king* is more frequently used throughout all the decades of COHA compared to its female counterpart *queen*. Even though the frequency counts do not show identical distribution throughout the decades, there are very similar patterns of increase and decrease throughout the years. For example, both words show an increase in the first three decades from 1820 to 1840, followed by a decline. However, while *king* in the most recent decade of COHA is nowhere close to its maximum frequency of 5104 from the 1890s, with a frequency count of 3331, *queen* is very close to its maximum frequency of 1944 from the 1890s with the latest frequency count of 1917. This indicates that the members of this gendered pair do not show the identical frequency changes throughout the years.

When it comes to the actual collocates, the situation differs as well. As Table 2 shows, the target word *king* has more collocate pairs according to the chosen criteria of frequency count over 30, and MI score over 3, with 178 collocates compared to only 73 collocates for *queen*. The most frequent grouping is that of names, with 108 and 31 examples for *king* and *queen*,

respectively. Interestingly, in terms of the meaning indicating that one is best at something and describing members of a larger group, there are more examples for *queen* than *king* (*prom king* vs *beauty queen*, *drag queen*, *homecoming queen*, *drama queen*). The same can be said for the meanings reserved for mythology, legends and magic, where only *queen* is used.

DOMAIN	ALL	EXAMPLES	ALL	EXAMPLES
NAMES OF ROYALS/RULER S/INFLUENTIAL/ FAMOUS FIGURES and THEIR TERRITORIES	108	GEORGE, JAMES, CHARLES, HENRY, EDWARD, ARTHUR, WILLIAM, LOUIS, RICHARD, PHILIP, FREDERICK, SOLOMON, SAUD, LEOPOLD, FERDINAND, ALFONSO, ALFRED, NAVARRE, STEPHEN, FAISAL, COLE, HEROD, RODERICK, FAROUK, ABDULLAH, RODNEY, CONSTANTINE, SAUL, TUT, HASSAN, JUDAH, MACKENZIE, EMMANUEL, CARLOS, FEISAL, MUNSTER, HAAKON, ARAGON, KAISER, FAHD, MIDAS, PHILIPPE, GUSTAF, LUDWIG, JULIE, AMANULLAH, FUAD, CANUTE, RUFUS, HUSSEIN, MARTIN, LUTHER, BRADY, NAT, KONG, LEAR, ENGLAND , FRANCE, SPAIN , PRUSSIA, JORDAN, ISRAEL, EGYPT , SCOTS , DENMARK, SCOTLAND, NAPLES, SWEDEN, POLAND, PORTUGAL, BELGIANS, BABYLON, NORWAY, SIAM, HUNGARY, PERSIA, NETHERLANDS, BELGIUM, ARABIA, BAVARIA, SICILY, RUMANIA, CASTILE, MOROCCO, SPARTA, SARDINIA, MINERAL, II , JR, III, VI, V, VII, IV, VIII, JR., XIII, XVI, XIV, SAUDI, MOORISH, DANISH, PRUSSIAN, ASSYRIAN, SCOTTISH, SWEDISH, SAXON, PERSIAN,	31	ELIZABETH, VICTORIA, MARY, ANNE, CHRISTINA, SHEBA, MARTHA, MARIE, HENRIETTA, BESS, SOPHIA, ISABELLA, CHARLOTTE, ALEXANDRA, MAB, MARIA, WILHELMINA, ESTHER, JULIANA, RUMANIA, ELLERY, CLEOPATRA, ELEANOR, LATIFAH, ENGLAND , SCOTS , SPAIN , BROOKLYN, EGYPT , II , AFRICAN,
ROYAL/POLITICAL/GOVERNMENTAL TERMS	63	MAJESTY , PALACE , REIGN , CROWN , THRONE , PARLIAMENT, BENCH, NOBLES, MINISTERS, LORDS, EMPERORS, EMPEROR, ALLEGIANCE, PRIESTS, RANSOM, WARRIOR , TERRORS, BEASTS, PETITION, CORONATION, CHAPEL, SOVEREIGN , PALACES, COMMANDS, ARCHBISHOP, COURTIER, JESTER, BARONS, PROCLAMATION, PREROGATIVE, IDYLLS, SIRE, RULER, JUSTICES, TOMBS, HOMAGE, CARNIVAL, PHARAOH, DOMINIONS, PROPHETS, JEWS, PIRATE, KING , KINGS , QUEEN , PRINCES , QUEENS, PROCLAIM, HAIL , CROWNED , DIVINE, RULED, PROCLAIMED, LOYAL, RIGHTFUL, GRACIOUS , REIGNING , REIGNED, DEPOSED, EXILED, ANOINTED, UNCROWNED, HEREDITARY,	24	MAJESTY , REIGN , PALACE , ROYAL , CROWN , REGENT, DOWAGER, THRONE , TRAGEDY, BOROUGH, CONSORT, SOVEREIGN, POSTS, WARRIOR , KING , QUEEN , PRINCE, PRINCESS , KINGS , HAIL , VIRGIN, CROWNED , REIGNING , GRACIOUS ,
GAMES	3	ACE, SPADES , PAWN	6	HEARTS, DIAMONDS, SPADES , PAWN , BISHOP, KNIGHT
NATURE	2	COBRA, LION	3	BEE, BEES, HIVE
MYTHOLOGY, LEGENDS, MAGIC	0		2	FAIRY, FAIRIES,

BEST AT SOMETHING/DESCRIPTOR FOR MEMBERS OF GROUPS	1	PROM	4	BEAUTY, DRAG, HOMECOMING, DRAMA,
NAMES OF OBJECTS/BUSINESSES/THINGS	1	BURGER	3	DAIRY, LACE, COPPER
TOTAL	178		73	

Table 2. Collocates of king and queen in COHA.

The frequency of the target words *king* and *queen* in COCA shows very interesting results. Table 3 shows a rather clear decline in the frequency of use of *king* compared to that of *queen* with *king* losing almost 6000 examples from 1990-94 to 2015-19. On the other hand, *queen* remains stable and even shows a slight increase with just over a thousand additional examples in the 2015-19 period compared to 1990-94.

Word	Total	1990-94	1995-99	2000-04	2005-09	2010-14	2015-19
KING	101583	17877	12680	13492	11992	11103	11979
QUEEN	34788	4601	4951	4314	4522	5007	5621

Table 3. Frequency of target words across COCA time periods.

What is even more interesting is that the analysis of collocational patterns shows several more novel collocational pairs for *queen* compared to *king* which shows that there is a connection between increased frequency counts and more developed collocational patterns that can prove revealing of the semantic changes. For example, new collocational patterns for *queen* in COHA include *beauty queen*, *drag queen*, *drama queen*, and *homecoming queen*. The COCA list of collocates, as Table 4 indicates, adds even more examples such as *pop queen* and *scream queen*. Therefore, it is possible to conclude that these are all meanings that are correspondent to the more modern semantic profile of the word *queen* based on the years when they first appear. COCA results show that similar changes are happening to the target word *king* as well, but they are not as frequent and do not result in the equally prolific collocational patterns. For example, we can also talk about *pop kings*, but *drama kings* and *scream kings* do not show up as significant collocates. Overall, *king* still boasts more collocates with 62 examples, compared to 42 for *queen*, but the difference between the two words is now less prominent compared to that noted in COHA.

DOMAIN	ALL	EXAMPLES	ALL	EXAMPLES
NAMES OF PLACES/JURISDICTIONS	2	boulevard, landing,	0	
ROYAL/POLITICAL/GOVERNMENTAL TERMS	36	queen, warlord, coronation, reign , majesty , ransom, pharaoh, tomb, tyrant, throne , dominion, monarch, assassination, palace , ruler , emperor, messiah, verdict, crown , dynasty, prince , castle , kingdom , allegiance, heir, riot, royal , reigning , dutiful, divine, crown , assassinate, reign, hail , bow, command	21	jubilee, majesty , king, reign , princess, welfare, throne , prince , ruler , crown , palace , castle , kingdom , warrior, royal , evil, all powerful, reigning , knight, crown , hail
GAMES	2	knight, ace	2	spade, diamond
NATURE	8	mackerel, tout, spaniel, lion, cobra, scorpion, crab, salmon	4	bee, hive, ant, colony
MYTHOLOGY/LEGENDS/MAGIC	0		2	fairy, dragon,
BEST AT SOMETHING/MEMBER OF A GROUP	9	beating, prom , promoter, jungle, break, pop , undisputed, commercial, legendary,	11	prom , homecoming, drag, conch, beauty, mum, scream, dancing, soul, pop , pageant,
NAMES OF OBJECTS/BUSINESSES/THINGS	5	burger, videotape, clip, crimson, version,	2	dairy, lace
TOTAL	62		42	

Table 4. Collocates of king and queen in COCA.

CONCLUSION

Investigations into the collocational behavior of words can reveal more about the various linguistic and extralinguistic factors that interact with the said words and whose influence is reflected in the words themselves. Diachronic analyses of this type can be especially useful to note any changes over the years that may have resulted in significant semantic shifts. If diachronic corpus linguistics analysis of collocational patterns is applied to any word pairs, complementary or contrastive, there is even more room for the investigations into the possible differences between the members of the said pairs. Gendered language pairs in particular may benefit from such investigations, as these words do show semantic shifts over the years.

This research showed that it may very well be the case that collocational patterns will coincide with word changes reflected both in their frequency as well as their semantics. Both of the analyzed target words showed changes in frequency counts as well as collocational patterns over the different time periods under consideration. There were also some differences between the two words, such as increased frequency of queen and more new collocational

pattern for this target word as well. Therefore, the results show that such patterns may be used as another discerning factor between gendered words, as the differences and similarities between the collocational patterns of the words do not have to show the exact same level of semantic change or the same speed. This is precisely why further research into the semantics behind words with novel collocates can aid future research in other areas, such as lexicography.

Bibliography

1. Baker, P. (2014). *Using Corpora to Analyze Gender*. A&C Black.
2. Bloomfield, L. (1933). *Language*. New York: Henry Holt and Company.
3. Caldas Coulthard, C. R., & Moon, R. (2010). 'Curvy, hunky, kinky': Using corpora as tools for critical analysis. *Discourse & Society*, 21(2), 99-133.
4. Cambridge Dictionary (online). Cambridge University Press. King and Queen. In Cambridge dictionary. Retrieved November, 2024 from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/>
5. Davies, M. (2008). The Corpus of Contemporary American English (COCA): 425 million words, 1990-present. Available online at <https://www.english-corpora.org/coca/>.
6. Davies, M. (2010). The Corpus of Historical American English (COHA). Available online at <https://www.english-corpora.org/coha/>.
7. Davies, M. (2012). Expanding horizons in historical linguistics with the 400-million word Corpus of Historical American English. *Corpora*, 7, 121-157.
8. Eger, S. & Mehler, A. (2016). On the Linearity of Semantic Change: Investigating Meaning Variation via Dynamic Graph Models. In *Proceedings of the 54th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics. 2: Short Papers*, 52–58, Berlin, Germany. Association for Computational Linguistics.
9. Firth, J. R. (1957). Modes of Meaning. In Palmer, F.R. (ed.), *Papers in Linguistics 1934–1951*. Oxford: Oxford University Press. 190–215.
10. Hellinger, M., & Bußmann, H. (Eds.). (2001). *Gender across languages: The linguistic representation of women and men, Vol. 1*. John Benjamins Publishing Company.
11. Hilpert, M. (2008). *Germanic Future Constructions: A usage-based approach to language change*. Benjamins, Amsterdam, Netherlands

12. Hilpert, M., & Perek, F. (2015). Meaning change in a petri dish: Constructions, semantic vector spaces, and motion charts. *Linguistics Vanguard*, 1(1), 339-350.
13. Horton, R.H. (2018). A Corpus Analysis of Girl and Boy in Spoken Academic English and Teaching Activities to Raise Awareness About Gendered Discourse.
14. Kutuzov, A., Øvrelid, L., Szymanski, T., & Velldal, E. (2018). Diachronic word embeddings and semantic shifts: a survey. *International Conference on Computational Linguistics*.
15. Macalister, J. (2011). Flower-girl and bugler-boy no more: changing gender representation in writing for children. *Corpora*, 6(1), 25-44.
16. McEnery, T., Brezina, V., & Baker, H. (2019). Usage Fluctuation Analysis: A new way of analysing shifts in historical discourse. *International Journal of Corpus Linguistics*, 24(4), 413-444.
17. Nesselhauf, N. (2005). Collocations in a Learner Corpus. *Machine Translation*, 20, 301-303.
18. Oxford Learners Dictionary (online). Oxford: Oxford University Press. King and Queen. In Oxford Learners Dictionary. Retrieved November, 2024 from <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/>
19. Pearce, M. (2008). Investigating the collocational behaviour of MAN and WOMAN in the BNC using Sketch Engine. *Corpora*, 3(1), 1-29.
20. Sigley, R., & Holmes, J. (2002). Looking at girls in Corpora of English. *Journal of English Linguistics*, 30(2), 138-157.
21. Stefanowitsch, A. (2020). *Corpus linguistics: A guide to the methodology*. Textbooks in Language Sciences 7. Berlin: Language Science Press.
22. Szudarski, P. (2023). *Collocations, corpora and language learning* Cambridge University Press.
23. Šprajc, S. (2021). Semantic change and the cultural significance of lexemes: a case study of "king" and "queen". Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
24. Taylor, C. (2013). Searching for similarity using corpus-assisted discourse studies. *Corpora*, 8(1), 81-113.
25. Traugott, E. (2017). Semantic Change. *Oxford Research Encyclopedia of Linguistics*. Oxford University Press.

DIJAHRONIJSKA ANALIZA KOLOKACIJSKOG PONAŠANJA RODNO ODREĐENOG IMENIČKOG PARA KRALJ I KRALJICA

Sažetak

Ovaj rad se bavi kolokacijskim ponašanjem rodno određenog para imenica “kralj” i “kraljica”. Korpus historijskog američkog engleskog jezika (COHA), koji je razvio Davies (2010), korišten je za istraživanje kolokacijskih obrazaca ciljanih riječi u dvadeset razdoblja počevši od 1810. do 2010. godine. Korpus savremenog američkog engleskog jezika (Davies, 2008) korišten je za provođenje iste analize s naglaskom na novija razdoblja. Cilj je bio istražiti sve podatke o učestalosti upotrebe i kolokacijskim obrascima obje izabrane riječi kako bi se analizirale sve sličnosti i razlike kroz vremenske periode, kao i razlike između izabranih riječi. Rezultati otkrivaju različitu učestalost upotrebe riječi “kralj” i “kraljica” kroz vrijeme kao i različitu učestalost upotrebe između ove dvije riječi, tj. zabilježena je češća učestalost upotrebe riječi “kraljica”. Pored toga, za ovu istu riječ zabilježeno je i više novih kolokacijskih obrazaca (npr. “beauty queen”, “scream queen”, itd.). Rezultati ovog istraživanja pozivaju na daljnja istraživanja dijahronijskih kolokacijskih obrazaca jer nam oni mogu pružiti bolji uvid u potencijalne semantičke pomake i, posljedično, imaju praktičnu primjenu, poput onih leksikografskih.

Ključne riječi: kolokacije, kralj, kraljica, korpus, dijahronijski.

GERMANISTIKA

BEWERTUNGSPOTENTIAL VON PERSONENNAMEN IM DEUTSCHEN PLAGIATSDISKURS

Zusammenfassung

Personennamen oder Anthroponyme sind der Untersuchungsgegenstand der Anthroponomastik. Wie sie im deutschen Plagiatsdiskurs verwendet werden, wird in diesem Beitrag an den Namen Karl-Theodor zu Guttenberg und Annette Schavan aufgezeigt. Dabei geht es um Kollokationen und Modifikationen dieser Eigennamen, die eine charakterisierende Verwendung haben und damit bewertend sind. Es wird der Frage nachgegangen, ob sie mit einer zusätzlichen Bedeutungskomponente versehen sind und wie diese sprachlich realisiert ist. Der Gebrauch der beiden genannten Namen wird miteinander verglichen, um darzustellen, wie, aus welchen Gründen und zu welchem Zweck vor allem ihre Abwandlungen in den Presstexten zum Einsatz kommen.

Schlüsselwörter: *Bewertung, Eigennamen, Personennamen, Plagiatsdiskurs, Karl-Theodor zu Guttenberg, Annette Schavan*

Einleitung

Eigennamen, Nomina propria oder Onyme sind Nominalgruppen, die auf den Namensträger referieren (vgl. Pafel/Reich 2016: 117), wodurch das Referenzobjekt „identifiziert und individuiert“ (Thurmair 2002: 88) wird. Im Gegensatz zu den Gattungsbezeichnungen, verweisen sie nicht „auf Objekte als Mitglieder von Klassen“ (Elsen 2007: 152), sondern referieren auf ein Individuum (vgl. ebd.), benennen Einzelnes (vgl. Gallmann 2006: 149). Die Eigennamen dienen der Identifizierung, während die Appellativa verallgemeinern (vgl. Schippan 2002: 63). Die beiden Klassen können sich überschneiden, wie z.B. bei *Röntgenstrahlen* und *guttenbergen* (vgl. ebd.; Frieling 2012: 7f.). Laut Seibicke (2008: 9) gliedert sich der Eigenname in zwei Bestandteile, den „überindividuellen“ Nachnamen und einen „individuellen“ Vornamen. Die Wahl eines Namens für eine Person ist zunächst arbiträr (vgl. Simonis/Simonis 2010: 8) und scheint auf den ersten Blick „naturgegeben und unkompliziert“ (Zifonun et al. 1997: 750) zu sein. Andererseits sind die Eigennamen

„sprachliche Zeichen, und als solche haben sie nicht nur eine Ausdrucks-, sondern auch eine Inhaltsseite, also eine Bedeutung“ (Seibicke 2008: 46). Wimmer (2001: 275) geht von drei Verwendungstypen von Eigennamen aus: nicht-referenzielle, referenzielle und charakterisierende Verwendung. Propria können zu Appellativa werden, indem bestimmte Wortbildungsverfahren angewendet werden, z.B. die Konversion und die Derivation (vgl. Gießgen 2002: 197), aber auch die Komposition und die Kürzung.

Die Namen *Karl-Theodor zu Guttenberg* und *Annette Schavan* im Plagiatsdiskurs

So wie die Personennamen in literarischen Texten auf die Charaktereigenschaften des Trägers hinweisen und eine metaphorische Bedeutung tragen können (vgl. Simonis/Simonis 2010: 15; Elsen 2007: 152), wird durch den Gebrauch und das Abwandeln von Namen in der Pressesprache das Gleiche angestrebt. Simonis/Simonis (2010: 17) gehen davon aus, dass in den Medien und medialer Kommunikation „die spezifische Rolle von Namen mit besonderer Deutlichkeit“ (ebd.) hervortritt.

¹ Außerdem sind Personennamen ein „besonders ökonomisches Referenzmittel“ (Thurmair 2002: 87), sodass man mit ihnen „mit geringem planerischem und artikulatorischem Aufwand“ (ebd.) referieren kann. Durch unterschiedliche Kombinationen und Variationen von Namen kann man „Sympathie und Antipathie zum Ausdruck bringen“ (Nübling 2015: 110). Darum sind sie ein geeignetes „Bewertungsmittel“ (Schippan 2002: 63).

Die Eigennamen *Annette Schavan* und *Karl-Theodor zu Guttenberg* stehen zunächst nur für die Personen, die so heißen. Ihr Bedeutungsumfang erweitert sich aber durch die Plagiatsskandale, sodass mit ihnen ein Wissen verbunden ist, welches Thurmair (2002: 88) als „außersprachliches Wissen“ bezeichnet, das historisch, politisch oder kulturell sein kann, sich unter anderem auf Personen bezieht und „Charakteristika oder Eigenschaften des Namensträgers“ (ebd.) aktiviert.²

¹ „Namen haben die doppelte Eigenschaft, sowohl Gegenstände als auch Adressen von Kommunikation sein zu können. Namen stellen insofern besonders exponierte Punkte der Rede und medialen Äußerungen dar, die dazu disponiert sind, Aufmerksamkeit auf sich zu ziehen und als ‚Aufhänger‘ und Anhaltspunkte weiterer Äußerungen zu dienen – eine Tendenz die sich in öffentlicher und massenmedialer Kommunikation verstärkt.“ (Simonis/Simonis 2010: 17)

² „Durch den Gebrauch von bestimmten Eigennamen wird Bezug genommen auf außersprachliches Wissen um die damit bezeichneten Referenzobjekte: das kann insbesondere historisches, politisches oder kulturelles Wissen sein und sich auf Personen, Orte, Daten, aber auch Institutionen beziehen; die ‚Reichweite‘ dieses Wissens ist kulturspezifisch, d.h. es gibt bestimmte Eigennamen und die Referenzobjekte, deren Kenntnis innerhalb einer Kultur allgemein vorausgesetzt wird und vorausgesetzt werden kann; das außersprachliche Wissen ist dann innerhalb einer Sprach- und Kulturgemeinschaft fest mit dem entsprechenden Namen verbunden.“ (Thurmair 2002: 88)

Eigennamen sind somit keine unsemantischen Einheiten, „die bloss identifikatorische oder individuierende“ (Wyss 2004: 8) Funktionen erfüllen, vielmehr sind sie die Auslöser verschiedener Assoziationen und Träger unterschiedlicher Konnotationen, die ihnen in einem kulturellen und historischen Kontext eigen sind (vgl. Simonis/Simonis 2010: 8).³ Diese Konnotationen gehen nicht vom Namen, sondern von dem mit diesem Namen bezeichneten Objekt aus (vgl. Nübling/Fahlbusch/Heuser 2015: 14). Da der Referent erst in einem bestimmten Kontext identifiziert werden kann, weisen die Eigennamen eine starke Kontextabhängigkeit auf (vgl. Pafel/Reich 2016: 118). Um gezielt bestimmte mit ihnen verbundene Wissenssegmente zu aktivieren, werden im Plagiatsdiskurs die Namen *Annette Schavan* und *Karl-Theodor zu Guttenberg* in unterschiedlichen Formen verwendet und mit verschiedenen Zusätzen kombiniert.

Der Name *Schavan* ist im Korpus etwas über 1500 Mal zu verzeichnen und *Guttenberg* fast 1900 Mal.⁴ Am häufigsten werden nur die Nachnamen, ohne jegliche Zusätze und überwiegend in der Funktion eines Subjekts verwendet.⁵ Die reine Verwendung des Nachnamens hat die Aufgabe, eine Vertrautheit zwischen dem Textproduzenten und -rezipienten zu schaffen, um besser an den Rezipienten zu gelangen.⁶ An zweiter Stelle nach ihrer Vorkommenshäufigkeit steht die Verwendung des Vor- und Nachnamens als einer Einheit⁷, ebenfalls neutral. Am dritthäufigsten werden die Namen als vor- und nachgestellte Genitivattribute (*Guttenbergs* 297, *Schavans* 215) gebraucht. Bei dieser Verwendung ergibt sich die zusätzliche Bedeutung aus der Kombination mit dem Nomen, auf das sie sich beziehen.

167 Belege entfallen auf die Genitivattribute zu *Doktorarbeit/Dissertation/Promotion* u. ä. Dabei handelt es sich um den Genitivus auctoris, der den Schöpfer/den Autor ausdrückt, was aber besonders im Kontext der Plagiatsaffären interessant ist, da gerade die Autorschaft angezweifelt wird.

³ „Die konnotativen Bedeutungsaspekte, die sich an einen bestimmten Namen knüpfen, bilden einen Spielraum, der historischem Wandel und semantischen Verschiebungen unterliegt und der, insoweit er den Angehörigen einer Kulturgemeinschaft oder einer sozialen Gruppierung bewusst ist, stets neu verhandelt und bestimmt wird.“ (Simonis/Simonis 2010: 8)

⁴ Dieser Beitrag basiert auf den Untersuchungen im Rahmen meiner Doktorarbeit mit dem Titel „Der Plagiatsdiskurs in Deutschland im Zeitraum 2011–2013“ (2018). Das Korpus besteht aus 279 Texten, die allesamt aus den Online-Ausgaben des Spiegel, der Süddeutschen Zeitung und der Zeit stammen. In diesem Artikel werden im Quellenverzeichnis nur die Texte aufgelistet, aus welchen die Beispiele, die im Rahmen dieses Beitrags auch präsentiert werden, stammen.

⁵ Der Nachname *Guttenberg* in der Funktion eines Subjekts kommt 611, und der Nachname *Schavan* 451 Mal vor.

⁶ Wenn die Hauptakteure nicht mit ihren Vollnamen genannt werden, sondern nur mit ihren Nachnamen, wird dadurch die Distanz zwischen der Zeitung und dem Leser verkürzt und das sogenannte „Wir-unter-uns-Gefühl“ vermittelt (Hristozova-Weiss 2009: 324).

⁷ *Karl-Theodor zu Guttenberg* kommt 200 und *Annette Schavan* 361 Mal vor.

Guttenbergs wird an 45 Stellen mit den Substantiven kombiniert, die sein Verhalten und seine Reaktionen auf die Geschehnisse im Laufe der Affäre bezeichnen (*Verhalten, Vorgehen(sweise), Agieren, Entscheidung, Entschluss, Auftritt, Erklärung, Stellungnahme, Äußerungen, Rücktrittserklärung, Sicht, Statement, Worte, Einlassungen, Ankündigung, Behauptung, Argumentation, Bitte, Aussage, Entschuldigungen, Eingenständnis, Krisenmanagement, Versuch die Veröffentlichung zu verhindern, Verzicht, falsche Demut, Laune, Reaktionen*). Es sind darunter die Substantive am zahlreichsten, die für verbale Reaktionen stehen, wie *Erklärung, Stellungnahme, Statement, Entschuldigung* usw., was zeigt, dass Guttenberg wiederholt versucht hat, sich zu rechtfertigen und sein Geständnis und damit auch seinen Rücktritt hinauszuzögern.

Schavans kommt 17 Mal als Genitivus subjectivus vor in Kombinationen mit Substantiven vor, die das Verhalten von Schavan bezeichnen (*Verhalten, Reaktion, Stellungnahme, Ausführungen, Erklärung, Entscheidung, Schweigen, subjektive Erinnerung, Zustimmung, Wunsch, Bitten, Nachfrage, Unschuldskundungen, Klage*). Auch hier haben wir verbale Ableitungen, die auf Schavans Stellungnahmen (*Ausführungen, Erklärung, Unschuldskundungen* u. a.) oder ausbleibende Erklärungen (*Schweigen*) referieren.

Guttenbergs und *Schavans* in der Funktion eines Genitivus subjectivus, die sich auf Substantive beziehen, die semantische Gemeinsamkeit *des Zurücktretens vom Amt* aufweisen, kommen 26 Mal (als Attribut zu *Abgang, Rücktritt, Rückzug, als Rücktritt getarnter Sturz, Verzicht auf sein Bundestagsmandat*) bzw. 12 Mal (als Attribut zu *Rücktritt, Abschied, freiwilliges Ausscheiden aus dem Amt*) vor. Das zeigt, dass die Frage des Rücktritts eine bedeutende Rolle im Diskurs gespielt hat.

Doktorvater wird mit dem Nachnamen als Genitivattribut (Genitivus Possessivus⁸) kombiniert, *Guttenbergs* 24 und *Schavans* 10 Mal. Daraus geht hervor, dass die Rolle der Doktorväter ebenfalls verhandelt wurde. Ihnen wurde die Verantwortung zugewiesen, sie wurden aber keineswegs verurteilt, da der Vorsatz zum Plagieren allein von den Plagiatoren ausging:

- (1) ***Guttenbergs Doktorvater Peter Häuberle*** habe ihm "vielleicht in einer Weise vertraut, die uns altmodisch erscheint", sagte Rixen. SZG54

⁸ Hentschel/Weydt (2003: 172) bemerken, dass sich die possessiven Genitive nicht auf Besitzverhältnisse beschränken, sondern allgemein ‚Zugehörigkeit‘ ausdrücken.

- (2) Kommt aber nicht, wie einige meinen, **Guttenbergs Doktorvater** viel zu billig davon? Dessen Gutachten ist im Lichte der Plagiate ja mehr als peinlich. Mag sein. Doch der Täuschende war Guttenberg – nicht der Doktorvater, der die Täuschung nicht erkannt hat. SZG57

Guttenbergs und *Schavans* werden mit den Substantiven, die ihre Verteidiger und Fürsprecher bezeichnen, 18 Mal (*Anwälte, Parteigenosse, politische Mitstreiter, Parteifreund, Rückhalt in der Union*) bzw. 18 Mal (*Sprecher, Anwälte, Unterstützer, Befürworter, Parteifreund, Förderer, Vertreter, Verteidiger, Fürsprecher*) kombiniert. Bei Guttenberg überwiegen possessive Genitive, die die Zugehörigkeit bezeichnen, sodass von seinen⁹ *Anwälten, Parteigenossen* und *Freunden* die Rede ist. Bei Schavan kommt am häufigsten der Genitivus obiectivus vor, wonach sie unterstützt, gefördert und verteidigt wird. Das zeigt, dass sie mehr aktive Unterstützung erfahren hat, was daran liegt, dass ihr Plagiat nicht so eindeutig war wie der von Guttenberg.

Die Nachnamen als Genitivattribute beziehen sich auch auf die politischen Leistungen der Plagiatoren: bei Guttenberg 11 Mal (*Politik, Ministerium, Ministeramt, Amt als Verteidigungsminister, Karriere, Wehrreform, Aufstieg*) und bei Schavan 16 Mal (*Lebensleistung, Leistung, Bilanz, Verdienste, politische Karriere, Vorgeschichte, Arbeitsweise, Amtsführung und die Handlungsfähigkeit, Rat und Loyalität, Agenda*). Man will ihre Erfolge hervorheben, was vor allem durch den Genitivus subiectivus erreicht wird, wobei Guttenbergs schneller Aufstieg (*Guttenbergs Aufstieg*) und Schavans Leistungen und Arbeitsweise (*Schavans Leistung/Lebensleistung/Amtsführung/Arbeitsweise*) im Vordergrund steht. Der Genitivus auctoris in *Guttenbergs Wehrreform* und *Schavans Agenda* steht ebenfalls für die Leistungen der beiden Politiker. Mit dem Genitivus qualitatis *Schavans Loyalität* bezieht man sich auf ihre freundschaftliche Beziehung zur Kanzlerin Merkel, wobei aber gleichzeitig betont wird, dass sich ihre Vergehen damit nicht aufwiegen lassen.

Schavans als Genitivus subiectivus in den Phrasen *Schavans Guttenberg-Kritik*, *Schavans "Schämen" über den CSU-Hoffnungsträger zu Guttenberg*, *Schavans "Fremdschämen"*, *Schavans berühmt gewordener Kommentar* bezieht sich auf ihre Äußerungen zur Plagiatsaffäre Guttenberg und die ihr vorgeworfene mangelnde Solidarität. Als es dann zu ihrer Affäre kommt, wird diese Aussage, wieder in Erinnerung gerufen, um es ihr vorzuhalten, als ob man sich freue, dass sie das erfährt, wofür sie bei Guttenberg kein Verständnis aufbringen konnte.

⁹ Guttenbergs voller Name lautet *Karl-Theodor Maria Nikolaus Johann Jacob Philipp Franz Buhl-Freiherr von und zu Guttenberg*.

Von Guttensbergs Vornamen¹⁰ kommt im Korpus fast ausschließlich der Erstname¹¹ *Karl-Theodor* vor, der eigentlich auch ein Doppelname ist, immer in Verbindung mit dem Nachnamen. Die Folgenamen¹² werden in folgender Abwandlung angedeutet, indem sie durch andere verspottende und damit negativ wertende ausgetauscht werden:

- (3) Allein auf Facebook gibt es zahlreiche Seiten, auf denen Karl-Theodor zu Guttensbergs Doktorarbeit höhnisch verhandelt wird, erinnert sei an "**Karl-Theodor Xerox zu Googleberg-Guttensberg**", "Guttensberg hat einen Doktor? SZG21

Hinzu kommt die Wirkung der Paronomasie¹³ *Googleberg-Guttensberg*, womit durch den Gleichklang ein belustigender Effekt geschaffen wird.

Neben dem Vornamen *Karl* kommen im Korpus die Kurz- bzw. Koseformen *KT* und *Karl-Theo* vor. Was die Kose- und Spitznamen angeht, muss betont werden, dass sie nicht willkürlich gewählt werden, sondern nach „bestimmten Vorstellungen über Person, aber auch sozialen Stereotypen, so dass Personenbezeichnungen als Spiegel sozialer Stereotypen interpretiert werden können“ (Stocker 2004: 139). Durch solche Formen wird laut Thurmair (2002: 99) das Verhältnis des Sprechers zur bezeichneten Person ausgedrückt. Nach Barz (2006: 747) dient die Verwendung von Kurzwörtern „nicht nur der rationellen Kommunikation, sondern ist oft auch die von den Sprechern gewollte Kundgabe [...] ihrer wohlwollenden Einstellung zu dem bezeichneten Sachverhalt“ (ebd.). So wird auf Guttensberg von seinen Fürsprechern mit der Kurzform *KT* referiert.¹⁴ Auf diese Kürzung von seinem Rufnamen wird von Nübling/Fahlbusch/Heuser (2015: 176) hingewiesen:

Eine besondere Namenmodifikation, nämlich die Namenkürzung zu sog. Buchstabierakronymen, kommt anderen Prominenten zu: Was genau man hiermit signalisiert (Nähe? Zugehörigkeit zum engeren Kreis? Fan?), ist u. W. noch nicht geklärt. Dominique Strauss-Kahn wurde in bestimmten Kreisen DSK, Karl-Theodor zu Guttensberg KT genannt.

¹⁰ Seibicke (2008: 10) verwendet die Bezeichnung *Erstname* neben *Rufname* für den ersten Vornamen.

¹¹ Nach Nübling/Fahlbusch/Heuser (2015: 138f.) „manifestiert sich Prestige in Vielnamigkeit, sei es, wie beim Adel, durch mehrere Ruf- und längere FamN (zu Guttensberg trägt neun RufN), sei es durch Mittelinitialen (Kap. 7.4.1) oder durch Namenszusätze wie *Ministerin*, *Direktor*, *Dr.*“

¹² Nach dem Duden Universalwörterbuch (2007: 1259) ist eine Paronomasie ein „Wortspiel durch Zusammenstellen lautlich gleicher od. ähnlicher Wörter“.

¹³ „**RufN** können zur KoseN-Gewinnung **gekürzt** und/oder **erweitert** [...] werden.“ (Nübling/Fahlbusch/Heuser 2015: 174, Hervorheb. i. O.)

¹⁴ „Bei positiven (hypokoristischen) Namen handelt es sich um **KoseN**, bei negativen (derogativen oder depreziativen) um **Schmäh** oder **SpottN**.“ (Nübling/Fahlbusch/Heuser 2015: 172, Hervorheb. i. O.)

Die Parteikollegen und Freunde nennen ihn *KT*, wenn es darum geht, ihn zu verteidigen:

- (4) Kollege Alexander König äußert sich ähnlich: "Wir wissen, was wir an **unserem KT** haben und werden uns dadurch nicht verwirren lassen." SZG8
- (5) Er gehe nun davon aus, dass Guttenberg die Kraft habe weiterzumachen und auch seine Familie ihn unterstütze, sagte Seehofer und fügte hinzu: "**Der KT** wirft nicht hin." "**KT**" wird Guttenberg von Freunden genannt. SZG16

Guttenberg selbst verwendet die Kurzform in seiner Entschuldigung an die plagiierten Wissenschaftler:

- (6) ***Ihr sehr ergebener KT Guttenberg*** SG8

Erstens kann er kein *Dr.* mehr setzen, und zweitens, erscheint er auf diese Weise naiver und menschlicher. Hinzu kommen die Zusätze *Ihr sehr ergebener*, die die Vertrautheit steigern und schmeicheln. Mit *ergebener*, das als veraltet gilt und heute in Briefschlüssen nicht verwendet wird (vgl. Ehlers 2017: 316), spielt Guttenberg auf seine adlige Herkunft an und möchte es als einen Vorteil für sich nutzen. Es ist anzunehmen, dass man eher dazu geneigt sein könnte, für *unseren* und *sehr ergebenden KT* Verständnis aufzubringen und ihm zu verzeihen.

Seine Befürworter nennen ihn *KT* bei einer Pro-Guttenberg-Demo:

- (7) "**KT Deutschlands Zukunft**", "**Ohne KT Deutschland ade**", "**KT ohne Dich = nix**", ist auf Transparenten zu lesen. " ZG47

Mit dem Reim *ohne KT Deutschland ade* soll durch das lautlich wohlklingende und einprägsame Wortspiel, die Bedeutung Guttenbergs für die deutsche Politik hervorgehoben werden, als ob ohne ihn nichts funktionieren würde. Das weckt Zukunftsängste und soll Menschen dazu bewegen, Guttenberg zu schützen und sich für ihn einzusetzen.

Die hinter den Koseformen stehenden Absichten haben auch Guttenberg-Gegner erkannt und haben diese umgedeutet und ihn abwertend als *Vorbild Karl-Theo* bezeichnet:

- (8) Ihre Gegner, die Demonstranten, haben "**Vorbild Karl-Theo**" und "Kanzlerin als Schutzpatronin von Betrügern" auf ihre Plakate geschrieben. SG6

Mit der Kurzform *KTG*, in welcher *Karl-Theodor* zusammen mit *Guttenberg* als ein Kurzwort erscheint, werden Guttenbergs Bewunderer zitiert. Damit setzt man sich negativ wertend mit dieser durch die Namens Kürzung ausgedrückten Intimisierung auseinander:

- (9) Bisher konnte der Beliebtheit von **KTG**, wie ihn mancher Bewunderer nennt, nichts anhaben, [...]. ZG20

Die letzten beiden Belege zeigen, wie Kosenamen zu negativ wertenden Spott- bzw. Schmähnamen¹⁵ werden können.

In der Regel unterscheidet der Rufname den einen von den anderen Mitgliedern einer Familie (vgl. Seibicke 2008: 9). Bei Guttenberg ist dies nicht der Fall, denn ausgerechnet sein Großvater, der Autor des Buches *Fußnoten*, trug den gleichen Rufnamen wie er, was Guttenbergs Kritiker ausgenutzt haben. Auf die Namensgleichheit wird hingewiesen, um Guttenbergs Fehlern die moralische Intaktheit seines Vorfahrens gegenüberzustellen und ihn als den Verräter und Beschmutzer des Familiennamens und der damit verbundenen Vorstellungen und Prinzipien darzustellen:

(10) *Ein anderer Freiherr zu Guttenberg* hat vor langer Zeit schon passende Worte gefunden: "Am Ende zählt, ob er ist, was er vorgibt zu sein", schrieb 1971 der Großvater des Verteidigungsministers in seinem Buch. Sein Titel: *Fußnoten*. ZG21

Im folgenden Beleg wird *Karl* in einer Anspielung auf Märchen verwendet:

(11) Und mit einem Mal wirkt alles wie *das Märchen vom ehrlichen Karl*. SG1

Hier ist eine zweifache Interpretation von *Karl* möglich: Märchengestalt und Märchenerzähler. Die Märchengestalt ist der frühere Guttenberg, der Hoffnungsträger und die Lichtgestalt. Da aber diese Vorstellungen enttäuscht wurden, ist jetzt von einem *Märchen* in der Bedeutung von *unwahre Geschichte* die Rede. Ein Märchenerzähler ist er, weil er allen etwas vorgespielt hat.

In ihrem metaphorischen Gebrauch vermitteln die Eigennamen die typischen Eigenschaften ihrer Träger und die entsprechenden Metaphern basieren auf dem Wissen, das nicht in den verwendeten Wörtern enthalten ist (vgl. Thurmair 2002: 91). Dabei handelt es sich um „ad hoc metaphorisch verwendete Eigennamen“ (Thurmair 2002: 92), deren Bedeutung sich ohne den Gesamtzusammenhang kaum erschließen lässt. Beim metaphorischen Gebrauch von Personennamen werden verschiedene Zusätze zu den Eigennamen verwendet oder bestimmte Wortbildungskonstruktionen damit gebildet (vgl. Thurmair 2002: 90). Zusammensetzungen mit Eigennamen, werden als onymische und deonymische Komposita bezeichnet¹⁶:

¹⁵ Harnisch/Nübling (2004: 1908) sprechen von zwei Arten der Komposition mit Eigennamen: der Komposition, bei der Eigennamen gebildet werden und der Komposition, deren Resultate Appellativa sind. Das entspricht der onymischen und deonymischen Komposition.

¹⁶ Für den Gebrauch von Schavans Namen mit dem Zusatz einer Amtsbezeichnung oder der politischen Rolle gibt es 107 und für Guttenbergs Namen 72 Belege

Die onymischen sind Eigennamen und die deonymischen haben einen Eigennamen als eine ihrer unmittelbaren Konstituenten, der mit einem Appellativum eine Verbindung eingeht (vgl. Fleischer/Barz 2012: 179). Der Name *Karl-Theodor* ist ein onymisches Kompositum, während sich bei der Zusammensetzung *Guttenberg-Dissertation* um ein deonymisches Kompositum handelt. Bei den Zusammensetzungen mit Namen als Grundwort ist im Korpus ein Beleg zu verzeichnen, die Zusammensetzung *Anti-Guttenberg*:

- (12) Momentan jedenfalls schlägt eher die Stunde von Politikern wie Olaf Scholz, [...] den sie Anfang der Woche in der SPD schon als »unseren ***Anti-Guttenberg***« feierten, was bedeuten soll: solide, anständig, nicht glamourös, aber verlässlich. ZG43

Der Name *Guttenberg* steht für Unzuverlässigkeit, Unsicherheit, für viel Schein und wenig Sein. Ein *Anti-Guttenberg* bietet das Gegenprogramm dazu, das *solide, anständig, nicht glamourös, aber verlässlich* ist. Dies ist als eine Empfehlung zu verstehen, nach welcher es gilt, anzustreben, alles zu sein, was Guttenberg nicht ist.

Die Komposita mit den Namen *Schavan* und *Guttenberg* als erster unmittelbaren Konstituente sind im Korpus 54 Mal zu verzeichnen (*Guttenberg*- 41, *Schavan*- 13). Die Zahlreichsten sind die Bezeichnungen für Gegner bzw. Verteidiger der Plagiatoren. Das zeigt, dass sich im Diskursverlauf zwei Gruppen mit entgegengesetzten Positionen gebildet hatten. Die dreimal größere Anzahl im Guttenberg-Korpus beweist, dass der Bedarf nach bildhafter und bewertender Ausdrucksweise im Guttenberg-Diskurs größer war und diese Affäre kontroverser diskutiert wurde. Die folgende Tabelle gibt eine Übersicht über diese Zusammensetzungen:

Semantische Gruppe	<i>Guttenberg</i> -	<i>Schavan</i> -
-Gegner 12	<i>Guttenberg-Allergiker</i> 4, (<i>Anti</i>)- <i>Guttenberg-Demonstration</i> 3, <i>Guttenberg-Kritiker</i> 2, <i>Guttenberg-Gegner</i> 1, <i>Anti-Guttenberg-Seiten</i> 1	<i>Schavan-Ankläger</i> 1
-Verteidiger 10	<i>Guttenberg-Anhänger</i> 3, <i>Guttenberg-Fans</i> 1, <i>Guttenberg-Sympathisanten</i> 1, <i>Guttenberg-Verteidigung</i> 1, <i>Pro-Guttenberg-Seiten</i> 1, <i>Guttenberg-Verteidiger</i> 1, <i>Guttenberg-Anwalt</i> 1	<i>Schavan-Verteidiger</i> 1
-Affäre 10	<i>Guttenberg-Affäre</i> 5, <i>Guttenberg-Debatte</i> 2	<i>Schavan-Debatte</i> 2, <i>Schavan-Affäre</i> 1
-Dissertation 8	<i>Guttenberg-Dissertation</i> 1, <i>Guttenberg-Plagiat</i> 1, <i>Guttenberg-Promotion</i> 1	<i>Schavan-Dissertation</i> 4, <i>Schavan--Arbeit</i> 1
Restliche Komposita 13	<i>Guttenberg-Berichterstattung</i> 2, <i>Guttenberg-Buch</i> 2, <i>Guttenberg-Schock</i> 1, <i>Guttenberg-Sturz</i> 1, <i>Guttenberg-Ministerium</i> 1, <i>Guttenberg-Privileg</i> 1, <i>Guttenberg-Biographie</i> 1, <i>Guttenberg-Comeback</i> 1, <i>Guttenberg-Interview</i> 1,	<i>Schavan-Rücktritt</i> 1, <i>Schavan-Nachfolger</i> 1, <i>Schavan-Vortrag</i> 1
Gesamt: 54	41	13

Tabelle 1: Zusammensetzungen mit *Guttenberg*/*Schavan* als erster unmittelbaren Konstituente

Die Adelsprädikate gehören zum Familiennamen (vgl. Seibicke 2008: 30) und sie konnotieren die Zugehörigkeit einer gesellschaftlichen Schicht (vgl. Thurmair 2002: 97). Guttenbergs Adelstitel ist eine weitere Besonderheit, wenn es um die Zusätze bei seinem Namen geht. So wird das *von* und *zu* in ironischen Wortspielen eingesetzt als eine Anspielung auf seinen vollständigen Namen mit dem Doktor- und Adelstitel. Die Umbildungen wie die folgende sind mit ihrer enormen Expressivität eine geistreiche komprimierte Kritik an Guttenbergs Plagiat:

(13) ***Dr. jur. a. D. von und zu Guttenberg*** SZG13

Die Verwendung der Namen *Guttenberg* und *Schavan* ist mit dem Zusatz ihres Amtes vor allem neutral¹⁷. Allerdings sind auch Belege zu verzeichnen, in welchen mit dem Zusatz der Amtsbezeichnung vor allem bei Schavan die Widersprüchlichkeit betont werden soll, dass sie als Bildungsministerin zu wissenschaftlichem Betrug bereit war. Damit bringt man zum Ausdruck, dass sich die Plagiate nicht durch die Verdienste als Minister entschuldigen lassen.

(14) In der Plagiatsaffäre um ***Bundesbildungsministerin Annette Schavan (CDU)*** kritisiert der Düsseldorfer Uni-Rektor Michael Piper eine verzerrte Beurteilung aus politischen Gründen. "Weil es um eine verdiente Ministerin geht, sind die Maßstäbe plötzlich andere. Das hat nichts mit wissenschaftlicher Aufklärung zu tun", [...]. SZSch25

Nach Wengeler (2010: 80) lassen sich mit den Ableitungen von Personennamen, den sogenannten Deonomastika (vgl. ebd.) „spezifische kommunikative Effekte“ (ebd.) erzeugen. Die von den Eigennamen abgeleiteten Verben entstehen unter anderem durch das Hinzufügen der Infinitivendung an den Nachnamen (vgl. Seibicke 2008: 57). Die deonomastischen Verben haben die Bedeutung „sich verhalten wie“ die Person, die den Namen trägt, der als Basis für die entsprechende verbale Ableitung dient. Der erste Typ sind laut Seibicke (ebd.) die Verben mit der Bedeutung: ‚nach dem Verfahren von X vorgehen; das Verfahren von X anwenden; etwas nach dem von X erfundenen Verfahren behandeln‘ (ebd.). Der zweite Typ sind die Verben mit der Bedeutung: ‚handeln, sich verhalten (sprechen/schreiben/denken usw. wie X‘ (ebd.). Dabei haben die Ableitungen des zweiten Typs meist spöttischen Charakter. Im Korpus zwar nicht vorhanden, aber sicherlich ein Wort, das an dieser Stelle nicht unerwähnt bleiben darf, weil es zu diesem zweiten Typ von deonomastischen Verben gehört, ist das Verb *guttenbergen*, das es auf Platz drei in der Rangliste für das Jugendwort des Jahres 2011 geschafft hat und synonym zu *abschreiben*,

¹⁷ Deonomastika auf *-ist* stehen für Anhänger einer Richtung (vgl. Wengeler 2010: 82).

abkupfern und *plagiierten* verwendet wird (vgl. Frieling 2012: 7ff.). Als Basiswort haben wir hier den Namen *Guttenberg*, von welchem mit dem Infinitivsuffix *-en* das Verb *guttenbergen* abgeleitet worden ist (vgl. ebd.: 10). Solche höchst verspottenden und ironisierenden Bildungen haben eine negativ bewertende Funktion.

Zu den Deonomastika zählt auch die abwertende Bezeichnung *Schavanist*¹⁸, eine Ableitung, mit welcher Schavan-Verteidiger verschmäht werden:

(15) Für ihn gipfelt die ganze Aufregung in dem Begriff "**Schavanist**", mit dem im Internet angebliche Schavan-Verteidiger geschmäht werden. SZSch61

Des Weiteren sind im Korpus die von den Eigennamen abgeleiteten Adjektive *guttenbergsche* und *schavansche* zu verzeichnen: *die guttenbergsche Version von Zivilcourage* (SG1), *das Ausmaß der guttenbergschen Verfehlungen* (ZG32), *Tragweite des guttenbergschen Wissenschaftsbetruges* (ZG38), *guttenbergsche Regelverletzung* (ZG38), *im Sinne schavanscher Maßstäbe* (SZSch47). Solche Relativadjektive sind Vergleichsbildungen, „mit denen jemandem oder einer Handlung eine Eigenschaft, wie sie für die in der Ableitungsbasis genannte Person typisch ist, zugeschrieben wird“ (vgl. Wengeler 2010: 84): *die guttenbergsche Version von Zivilcourage* ist die Version der Zivilcourage wie sie bei Guttenberg zu finden ist. Es handelt sich um etwas für die Person Spezifisches, wie man es sonst nicht antreffen kann. Soll vermitteln, dass Guttenbergs Verhalten so einmalig ist, dass sich sonst niemand auf diese Weise verhalten würde. In diesem Sinne sind diese Relativadjektive negativ wertend.

Zahlenmäßig auffällig¹⁹ in allen Texten aus dem entsprechenden Teilkorpus ist das Vorkommen von Präpositionalattributen und –objekten mit *gegen*. Es wird ermittelt gegen Guttenberg und es werden Plagiatsvorwürfe erhoben und Strafanzeigen und –anträge gegen ihn gestellt. In Präpositionalobjekten kommt *gegen* 21 Mal vor (15 im Guttenberg- und 6 Mal im Schavan-Korpus). Folgende Tabelle gibt eine Übersicht über die Vorkommen von *gegen* innerhalb von Präpositivattributen (115 Belege):

¹⁸ Es waren insgesamt 136 Belege zu verzeichnen.

¹⁹ Es waren insgesamt 79 Belege mit *Vorwurf* zu verzeichnen, was mehr als die Hälfte aller Belege für *gegen* + Eigenname des Plagiaturs ausmacht.

Struktur der Phrase	Gutenberg-Korpus 47	Schavan-Korpus 68
Attribut ...+ gegen + Eigennamen	(Plagiats)vorwürfe + ... 28	(Plagiats)vorwürfe + ... 51
	Strafantrag + ... 7	(Plagiats)verfahren + ... 11
	(Straf)anzeige + ... 6	Entscheidung + ... 2
	Ermittlungen + ... 5	Plagiatsverdacht + ... 2
	Anklage + ... 1	Rücktrittsforderungen + ... 2

Tabelle 2: Vorkommen von *gegen* innerhalb von Präpositivattributen.

Die Anzahl an Belegen ist ein Hinweis darauf, dass sich viele Handlungen im Diskurs gegen die beiden Plagiatoren gerichtet haben und dass die Phase der Vorwürfe²⁰ eine entscheidende Rolle gespielt hat. Dass die unterstützenden Handlungen nicht mit gleicher Intensität betrieben wurden, lässt sich am Vorkommen von *für* mit der Bedeutung *zu Gunsten* oder *zum Vorteil von* in Kombination mit Schavans und Gutenbergs Eigennamen erkennen. In dieser Bedeutung und Distribution kommt *für* bei Schavan sechs und bei Gutenberg nur dreimal vor. Man *spricht sich für Schavan aus* (SSch9), *wirft sich für sie in die Bresche* (ZSch22), *es tut einem leid für sie* (ZSch31). Es ist die Rede von *Sympathiebekundungen* (ZSch12), *Rückendeckung* (SZSch14) und *Unterstützung für Schavan* (SZSch48). Für Gutenberg dagegen wird *eine Kerze angezündet* (SG5), *eine zweite Chance gefordert* (SZG32) und *christdemokratische Unterstützung organisiert* (ZG26). Der Rückhalt war im Gegensatz zu den gegen die Plagiatoren gerichteten Handlungen viel geringer. Vergleicht man die beiden Fälle, lässt sich festhalten, dass Schavan mehr Unterstützung als Gutenberg erfahren hat.

Weitere vier stark bewertende Bezeichnungen für Gutenberg, mit dessen Nachnamen in der syntaktischen Funktion einer nachgestellten engen Apposition (vgl. Helbig/Buscha 1999: 608; Heringer 2014: 127) sind: *Phänomen Gutenberg* (SG1), *Liebling Gutenberg* (SG6), *Zuschauermagnet Gutenberg* (SG6), *Zugpferd Gutenberg* (ZG20). Diese engen Appositionen werden in der IDS-Grammatik (1997: 2043) als Erweiterungsnomina bezeichnet:

EWEITERUNGSNOMINA sind selbst nicht durch Attribute oder Determinative erweiterbare Supplemente zum Nomen. Sie operieren unmittelbar auf dem noch nicht erweiterten Nomen und folgen ihm in der Regel unmittelbar nach. In dieser Position sind sie immer unflektiert (als nomen invariants) und sind semantisch als restriktive Modifikatoren einzuschätzen. (ebd.)

Nach der IDS-Grammatik (vgl. ebd.) fungieren als nachgestellte Erweiterungsnomina vor allem Eigennamen, „wenn ihnen klassifikatorische Nomina bestimmter Art als Kopf der Konstruktion vorausgehen“.

²⁰ Es waren insgesamt 79 Belege mit *Vorwurf* zu verzeichnen, was mehr als die Hälfte aller Belege für *gegen* + Eigennamen des Plagiatoren ausmacht.

Die oben genannten Bezeichnungen stehen zusammen mit ihren Erweiterungsnomina für die Gründe, warum man versucht hat, Guttenberg, trotz eindeutiger Beweislage gegen ihn, im Amt zu behalten. Er war außerordentlich populär, sodass man sich dadurch politische Vorteile erhofft hat.

Fazit

Die Eigennamen können unterschiedliche Funktionen haben, da ihr Gebrauch stark variiert und sehr vielfältig ist. Angefangen bei den Verharmlosungsversuchen durch die Verwendung des Kosenamens *KT*, das Vertrautheit, Nähe und Verständnis schaffen soll, gleichzeitig aber auch als Spottname verwendet wird, über die Eigennamen *Schavan* und *Guttenberg* in der Funktion des Genitivattributs, bei welchen sich die zusätzliche Bedeutungskomponente aus der Kombination mit dem Nomen, auf das sie sich beziehen, ergibt, über die deonymischen Komposita wie *Guttenberg-Allergiker* oder *Schavan-Sympathisanten*, über die Verwendung des Adelstitels bei Guttenberg und die entsprechenden negativ wertenden Umbildungen, bis hin zum deonomastischen Verb *guttenbergen*. Es ist deutlich geworden, dass sich im Diskursverlauf zwei entgegengesetzte Lager gebildet haben und dass sich ihre Auseinandersetzungen auf den Gebrauch von den Personennamen signifikant ausgewirkt haben. Durch die unterschiedliche Verwendung von ihren Namen werden die Namensträger charakterisiert und ihre Handlungen werden beurteilt. Damit haben sich die Personennamen als wirkungsvolle Bewertungsmittel bestätigt, denn sie können vielfältig umgebildet werden, um bestimmte Wirkungen zu erzielen.

Literatura i izvori

Izvori

1. Doktor der Reserve, Titelgeschichte, DER SPIEGEL 8/2011, 21.02.2011, [www.spiegel.de/spiegel/print/d-77108483.html], abgerufen am 11.1.2015, SG1
2. "Akademische Übersprunghandlung", DER SPIEGEL 9/2011, 28.02.2011, [www.spiegel.de/spiegel/print/d-77222576.html], abgerufen am 11.1.2015, SG5
3. BUNDESREGIERUNG – Das Gespenst der Politik, DER SPIEGEL 10/2011, 05.03.2011, [www.spiegel.de/spiegel/print/d-77299721.html], abgerufen am 11.1.2015, SG6
4. PLAGIATE – Guttenberg sagt sorry, DER SPIEGEL 11/2011, [www.spiegel.de/spiegel/print/d-77435165.html], abgerufen am 11.1.2015, SG8
5. [www.sueddeutsche.de/politik/plagiatsvorwuerfe-gegen-guttenberg-die-angst-vor-der-halben-grosskatastrophe-1.1061666], 18.2.2011, abgerufen am 11.1.2015, SZG8
6. [www.sueddeutsche.de/politik/guttenberg-nimmt-zu-plagiatsvorwurf-stellung-doktor-a-d-guttenberg-1.1061966], 18.2.2011, abgerufen am 11.1.2015, SZG13
7. [www.sueddeutsche.de/politik/plagiatsaffaere-guttenberg-erwaegt-offenbar-ruecktritt-1.1062566], 21.2.2011, abgerufen am 11.1.2015, SZG16
8. [www.sueddeutsche.de/politik/guttenberg-plagiatsaffaere-der-leere-schein-der-wissenschaft-1.1062620], 21.2.2011, abgerufen am 11.1.2015, SZG20
9. [www.sueddeutsche.de/karriere/wissenschaftler-ueber-plagiatsvorwuerfe-dr-strg-c-guttenberg-1.1063082], 2.2.2011, abgerufen am 11.1.2015, SZG21
10. [www.sueddeutsche.de/politik/guttenberg-affaere-schavan-plagiatsaffaere-ist-keine-lappalie-1.1065495], 27.2.2011, abgerufen am 11.1.2015, SZG32
11. [www.sueddeutsche.de/karriere/abschlussbericht-zur-plagiatsaffaere-guttenberg-ist-die-arbeit-ueber-den-kopf-gewachsen-1.1095827], 11.5.2011, abgerufen am 11.1.2015, SZG54
12. [www.sueddeutsche.de/politik/abschlussbericht-zur-plagiatsaffaere-angenommen-man-glaubt-guttenberg-1.1096228], 12.5.2011, abgerufen am 11.1.2015, SZG57
13. Plagiats-Affäre, Guttenberg im Kreuzverhör, [www.zeit.de/politik/deutschland/2011-02/guttenberg-plagiat-parlament], 23.2.2011, abgerufen am 11.1.2015, ZG26
14. Karl-Theodor zu Guttenberg, Der Lügenbaron, [www.zeit.de/politik/deutschland/2011-02/guttenberg-wahrheit], 22.2.2011, abgerufen am 11.1.2015, ZG20

15. Plagiatsaffäre, Guttensbergs Rückhalt in der Union bröckelt, [www.zeit.de/politik/deutschland/2011-02/guttenberg-union-kritik], 22.2.2011, abgerufen am 11.1.2015, ZG21
16. Plagiate, Eine Frage der Ehre, [www.zeit.de/2011/09/N-Plagiat-Hochschulen], DIE ZEIT N° 09/2011, 25.2.2011, abgerufen am 11.1.2015, ZG32
17. Plagiat-Dissertation, Professoren rebellieren gegen Guttenberg, [www.zeit.de/politik/deutschland/2011-03/guttenberg-professoren-doktoranden], aktualisiert 1.3.2011, abgerufen am 11.1.2015, ZG38
18. Karl-Theodor zu Guttenberg, Eine spaltende Persönlichkeit, [www.zeit.de/2011/10/Guttenberg-Ruecktritt-Folgen], DIE ZEIT N° 10/2011, 2.3.2011, abgerufen am 11.1.2015, ZG43
19. Nach dem Rücktritt, Beifall und Hohn bei Guttenberg-Demos, [www.zeit.de/gesellschaft/zeitgeschehen/2011-03/guttenberg-demos], 5.3.2011, abgerufen am 11.1.2015, ZG47
20. BILDUNG – Auf Abruf, DER SPIEGEL 7/2013, 09.02.2013, [www.spiegel.de/spiegel/print/d-90931276.html], abgerufen am 11.1.2015, SSch9
21. [www.sueddeutsche.de/bildung/kritik-des-uni-rektors-piper-am-umgang-mit-schavandie-massstaebe-sind-ploetzlich-andere-1.1501492], 20.10.2012, abgerufen am 11.1.2015, SZSch25
22. [www.sueddeutsche.de/politik/presseschau-zum-plagiatsfall-schavan-jetzt-ist-es-doch-passiert-1.1592611], 6.2.2013, abgerufen am 11.1.2015, SZSch47
23. [www.sueddeutsche.de/politik/bildungsministerin-verliert-dokortitel-opposition-fordert-ruecktritt-von-schavan-1.1592593], 6.2.2013, abgerufen am 11.1.2015, SZSch48
24. [www.sueddeutsche.de/bildung/entzug-von-schavans-dokortitel-die-beweise-waren-erdrueckend-1.1596597], 11.2.2013, abgerufen am 11.1.2015, SZSch61
25. PLAGIATSVORWURF, Düsseldorfer Uni-Rektor attackiert Schavans Fürsprecher, [www.zeit.de/studium/hochschule/2012-10/uni-piper-schavan], 20.10.2012, abgerufen am 11.1.2015, ZSch12
26. DISSERTATION, Schavan bestreitet erneut Plagiatsvorwurf, [www.zeit.de/studium/hochschule/2012-11/schavan-stellungnahme-plagiatsvorwurf], aktualisiert 10.11. 2012, abgerufen am 11.1.2015, ZSch14

27. PLAGIATSVORWURF, Trauerspiel mit Überlänge, <http://www.zeit.de/2013/05/Kommentar-Schavan>], DIE ZEIT N° 05/2013, 24.1.2013, abgerufen am 11.1.2015, ZSch22
28. PLAGIATSVORWURF, Es wird eng für Schavan, [www.zeit.de/politik/deutschland/2013-02/schavan-plagiat-merkel-doktor-stimmung-koalition], aktualisiert 6.2.2013, abgerufen am 11.1.2015, ZSch31

Literatura

1. BARZ, Irmhild (2006), *Das Wort, Die Wortbildung, Die Wortbildung des Substantivs*, In: DUDEN, *Die Grammatik*, Band 4, Nach den Regeln der neuen deutschen Rechtschreibung 2006, überarbeiteter Nachdruck der 7., überarbeiteten und erweiterten Auflage, Herausgegeben von der Dudenredaktion, Dudenverlag, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich, 720-751.
2. DUDEN (2007), *Deutsches Universalwörterbuch*, 6., überarbeitete und erweiterte Auflage, Herausgegeben von der Dudenredaktion, Dudenverlag, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich.
3. EHLERS, Klaas-Hinrich (2017), *Selbstbezeichnungen in Briefen des 19. und 20. Jahrhunderts, Ein Kommunikationsproblem aus der Sicht zeitgenössischer Briefsteller und Sprachratgeber*, In: LINKE, Angelika/ SCHRÖTER, Juliane (Hrsg.), *Sprache und Beziehung*, Walter de Gruyter, Berlin, Boston, 288-311.
4. ELSER, Hilke (2007), *Die Aufgaben der Namen in literarischen Texten - Science Fiction und Fantasy*, In: HAUBRICHS, Wolfgang (Hrsg.), *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, Heft 147: *Genealogische Diskurse*, J. B. Metzler Stuttgart, Weimar, 151-163.
5. FLEISCHER, Wolfgang/ BARZ, Irmhild (2012), *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*, 4. Auflage, völlig neu bearbeitet von Irmhild Barz unter Mitarbeit von Marianne Schröder, Walter de Gruyter, Berlin, Boston.
6. FRIELING, Stefanie (2012), *Schottern, googeln, guttenbergen: Die „Verben der Jahre“*, In: Sprachreport 2/2012, Institut für Deutsche Sprache (IDS), Mannheim, [ids-pub.bsz-bw.de/files/3507/Frieling_Schottern_Googeln_2012_2.pdf], abgerufen am 28.2.2018.

7. GIEßGEN, Martin-Dietrich (2002), *Die unvollständige Deonymisierung: Eigennamen in der Phraseologie des modernen peninsularen Spanisch*, In: Kremer, Dieter (Hrsg.), *Onomastik*, Band V, *Onomastik und Lexikographie*, Deonomastik, 197-224.
8. HARNISCH, Rüdiger/ NÜBLING, Damaris (2004), *Namenkunde*, In: BOOIJ, Gert/ LEHMANN, Christian/ MUGDAN, Joachim (eds.): *Morphologie, Ein Handbuch zur Flexion und Wortbildung*, 2. Halbband, Berlin, New York, 1901-1910.
9. HELBIG, Gerhard/ BUSCHA, Joachim (1999), *Deutsche Grammatik, Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*, Langenscheidt, Leipzig, Berlin, München.
10. HERINGER, Hans Jürgen (2014), *Deutsche Grammatik und Wortbildung in 125 Fragen und Antworten*, A. Francke, Tübingen.
11. HENTSCHEL, Elke/ WEYDT, Harald (2003), *Handbuch der deutschen Grammatik*, 3., völlig neu bearbeitete Auflage, Walter de Gruyter, Berlin, New York.
12. HRISTOZOVA-WEISS, Yordanka (2009), *Die Parlamentsdebatte: Regeln und Improvisation, Analyse der Parlamentsdebatte bezüglich der Angelobung der Regierung Alfred Gusenbauer und deren Darstellung in den Tageszeitungen*, Dissertation, Wien, [othes.univie.ac.at/8615/1/2009-12-09_0547708.pdf], abgerufen am 27.2.2018.
13. NÜBLING, Damaris/ FAHLBUSCH, Fabian/ HEUSER, Rita (2015), *Namen, Eine Einführung in die Onomastik*, 2., überarbeitete und erweiterte Auflage, Narr Francke Attempto, Tübingen.
14. PAFEL, Jürgen/ REICH, Ingo (2016), *Einführung in die Semantik, Grundlagen – Analysen – Theorien*, J. B. Metzler, Stuttgart.
15. SCHIPPAN, Thea (2002), *Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache*, Max Niemeyer, Tübingen.
16. SEIBICKE, Wilfried (2008), *Die Personennamen im Deutschen, eine Einführung*, 2. Überarbeitete Auflage, Walter de Gruyter, Berlin, New York.
17. SIMONIS, Linda/ SIMONIS, Annette (2010), *Namen in Literatur, Kultur, Medien. Kulturwissenschaftliche, sozialphilosophische und literaturwissenschaftliche Implikationen*, In: **Komparatistik Online**, 2010.1, 7-25, [publikationen.ub.uni-frankfurt.de/frontdoor/index/index/year/2011/docId/19260], abgerufen am 28.2.2018.

18. STOCKER, Christine (2004), *Kose- und Spitznamen als Spiegel sozialer Stereotype*, In: Bulletin VALS-ASLA (Association suisse de linguistique appliquée), Nr. 80, 139- 154, Neuchâtel, [doc.rero.ch/record/18271/files/16-stocker.pdf], abgerufen am 28.2.2018.
19. THURMAIR, Maria (2002), *Eigennamen als kulturspezifische Symbole oder: Was Sie schon immer über Eigennamen wissen wollten*, In: Anglogermanica Online, [epub.uni-regensburg.de/25138/1/thurmair1.pdf], abgerufen am 28.2.2018.
20. WENGELER, Martin (2010), *Schäubleweise, Schröderisierung und riestern. Formen und Funktionen von Ableitungen aus Personenamen im öffentlichen Sprachgebrauch*, In: Komparatistik Online 2010.1, 79-98, [publikationen.ub.uni-frankfurt.de/frontdoor/index/index/year/2011/docId/18244], abgerufen am 28.2.2018.
21. WIMMER, Rainer (2001), *Eigennamensemantik auf der Basis des Alltagssprachgebrauchs*, In: LEHR, Andrea u.a. (Hg.): *Sprache im Alltag. Beiträge zu neuen Perspektiven in der Linguistik*. H. E. Wiegand zum 65. Geburtstag, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 265-278.
22. WYSS, Eva Lia (2004), *What's in a name?, Zur soziokulturellen Bedeutung von Eigennamen*, Deutsches Seminar, Bulletin VALS-ASLA (Association suisse de linguistique appliquée) 80, 1-19, [doc.rero.ch/record/18260/files/05-wyss.pdf], abgerufen am 28.2.2018.
23. ZIFONUN, Gisela/ HOFFMAN, Ludger/ STRECKER, Bruno (1997), *Grammatik der deutschen Sprache*, Walter de Gruyter, Berlin, New York (Schriften des Instituts für deutsche Sprache).

EVALUATIVE POTENTIAL OF NAMES IN THE GERMAN PLAGIARISM DISCOURSE

Abstract

Personal names or anthroponyms are the subject of study in anthroponomastics. This paper examines how they are employed in the German plagiarism discourse, focusing on the names Karl-Theodor zu Guttenberg and Annette Schavan. It explores the collocations and modifications of these names, which have a characterizing and evaluative usage. The paper investigates whether these names are endowed with an additional component of meaning and how this is linguistically realized. A comparison of the usage of the two names is made to illustrate how, for what reasons, and for what purpose their variations are applied in press articles.

Keywords: *Evaluation, names, plagiarism discourse, Karl-Theodor zu Guttenberg, Annette Schavan*

TURKOLOGIJA

Edina Solak

Mirza Bašić

Merjema Čavalić

NEKA ZAPAŽANJA U VEZI S UPITNIM IMENIČKIM ZAMJENICAMA U SASTAVU TURSKIH INFINITNIH IMENSKIH SKUPINA¹

Sažetak

U radu se analiziraju kontekstualni primjeri u kojima se upotrebljavaju turske infinitne imenske skupine upitnoga značenja koje sadrže posebna pitanja koja se oblikuju pomoću upitnih imeničkih zamjenica. Primarni cilj rada jeste analizirati gramatičke i značenjske osobitosti turskih infinitnih imenskih skupina koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom upitnih ishodišnih rečenica koje sadrže posebna pitanja koja se izvode pomoću upitnih imeničkih zamjenica. U analizi se primjenjuje i kontrastivna metoda u okviru koje se turske infinitne imenske skupine upitnoga značenja koje sadrže upitne imeničke zamjenice uspoređuju sa značenjski bliskim sintaksičkim konstrukcijama u bosanskome jeziku. Jedna takva analiza daje doprinos boljem interpretiranju turskih infinitnih imenskih skupina koje sadrže upitne imeničke zamjenice i značenjski bliskih sintaksičkih konstrukcija u bosanskome jeziku.

Ključne riječi: nominalizacija, infinitne imenske skupine, upitno značenje, posebna pitanja, upitne imeničke zamjenice

Uvod

Upitne rečenice koje sadrže posebna pitanja jesu rečenice u okviru kojih se pitanja oblikuju pomoću upitnih zamjenica i upitnih priloga. U takvim se rečenicama ne postavlja pitanje u vezi s tačnošću ili netašnošću rečenice kao cjeline, već se pokušava saznati konkretna informacija u vezi

¹ Ovaj rad predstavlja djelimično izmijenjeni i dopunjeni oblik jednoga dijela magistarskoga rada *Proces nominalizacije u turskome jeziku: Preoblika upitnih ishodišnih rečenica u imenske skupine*, koji je kandidatkinja Merjema Čavalić odbranila na Filozofskome fakultetu Univerziteta u Zenici 2. 7. 2024. godine pred komisijom koju su činili doc. dr. Mirza Bašić, vanr. prof. dr. Ömer Aksoy i mentorica prof. dr. Edina Solak. U jednome dijelu navedenoga magistarskog rada analiziraju se gramatičke i značenjske osobitosti infinitnih imenskih skupina koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom upitnih ishodišnih rečenica koje sadrže posebna pitanja koja se oblikuju pomoću upitnih imeničkih zamjenica. Ovaj rad predstavlja djelimično izmijenjenu, korigiranu i dopunjenu verziju toga dijela magistarskoga rada.

s jednim dijelom rečenice koji predstavlja nepoznati dio obavijesti (v. Čaušević–Kerovec 2021: 295). Upitne rečenice koje sadrže posebna pitanja klasificiraju se u dvije skupine. Jednu skupinu takvih rečenica čine upitne rečenice koje sadrže posebna pitanja koja se oblikuju pomoću upitnih zamjenica, dok se u drugu skupinu uvrštavaju upitne rečenice koje sadrže posebna pitanja koja se izvode pomoću upitnih priloga. Upitne rečenice koje sadrže posebna pitanja koja se deriviraju pomoću upitnih zamjenica klasificiraju se u dvije podskupine. U prvu se podskupinu svrstavaju upitne rečenice u kojima se posebna pitanja izvode pomoću upitnih imeničkih zamjenica, dok drugu podskupinu čine upitne rečenice u okviru kojih se posebna pitanja kreiraju pomoću upitnih pridjevnih zamjenica.

U turskome jeziku infinitne imenske skupine u kojima odgovarajuća glagolska imenica obavlja funkciju upravnoga člana nastaju preoblikom ishodišnih rečenica s finitnim predikatom. Taj proces preoblike ishodišnih rečenica s finitnim predikatom u infinitne imenske skupine u kojima odgovarajuća glagolska imenica preuzima funkciju upravnoga člana naziva se nominalizacija (v. Čaušević 2018: 57–58; Solak–Bašić 2022: 72). U procesu nominalizacije i upitne ishodišne rečenice s finitnim predikatom mogu se preoblikovati u infinitne imenske skupine u kojima odgovarajuća glagolska imenica preuzima funkciju upravnoga člana. Međutim, proces nominalizacije nije identičan za sve upitne ishodišne rečenice s finitnim predikatom. Vrsta pitanja koje sadrži upitna ishodišna rečenica koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu predstavlja temeljni kriterij prema kojem se određuje na koji se način ta upitna ishodišna rečenica preoblikuje u imensku skupinu u kojoj odgovarajuća glagolska imenica preuzima funkciju upravnoga člana.

U ovome se radu analiziraju gramatičke i značenjske osobitosti infinitnih imenskih skupina upitnoga značenja koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom upitnih ishodišnih rečenica koje sadrže posebna pitanja koja se izvode pomoću upitnih imeničkih zamjenica. Analiza je podijeljena na četiri dijela. Prvi dio rada bavi se infinitnim imenskim skupinama koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom upitnih ishodišnih rečenica koje sadrže posebna pitanja koja se deriviraju pomoću upitne imeničke zamjenice *kim (ko)*, dok se u drugome dijelu rada analiziraju gramatičke i značenjske osobitosti infinitnih imenskih skupina koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom upitnih ishodišnih rečenica koje sadrže posebna pitanja koja se oblikuju pomoću upitne imeničke zamjenice *ne (šta, što)*. U trećem dijelu rada analiziraju se kontekstualni primjeri u kojima se upotrebljavaju infinitne imenske skupine upitnoga značenja koje u procesu

nominalizacije nastaju preoblikom upitnih ishodišnih rečenica u kojima se posebna pitanja kreiraju pomoću upitne imeničke zamjenice *hangi* (*koji [od...]*), dok se u četvrtome dijelu rada govori o gramatičkim i značenjskim osobitostima infinitivnih imenskih skupina upitnoga značenja koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom upitnih ishodišnih rečenica u okviru kojih se posebna pitanja izvode pomoću upitne imeničke zamjenice *kaç* (*koliko*). Analiza se zasniva na kontekstualnim primjerima koji su prikupljeni iz raznih izvora, a najveći broj analiziranih primjera čine kontekstualne situacije evidentirane u književnim djelima. U radu se primjenjuje i kontrastivna analiza u okviru koje se turske infinitivne imenske skupine koje sadrže upitne imeničke zamjenice uspoređuju sa značenjski bliskim sintaksičkim konstrukcijama u bosanskome jeziku. Ako nije navedeno drugačije, autori rada potpisuje prijevode analiziranih primjera na bosanski jezik.

Upitne imeničke zamjenice u sastavu infinitivnih imenskih skupina

Zamjenice jesu riječi kojima se upućuje na lica, predmete, pojave i ideje. To su riječi kojima se, također, mogu postavljati pitanja i kojima se može uopćavati nešto. Prema svojim gramatičkim i značenjskim osobitostima, zamjenice se u turskome jeziku dijele na: lične, pokazne, upitne, neodređene i povratne (v. Korkmaz 2009: 399–405). Upitnim se zamjenicama postavljaju pitanja u vezi s nepoznatim sadržajem obavijesti. Kada se upotrebljavaju u imeničkoj funkciji, upitne se zamjenice u turskome jeziku uvrštavaju u skupinu upitnih imeničkih zamjenica (*soru zamirleri*). Upitne imeničke zamjenice mogu samostalno obavljati funkciju bilo kojega rečeničnog člana u sintaksičkome ustroju turskoga jezika (v. Emre 1945: 36–38; Swift 1963: 72; Bozkurt 2000: 43; Lewis 2000: 72; Demir–Yılmaz 2003: 199; Özkan–Toren–Esin 2006: 539; Banguoğlu 2011: 367–368). U procesu nominalizacije u infinitivne imenske skupine mogu se preoblikovati upitne ishodišne rečenice u kojima se posebna pitanja oblikuju pomoću upitnih zamjenica koje se koriste u imeničkoj funkciji. Upitne ishodišne rečenice u kojima se posebna pitanja oblikuju pomoću upitnih imeničkih zamjenica preoblikuju se u infinitivne imenske skupine na identičan način kao i potvrdne ili pak odrične ishodišne rečenice s finitnim predikatom. U takvome procesu odgovarajuća glagolska imenica dodaje se na korijen ili osnovu glagola koji preuzima funkciju upravnoga člana infinitivne imenske skupine koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom upitne ishodišne rečenice u kojoj se posebno pitanje oblikuje pomoću upitne zamjenice koja se upotrebljava u imeničkoj funkciji.

Upitna imenička zamjenica *kim (ko)* u sastavu infinitivnih imenskih skupina

U turskome jeziku upitna zamjenica *kim (ko)* može se upotrebljavati samo u imeničkoj funkciji i koristi se u kontekstualnim situacijama u kojima se postavljaju pitanja u vezi s ljudskim bićima. Upitna zamjenica *kim (ko)* ima identičnu deklinaciju kao i sve imenice, može stojati u pluralnome obliku te može primiti prisvojne sufikse. Isto tako, navedena upitna zamjenica može obavljati funkciju atributske ili pak upravne komponente prve genitivne veze. Upitna zamjenica *kim (ko)* značenjski je bliska bosanskoj upitnoj zamjenici *ko* (v. Clauson 1972: 720–721; Gabain 2000: 102; Adalı 2004: 38; Eker 2005: 397; Demir 2006: 324). U procesu nominalizacije infinitivne imenske skupine mogu nastajati preoblikom upitnih ishodišnih rečenica u okviru kojih se posebna pitanja oblikuju pomoću upitne imeničke zamjenice *kim (ko)*.

(1) Kimin konuşacağını bile kararlaştırmamışlardı (Tahir 2005: 262). = Nisu čak ni odlučili ko će pričati.

(2) Kiminle görüşeceğimi bilememiştim (Gürses 2016: 132). = Nisam mogao znati s kim ću se vidjeti.

(3) (...) kimi beklediği açıktı (Eroğlu 2006: 127). = Bilo je jasno koga čeka.

U primjerima (1), (2) i (3) upotrebljavaju se infinitivne imenske skupine koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom upitnih ishodišnih rečenica koje sadrže posebna pitanja koja se oblikuju pomoću upitne imeničke zamjenice *kim (ko)*. U primjerima (1) i (2) infinitivne imenske skupine koje sadrže posebna pitanja koja se oblikuju pomoću upitne zamjenice *kim (ko)* koriste se u funkciji objekatskih sintagmi, dok u primjeru (3) infinitivna imenska skupina u kojoj se posebno pitanje oblikuje pomoću upitne zamjenice *kim (ko)* vrši funkciju subjekatske sintagme.

U primjeru (1) funkciju objekatske sintagme obavlja infinitivna imenska skupina *kim-in konuş-acağ-ı* (*to ko će pričati*), koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom upitne ishodišne rečenice *Kim konuş-acak (Ko će pričati)*. U navedenoj upitnoj ishodišnoj rečenici upitna imenička zamjenica *kim (ko)* ima funkciju subjekta. To ukazuje na činjenicu da se u upitnoj ishodišnoj rečenici *Kim konuş-acak (Ko će pričati)* ne postavlja pitanje u vezi s tim da li će se realizirati radnja koja se označava glagolom *konuşmak* (*pričati / ispričati, govoriti / izgovoriti*), koji vrši funkciju predikata, već se pitanje odnosi na to ko će realizirati radnju koja se iskazuje predikatom. Stoga se u procesu nominalizacije upitna ishodišna rečenica *Kim konuş-acak (Ko će pričati)* preoblikuje u infinitivnu imensku skupinu na identičan način kao potvrdna ili pak odrična ishodišna rečenica u kojoj neka imenska riječ obavlja funkciju subjekta umjesto upitne imeničke zamjenice

kim (ko). Predikat upitne ishodišne rečenice *Kim konuş-acak (Ko će pričati)* jeste glagol *konuşmak (pričati / ispričati, govoriti / izgovoriti)*, koji se navodi u trećem licu jednine futura, kojim se izražava radnja koja se povezuje sa sferom budućnosti. Budući da se u futuru navodi predikat upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu, funkciju upravnoga člana infinitne imenske skupine preuzima glagolska imenica na -(y)*AcAk*, koja u okviru svoje značenjske strukture pokriva sferu budućnosti (v. Čaušević 2018: 103–106). Predikat upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu stoji u trećem licu jednine. Stoga se u infinitnoj imenskoj skupini *kim-in konuş-acağ-ı (to ko će pričati)* na glagolsku imenicu na -(y)*AcAk* dodaje prisvojni sufiks za treće lice jednine kojim se naznačava da su subjekt i upravni član infinitne imenske skupine istovjetni u kategoriji lica i broja sa subjektom i predikatom upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu. Obavijesni ustroj ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu predstavlja temeljni kriterij prema kojem se određuje da li se subjekt infinitne imenske skupine navodi u genitivu ili apsolutnome padežu. Subjekt infinitne imenske skupine navodi se u genitivu u kontekstualnim situacijama u kojima infinitna imenska skupina nastaje preoblikom ishodišne rečenice čiji je subjekt tematski ili pak fokusirani dio obavijesti. S druge strane, subjekt infinitne imenske skupine stoji u apsolutnome padežu u kontekstualnim situacijama u kojima infinitna imenska skupina nastaje preoblikom ishodišne rečenice čiji je subjekt rematski dio obavijesti (Čaušević 2018: 127–128). Subjekt infinitne imenske skupine *kim-in konuş-acağ-ı (to ko će pričati)* navodi se u genitivu jer navedena infinitna imenska skupina nastaje preoblikom upitne ishodišne rečenice *Kim konuş-acak (Ko će pričati)*, u kojoj je subjekt fokusirani i posebno istaknuti dio obavijesti.

U primjeru (2) funkciju objekatske sintagme ima infinitna imenska skupina (*benim*) *kiminle görüş-eceğ-im (to s kim ću se [ja] vidjeti)*, koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom upitne ishodišne rečenice (*Ben*) *kiminle görüş-eceğ-im (S kim ću se [ja] vidjeti)*. U navedenoj upitnoj ishodišnoj rečenici upitna imenička zamjenica *kim (ko)* vrši funkciju adverbijalne odredbe društva. To pokazuje da se u upitnoj ishodišnoj rečenici (*Ben*) *kiminle görüş-eceğ-im (S kim ću se [ja] vidjeti)* ne postavlja pitanje u vezi s tim da li će se realizirati radnja koja se označava glagolom *görüşmek (vidati se / vidjeti se, sastajati se / sastati se)*, koji obavlja funkciju predikata, već se pitanje odnosi na osobu u čijoj će se zajednici realizirati radnja koja se označava predikatom. Stoga se u procesu nominalizacije upitna ishodišna rečenica (*Ben*) *kiminle görüş-eceğ-im (S kim ću se*

[*ja*] *vidjeti*) preoblikuje u infinitnu imensku skupinu na identičan način kao potvrдна ili одриčna ishodišna rečenica u kojoj neka imenska riječ ima funkciju adverbijalne одredbe društva umjesto upitne imeničke zamjenice *kim* (*ko*). Predikat upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu jeste glagol *görüſmek* (*viđati se* / *vidjeti se*, *sastajati se* / *sastati se*), koji se navodi u prvome licu jednine futura, zbog čega glagolska imenica na *-(y)AcAk* preuzima funkciju upravnoga člana infinitne imenske skupine. Budući da predikat upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu stoji u prvome licu jednine, prisvojni sufix za prvo lice jednine dodaje se na glagolsku imenicu na *-(y)AcAk*, čime se naznačava identičnost u vezi s kategorijom lica i broja subjekta i upravnoga člana infinitne imenske skupine i subjekta i predikata upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu. Subjekt infinitne imenske skupine ne navodi se, a da se navodi, lična zamjenica prvoga lica jednine bila bi u genitivu, prvenstveno zato što se subjekt infinitne imenske skupine navodi u genitivu u kontekstualnim situacijama u kojima infinitna imenska skupina nastaje preoblikom ishodišne rečenice u kojoj je subjekt referencijalan i određen (v. Čaušević 2018: 133). Subjekt infinitne imenske skupine (*benim*) *kiminle görüſ-eceğ-im* (*to s kim ću se [ja] vidjeti*) bio bi u genitivu zato što navedena infinitna imenska skupina nastaje preoblikom ishodišne rečenice (*Ben*) *kiminle görüſ-eceğ-im* (*S kim ću se [ja] vidjeti*), u kojoj lična zamjenica prvoga lica jednine vrši funkciju subjekta, a lične su zamjenice uvijek referencijalne i određene. Da se u primjeru (2) ne izostavljaju subjekt finitnoga predikata i subjekt infinitne imenske skupine koja preuzima funkciju objekatske sintagme, navedeni primjer imao bi sljedeću formu: (*Ben*) (*benim*) *kiminle görüſeceğimi bilememiſtim* (*Nisam [ja] mogao znati s kim ću se [ja] vidjeti*).

U primjeru (3) funkciju subjekatske sintagme preuzima infinitna imenska skupina (*onun*) *kimi bekle-diğ-i* (*to koga je [on] čekao*), koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom upitne ishodišne rečenice (*O*) *kimi bekli-yor-du* (*Koga je [on] čekao*). U navedenoj upitnoj ishodišnoj rečenici upitna imenička zamjenica *kim* (*ko*) obavlja funkciju određenoga objekta. To pokazuje da se u upitnoj ishodišnoj rečenici (*O*) *kimi bekli-yor-du* (*Koga je [on] čekao*) pitanje ne odnosi na to da li se realizirala radnja koja se označava glagolom *beklemek* (*čekati* / *sačekati*), koji ima funkciju predikata, već se pitanje odnosi na osobu prema kojoj je usmjerena radnja koja se iskazuje predikatom. Stoga je u upitnoj ishodišnoj rečenici (*O*) *kimi bekli-yor-du* (*Koga je [on] čekao*) proces nominalizacije identičan kao u potvrdnoj ili одриčnoj ishodišnoj rečenici u kojoj neka

imenska riječ vrši funkciju određenoga objekta umjesto upitne imeničke zamjenice *kim (ko)*. Predikat upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu jeste glagol *beklemek (čekati / sačekati)*, koji stoji u trećem licu jednine imperfekta na *-(I)yordu*, kojim se označava radnja koja se realizirala u neograničenome vremenskom toku prije trenutka govora. S obzirom na to da se predikatom upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu izražava radnja koja se povezuje sa sferom prošlosti, funkciju upravnoga člana infinitne imenske skupine preuzima glagolska imenica na *-Dik*, koja u okviru svoje značenjske strukture pokriva sferu sadašnjosti i prošlosti (v. Čaušević 2018: 103–106). Predikat upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu stoji u trećem licu jednine, zbog čega se na glagolsku imenicu na *-Dik* dodaje prisvojni sufiks za treće lice jednine. Na taj se način obilježava istovjetnost u kategoriji lica i broja subjekta i upravnoga člana infinitne imenske skupine i subjekta i predikata upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu. Da se u infinitnoj imenskoj skupini koja u primjeru (3) obavlja funkciju subjekatske sintagme navodi lična zamjenica koja ima funkciju subjekta, ona bi bila u genitivu jer navedena infinitna imenska skupina nastaje preoblikom ishodišne rečenice u kojoj lična zamjenica trećega lica jednine obavlja funkciju subjekta, a već je navedena konstatacija da se u genitivu navodi subjekt infinitnih imenskih skupina koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom ishodišnih rečenica u kojima je subjekt referencijalan i određen. Da se u primjeru (3) ne izostavlja subjekt infinitne imenske skupine koja ima funkciju subjekatske sintagme, navedena rečenica imala bi sljedeću formu: *(Onun) kimi beklediği açığı (Bilo je jasno koga je [on] čekao)*. U prijevodu primjera (1), (2) i (3) navode se zavisnosložene rečenice sa zavisnoupitnim objekatskim klauzama u kojima se zavisnoupitne objekatske klauze vežu za glavnu klauzu upitnom imeničkom zamjenicom *ko*. U gramatičkoj strukturi bosanskoga jezika zavisnoupitne objekatske klauze predstavljaju zavisni oblik upitnih rečenica i za glavnu ili pak osnovnu klauzu mogu se vezati svim upitnim riječima kao što su upitne zamjenice, upitni prilozi, upitne riječice i dr. (v. Jahić–Halilović–Palić 2000: 422–424). U primjerima (1), (2) i (3) primjećuje se da su zavisnoupitne objekatske klauze koje se za glavnu ili pak osnovnu klauzu vežu upitnom imeničkom zamjenicom *ko* značenjski bliske turskim infinitnim imenskim skupinama koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom upitnih ishodišnih rečenica koje sadrže posebna pitanja koja se oblikuju pomoću upitne imeničke zamjenice *kim (ko)*.

Upitna imenička zamjenica *ne (šta, što)* u sastavu infinitivnih imenskih skupina

U turskome jeziku upitna zamjenica *ne (šta, što)* može se upotrebljavati u imeničkoj i pridjevskoj funkciji. Kada ima imeničku funkciju, upitna zamjenica *ne (šta, što)* koristi se u kontekstualnim situacijama u okviru kojih se postavljaju pitanja u vezi sa životinjama, neživim bićima, predmetima, pojavama... Identično kao i upitna zamjenica *kim (ko)*, i upitna zamjenica *ne (šta, što)* ima sve gramatičke osobitosti kao i imenice. To znači da se deklinira poput imenica, da može biti u pluralnome obliku, da može primati prisvojne sufikse te da može vršiti funkciju atributske ili upravne komponente prve genitivne veze. Kada se upotrebljava u imeničkoj funkciji, upitna zamjenica *ne (šta, što)* značenjski je bliska bosanskim upitnim zamjenicama *šta* i *što* (v. Čaušević 1996: 153–154; Ediskun 1999: 165–166; Korkmaz 2009: 444–447). U procesu nominalizacije infinitivne imenske skupine mogu se izvoditi preoblikom upitnih ishodišnih rečenica koje sadrže posebna pitanja koja se kreiraju pomoću upitne imeničke zamjenice *ne (šta, što)*.

(4) (...) *ne yaptığını biliyorsun...* (Pamuk 2014: 440) = (...) znaš šta radiš... (Pamuk 2015: 527)

(5) (...) *çocuğun neyi gösterdiğini merak ederdik* (Pamuk 2008: 227). = (...) zamišljali bismo šta dječak pokazuje (Pamuk 2009: 277).

(6) *Bir an orada ne yaptığımızı unuttum* (Pamuk 2008: 522). = Na tren sam zaboravio šta ondje radimo (Pamuk 2009: 626).

U primjerima (4), (5) i (6) koriste se infinitivne imenske skupine koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom upitnih ishodišnih rečenica koje sadrže pitanja koja se kreiraju pomoću upitne imeničke zamjenice *ne (šta, što)*. U primjeru (4) funkciju objekatske sintagme obavlja infinitivna imenska skupina (*senin*) *ne yap-tığ-ın (to šta [ti] radiš)*, koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom upitne ishodišne rečenice (*Sen*) *ne yap-ıyor-sun (Šta [ti] radiš)*. U navedenoj upitnoj ishodišnoj rečenici upitna zamjenica *ne (šta, što)* koristi se u imeničkoj funkciji te ima funkciju neodređenoga objekta. To ukazuje na činjenicu da se u upitnoj ishodišnoj rečenici (*Sen*) *ne yap-ıyor-sun (Šta [ti] radiš)* pitanje ne odnosi na to da li se realizira radnja koja se označava glagolom *yapmak* (*praviti / napraviti, raditi / uraditi, činiti / učiniti, izvršavati / izvršiti*), koji ima funkciju predikata, već se postavlja pitanje u vezi s pojmom koji je obuhvaćen radnjom koja se iskazuje predikatom. Stoga je u upitnoj ishodišnoj rečenici (*Sen*) *ne yap-ıyor-sun (Šta [ti] radiš)* proces nominalizacije identičan kao u potvrdnoj ili odričnoj ishodišnoj rečenici u kojoj neka imenska riječ ima funkciju neodređenoga objekta umjesto upitne imeničke zamjenice *ne (šta, što)*. U upitnoj ishodišnoj rečenici koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitivnu imensku skupinu

funkciju predikata vrši glagol *yapmak* (*praviti / napraviti, raditi / uraditi, činiti / učiniti, izvršavati / izvršiti*), koji stoji u drugome licu jednine prezenta na *-(I)yor*. Glagolska imenica na *-DIk*, koja pokriva sferu sadašnjosti i prošlosti, preuzima funkciju upravnoga člana infinitne imenske skupine jer u sadašnjem vremenu stoji predikat upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu. Može se uočiti da predikat upitne ishodišne rečenice stoji u drugome licu jednine, zbog čega se prisvojni sufiks za drugo lice jednine dodaje na glagolsku imenicu kako bi se naznačila istovjetnost u kategoriji lica i broja subjekta i upravnoga člana infinitne imenske skupine i subjekta i predikata upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu. Da se u infinitnoj imenskoj skupini koja u primjeru (4) preuzima funkciju objekatske sintagme navodi lična zamjenica koja obavlja funkciju subjekta, ona bi bila u genitivu zato što navedena infinitna imenska skupina nastaje preoblikom upitne ishodišne rečenice u kojoj lična zamjenica drugoga lica jednine ima funkciju subjekta, a lične su zamjenice uvijek referencijalne i određene. Da se u analiziranome primjeru ne izostavljaju subjekt finitnoga predikata i subjekt infinitne imenske skupine koja preuzima funkciju objekatske sintagme, navedena rečenica imala bi sljedeću formu: *(Sen) (senin) ne yaptığını biliyorsun* (*Znaš [ti] šta [ti] radiš*).

U primjeru (5) funkciju objekatske sintagme vrši infinitna imenska skupina *çocuğ-un neyi göster-diğ-i* (*to šta dječak pokazuje*), koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom upitne ishodišne rečenice *Çocuk neyi göster-iyor* (*Šta dječak pokazuje*). U navedenoj upitnoj ishodišnoj rečenici upitna zamjenica *ne* (*šta, što*) koristi se u imeničkoj funkciji i preuzima funkciju određenoga objekta. To ukazuje na činjenicu da se u upitnoj ishodišnoj rečenici *Çocuk neyi göster-iyor* (*Šta dječak pokazuje*) ne postavlja pitanje u vezi s tim da li se realizira radnja koja se izražava glagolom *göstermek* (*pokazivati / pokazati*), koji obavlja funkciju predikata, već se pitanje odnosi na pojam koji je obuhvaćen radnjom koja se iskazuje predikatom. Stoga se u procesu nominalizacije upitna ishodišna rečenica *Çocuk neyi göster-iyor* (*Šta dječak pokazuje*) preoblikuje u infinitnu imensku skupinu na identičan način kao potvrdna ili odrična ishodišna rečenica u kojoj neka imenska riječ vrši funkciju određenoga objekta umjesto upitne imeničke zamjenice *ne* (*šta, što*). Predikat upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu jeste u trećem licu jednine prezenta na *-(I)yor*. Dakle, predikat upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu jeste u sadašnjem vremenu te glagolska imenica na *-DIk* preuzima funkciju upravnoga člana infinitne imenske skupine. Predikat

upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu stoji u trećem licu jednine. Stoga se u imenskoj skupini na glagolsku imenicu dodaje prisvojni sufiks za treće lice jednine kojim se naznačava istovjetnost u kategoriji lica i broja subjekta i upravnoga člana infinitne imenske skupine i subjekta i predikata upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu. Funkciju subjekta upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu obavlja leksema *çocuk* (*dječak, dijete*), koja je referencijalna i određena jer se spominje i u prethodnim rečenicama. To pokazuje da je subjekt upitne ishodišne rečenice tematski dio obavijesti, zbog čega se subjekt infinitne imenske skupine navodi u genitivu.

U primjeru (6) funkciju objekatske sintagme ima infinitna imenska skupina (*bizim*) *orada ne yap-tığ-ımız* (*to šta [mi] ondje radimo*), koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom upitne ishodišne rečenice (*Biz*) *orada ne yap-ıyor-uz* (*Šta [mi] ondje radimo*). U navedenoj upitnoj ishodišnoj rečenici upitna zamjenica *ne* (*šta, što*) upotrebljava se u imeničkoj funkciji i preuzima funkciju neodređenoga objekta. To pokazuje da se u upitnoj ishodišnoj rečenici (*Biz*) *orada ne yap-ıyor-uz* (*Šta [mi] ondje radimo*) pitanje ne odnosi na to da li se realizira radnja koja se iskazuje glagolom *yapmak* (*praviti / napraviti, raditi / uraditi, činiti / učiniti, izvršavati / izvršiti*), koji vrši funkciju predikata, već se postavlja pitanje u vezi s pojmom koji je obuhvaćen radnjom koja se iskazuje predikatom. Stoga je u upitnoj ishodišnoj rečenici (*Biz*) *orada ne yap-ıyor-uz* (*Šta [mi] ondje radimo*) proces nominalizacije identičan kao u potvrdnoj ili odričnoj ishodišnoj rečenici u kojoj neka imenska riječ obavlja funkciju neodređenoga objekta umjesto upitne imeničke zamjenice *ne* (*šta, što*). Funkciju predikata upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu vrši glagol *yapmak* (*praviti / napraviti, raditi / uraditi, činiti / učiniti, izvršavati / izvršiti*), koji stoji u prvome licu množine prezenta na - (*ıyor*). Glagolska imenica na -*Dik* preuzima funkciju upravnoga člana infinitne imenske skupine jer u prezentu stoji finitni predikat upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu. Predikat upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu stoji u prvome licu množine te se prisvojni sufiks za prvo lice množine dodaje na glagolsku imenicu koja preuzima funkciju upravnoga člana infinitne imenske skupine. Prisvojnim sufiksom za prvo lice množine označava se istoznačnost u kategoriji lica i broja između subjekta i upravnoga člana infinitne imenske skupine i subjekta i predikata upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu

imensku skupinu. Da se u infinitnoj imenskoj skupini koja u primjeru (6) ima funkciju objekatske sintagme navodi lična zamjenica prvoga lica množine koja obavlja funkciju subjekta infinitne imenske skupine, ona bi bila u genitivu zato što navedena infinitna imenska skupina nastaje preoblikom upitne ishodišne rečenice u kojoj lična zamjenica prvoga lica množine vrši funkciju subjekta, a lične su zamjenice uvijek referencijalne i određene. Da se u primjeru (6) ne izostavljaju subjekt finitnoga predikata i subjekt infinitne imenske skupine koja preuzima funkciju objekatske sintagme, navedena rečenica imala bi sljedeću formu: *(Ben) bir an (bizim) orada ne yaptığımızı unuttum* (Na tren sam [ja] zaboravio šta [mi] ondje radimo).

U prijevodu primjera (4), (5) i (6) upotrebljavaju se zavisnosložene rečenice sa zavisnoupitnim objekatskim klauzama u okviru kojih se zavisnoupitne objekatske klauze vežu za glavnu klauzu upitnom imeničkom zamjenicom *šta*. To ukazuje na činjenicu da su bosanske zavisnoupitne objekatske klauze koje se za glavnu ili osnovnu klauzu vežu upitnom imeničkom zamjenicom *šta* značenjski bliske turskim infinitnim imenskim skupinama koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom upitnih ishodišnih rečenica u kojima se posebna pitanja oblikuju pomoću upitne imeničke zamjenice *ne* (*šta, što*).

Upitna imenička zamjenica *hangi* (koji [od...]) u sastavu infinitnih imenskih skupina

Upitna zamjenica *hangi* (koji [od...]) može se upotrebljavati u imeničkoj i pridjevskoj funkciji. Kada ima imeničku funkciju, upitna zamjenica *hangi* (koji [od...]) uvijek na sebi ima odgovarajući prisvojni sufiks i njome se upućuje na pojmove koji se izdvajaju iz neke cjeline. Navedena upitna zamjenica deklinira se identično kao i imenice, može biti u pluralnome obliku te može obavljati funkciju atributske ili upravne komponente prve genitivne veze. Kada se govori o značenjskoj strukturi upitne zamjenice *hangi* (koji [od...]), ona je značenjski bliska bosanskoj upitnoj zamjenici *koji* (od...) i može se upotrebljavati u kontekstualnim situacijama u okviru kojih se postavljaju pitanja koja se odnose i na živa i na neživa bića i pojmove (v. Deny 1941: 212; Čaušević 1996: 154; Ediskun 1999: 165; Keskin 2003: 119; Korkmaz 2009: 448–449). U procesu nominalizacije infinitne imenske skupine mogu nastajati preoblikom upitnih ishodišnih rečenica u kojima se posebna pitanja oblikuju pomoću upitne imeničke zamjenice *hangi* (koji [od...]).

(7) *Karanlıkta hanginizin dalga geçtiğini görmüyorum.* (TUD, posjećeno 26. 4. 2024) = U mraku ne vidim ko (od vas) zbija šale.

(8) Ben de sana bir ad vermek isterdim, ama hangisini seçeceğimi bilmiyorum. (TUD, posjećeno 26. 4. 2024) = I ja bih tebi želio dati ime, ali ne znam koje (od imena) ću izabrati.

(9) Hangimizi kastettiğini anlamamıştım. (TUD, posjećeno 26. 4. 2024) = Nisam shvatio na koga (od nas) je ciljao.

U primjerima (7), (8) i (9) bilježi se upotreba infinitivnih imenskih skupina koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom upitnih ishodišnih rečenica u kojima se posebna pitanja oblikuju pomoću upitne imeničke zamjenice *hangi* (koji [od...]). U primjeru (7) funkciju objekatske sintagme vrši infinitna imenska skupina *hanginiz-in dalga geç-tiğ-i* (to ko [od vas; koji od vas] *zbija šale*), koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom upitne ishodišne rečenice *Hanginiz dalga geç-iyor* (Ko [od vas; koji od vas] *zbija šale*). U upitnoj ishodišnoj rečenici *Hanginiz dalga geç-iyor* (Ko [od vas; koji od vas] *zbija šale*) upitna zamjenica *hangi* (koji [od...]) upotrebljava se u imeničkoj funkciji, prima prisvojni sufiks za drugo lice množine i preuzima funkciju subjekta. U navedenoj upitnoj ishodišnoj rečenici ne postavlja se pitanje u vezi s tim da li se realizira radnja koja se označava frazemom *dalga geçmek* (*zabušavati, zbijati šale*), koji obavlja funkciju predikata, već se pitanje odnosi na to ko realizira radnju koja se izražava predikatom. Stoga je u upitnoj ishodišnoj rečenici *Hanginiz dalga geç-iyor* (Ko [od vas; koji od vas] *zbija šale*) proces nominalizacije identičan kao u potvrdnoj ili odričnoj ishodišnoj rečenici u kojoj neka imenska riječ ima funkciju subjekta umjesto upitne imeničke zamjenice *hangi* (koji [od...]). Predikat upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu jeste frazem *dalga geçmek* (*zabušavati, zbijati šale*), koji stoji u trećem licu jednine prezenta *-(l)yor*. Glagolska imenica na *-Dlk* preuzima funkciju upravnoga člana infinitne imenske skupine zato što u prezentu stoji finitni predikat upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu. Budući da predikat upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu stoji u trećem licu jednine, prisvojni sufiks za treće lice jednine dodaje se na glagolsku imenicu koja preuzima funkciju upravnoga člana infinitne imenske skupine. Prisvojnim sufiksom za treće lice jednine naznačava se da su subjekt i upravni član infinitne imenske skupine istovjetni u kategoriji lica i broja sa subjektom i predikatom upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu. Subjekt infinitne imenske skupine *hanginiz-in dalga geç-tiğ-i* (to ko [od vas; koji od vas] *zbija šale*) navodi se u genitivu, prvenstveno zato što navedena

infinitna imenska skupina nastaje preoblikom upitne ishodišne rečenice *Hanginiz dalga geç-iyor* (*Ko [od vas; koji od vas] zbija šale*), u kojoj je subjekt fokusirani i posebno istaknuti dio obavijesti. U rečenici *Hangisini seçeceğimi bilmiyorum* (*Ne znam koje [od imena] ću izabrati*), koja se navodi u primjeru (8), funkciju objekatske sintagme obavlja infinitna imenska skupina (*benim*) *hangisini seç-eceğ-im* (*to koje [od imena] ću [ja] izabrati*). Infinitna imenska skupina (*benim*) *hangisini seç-eceğ-im* (*to koje [od imena] ću [ja] izabrati*) nastaje u procesu nominalizacije, i to preoblikom upitne ishodišne rečenice (*Ben*) *hangisini seç-eceğ-im* (*Koje [od imena] ću [ja] izabrati*). U upitnoj ishodišnoj rečenici (*Ben*) *hangisini seç-eceğ-im* (*Koje [od imena] ću [ja] izabrati*) upitna zamjenica *hangi* (*koji [od...]*) upotrebljava se u imeničkoj funkciji, prima prisvojni sufiks za treće lice jednine i preuzima funkciju određenoga objekta. To pokazuje da se u navedenoj upitnoj ishodišnoj rečenici ne postavlja pitanje koje se odnosi na to da li će se realizirati radnja koja se iskazuje glagolom *seçmek* (*birati / izabrati; odabirati / odabrati*), koji vrši funkciju predikata, već se postavlja pitanje u vezi s pojmom koji je obuhvaćen radnjom koja se označava predikatom. Stoga se u upitnoj ishodišnoj rečenici (*Ben*) *hangisini seç-eceğ-im* (*Koje [od imena] ću [ja] izabrati*) proces nominalizacije realizira na identičan način kao u potvrdnoj ili odričnoj ishodišnoj rečenici u kojoj se neka imenska riječ koristi u funkciji određenoga objekta umjesto upitne imeničke zamjenice *hangi* (*koji [od...]*). Predikat upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu jeste glagol *seçmek* (*birati / izabrati; odabirati / odabrati*), koji stoji u prvome licu jednine futura. Glagolska imenica na *-(y)AcAk* preuzima funkciju upravnoga člana infinitne imenske skupine jer se predikatom upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu izražava radnja koja se povezuje sa sferom budućnosti. Predikat upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu stoji u prvome licu jednine te se na glagolsku imenicu na *-(y)AcAk* dodaje prisvojni sufiks za prvo lice jednine. Na taj se način označava da su subjekt i upravni član infinitne imenske skupine istoznačni u kategoriji lica i broja sa subjektom i predikatom upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu. Da se u infinitnoj imenskoj skupini koja u rečenici *Hangisini seçeceğimi bilmiyorum* (*Ne znam koje [od imena] ću izabrati*) ima funkciju objekatske sintagme navodi lična zamjenica prvoga lica jednine, koja obavlja funkciju subjekta infinitne imenske skupine, ona bi bila u genitivu jer ta infinitna imenska skupina nastaje preoblikom upitne ishodišne rečenice u kojoj lična zamjenica prvoga lica jednine vrši funkciju subjekta, a lične su zamjenice

uvijek referencijalne i određene. Da se u rečenici *Hangisini seçeceğimi bilmiyorum* (*Ne znam koje [od imena] ću izabrati*) ne izostavljaju subjekt finitnoga predikata i subjekt infinitne imenske skupine koja ima funkciju objekatske sintagme, navedena rečenica imala bi sljedeću formu: *(Ben) (benim) hangisini seçeceğimi bilmiyorum* (*[Ja] ne znam koje [od imena] ću [ja] izabrati*).

U primjeru (9) u funkciji objekatske sintagme upotrebljava se infinitna imenska skupina (*onun*) *hangimizi kastet-tiğ-i* (*to na koga [od nas] je [on] ciljao*), koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom upitne ishodišne rečenice *(O) hangimizi kastet-ti* (*Na koga [od nas] je [on] ciljao*). U navedenoj upitnoj ishodišnoj rečenici upitna zamjenica *hangi* (*koji [od...]*) koristi se u imeničkoj funkciji, prima prisvojni sufiks za prvo lice množine i preuzima funkciju određenoga objekta. Budući da se u upitnoj ishodišnoj rečenici *(O) hangimizi kastet-ti* (*Na koga [od nas] je [on] ciljao*) upitna zamjenica *hangi* (*koji [od...]*) upotrebljava u funkciji određenoga objekta, pitanje se ne odnosi na to da li se realizirala radnja koja se označava *glagolom kastetmek* (*obraćati / obratiti se nekome, željeti nanijeti zlo nekome, ciljati / naciljati na nekoga*), koji ima funkciju predikata, već se postavlja pitanje u vezi s osobom na koju se prenosi radnja koja se iskazuje predikatom. Stoga je u upitnoj ishodišnoj rečenici *(O) hangimizi kastet-ti* (*Na koga [od nas] je [on] ciljao*) proces nominalizacije identičan kao u potvrdnoj ili odričnoj ishodišnoj rečenici u okviru koje se neka imenska riječ koristi u funkciji određenoga objekta umjesto upitne imeničke zamjenice *hangi* (*koji [od...]*). Predikat upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu jeste glagol *kastetmek* (*obraćati / obratiti se nekome, željeti nanijeti zlo nekome, ciljati / naciljati na nekoga*), koji se navodi u trećem licu jednine određenoga perfekta. Dakle, predikatom upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu izražava se radnja koja se povezuje sa sferom prošlosti, zbog čega glagolska imenica na *-Dik* preuzima funkciju upravnoga člana infinitne imenske skupine koja se u primjeru (9) upotrebljava u funkciji objekatske sintagme. S obzirom na to da u trećem licu jednine stoji predikat upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu, na glagolsku imenicu na *-Dik* dodaje se prisvojni sufiks za treće lice jednine kojim se naznačava da su subjekt i upravni član infinitne imenske skupine istovjetni u kategoriji lica i broja sa subjektom i predikatom upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu koja obavlja funkciju objekatske sintagme u primjeru (9). Da se u infinitnoj imenskoj skupini koja u primjeru (9) vrši funkciju objekatske sintagme navodi lična zamjenica trećega lica jednine, koja ima funkciju subjekta infinitne imenske skupine, ona bi

bila u genitivu zato što ta infinitna imenska skupina nastaje preoblikom upitne ishodišne rečenice u kojoj lična zamjenica trećega lica jednine obavlja funkciju subjekta, a lične su zamjenice uvijek referencijalne i određene. Da se u primjeru (9) ne izostavljaju subjekt finitnoga predikata i subjekt infinitne imenske skupine koja vrši funkciju objekatske sintagme, navedeni primjer imao bi sljedeću formu: *(Ben) (onun) hangimizi kastettiğini anlamamışım ([Ja] nisam shvatio na koga [od nas] je [on] ciljao)*.

Primjećuje se da se u prijevodu primjera (7), (8) i (9) navode zavisnosložene rečenice sa zavisnoupitnim objekatskim klauzama u okviru kojih se zavisnoupitne objekatske klauze vežu za glavnu klauzu upitnom zamjenicom *koji (od...)*. Može se primijetiti da su bosanske zavisnoupitne objekatske klauze koje se za glavnu ili osnovnu klauzu vežu upitnom zamjenicom *koji (od...)* značenjski bliske turskim infinitnim imenskim skupinama koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom upitnih ishodišnih rečenica u okviru kojih se posebna pitanja oblikuju pomoću upitne imeničke zamjenice *hangi (koji [od...])*.

Upitna imenička zamjenica *kaç (koliko)* u sastavu infinitnih imenskih skupina

U gramatičkoj strukturi turskoga jezika upitna zamjenica *kaç (koliko)* može se koristiti u imeničkoj i pridjevskoj funkciji. Kada se upotrebljava u imeničkoj funkciji, navedena upitna zamjenica uvijek na sebi ima odgovarajući prisvojni sufiks i njome se upućuje na broj ili količinu. I upitna zamjenica *kaç (koliko)* ima identičnu deklinaciju kao i imenice, može stojati u pluralnome oblike te može vršiti funkciju atributske ili upravne komponente prve genitivne veze. Kada su u pitanju značenjske osobitosti upitne zamjenice *kaç (koliko)*, ona je značenjski bliska bosanskoj upitnoj zamjenici *koliko* i može se koristiti u oblikovanju pitanja koja se odnose i na živa i na neživa bića i pojmove (v. Ediskun 1999: 164–165; Göksel-Kerslake 2005: 301; Hepçilingirler 2006: 127; Korkmaz 2009: 449; Rezaei 2018: 280). U procesu nominalizacije infinitne imenske skupine mogu se izvoditi preoblikom upitnih ishodišnih rečenica koje sadrže posebna pitanja koja se kreiraju pomoću upitne imeničke zamjenice *kaç (koliko)*.

(10) Kaçımızın törene katılacağı şimdilik belli değil. (TUD, posjećeno 26. 4. 2024) = Zasad se ne zna koliko će nas prisustvovati ceremoniji.

(11) Kaçını aktif halde kullandığınızı soruyorum. (TUD, posjećeno 26. 4. 2024) = Pitam vas koliko njih aktivno koristite.

(12) Kaçınızı işten çıkardıklarını biliyor musunuz? (TUD, posjećeno 26. 4. 2024) = Znate li koliko su vas otpustili s posla?

U primjerima (10), (11) i (12) koriste se infinitne imenske skupine upitnoga značenja koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom upitnih ishodišnih rečenica koje sadrže posebna pitanja koja se izvode pomoću upitne imeničke zamjenice *kaç (koliko)*. U primjeru (10) infinitna imenska skupina koja sadrži posebno pitanje koje se oblikuje pomoću upitne imeničke zamjenice *kaç (koliko)* upotrebljava se u funkciji subjekatske sintagme, dok se u primjerima (11) i (12) infinitne imenske skupine koje sadrže posebna pitanja koja se deriviraju pomoću upitne zamjenice *kaç (koliko)* koriste u funkciji objekatskih sintagmi.

U primjeru (10) funkciju subjekatske sintagme obavlja infinitna imenska skupina *kaçımız-ın törene katıl-acağı-ı* (*to koliko će nas prisustvovati ceremoniji*), koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom upitne ishodišne rečenice *Kaçımız törene katıl-acak (Koliko će nas prisustvovati ceremoniji)*. U toj upitnoj ishodišnoj rečenici upitna zamjenica *kaç (koliko)* upotrebljava se u imeničkoj funkciji, prima prisvojni sufiks za prvo lice množine i vrši funkciju subjekta. S obzirom na to da se u upitnoj ishodišnoj rečenici *Kaçımız törene katıl-acak (Koliko će nas prisustvovati ceremoniji)* upitna imenička zamjenica *kaç (koliko)* koristi u funkciji subjekta, ne postavlja se pitanje u vezi s tim da li će se realizirati radnja koja se iskazuje glagolom *katılmak (pristupati / pristupiti, učestvovati, priključivati se / priključiti se)*, koji obavlja funkciju predikata, već se pitanje odnosi na osobe koje će realizirati radnju koja se izražava predikatom. Stoga je u upitnoj ishodišnoj rečenici *Kaçımız törene katıl-acak (Koliko će nas prisustvovati ceremoniji)* proces nominalizacije identičan kao u potvrdnoj ili odričnoj ishodišnoj rečenici u kojoj neka imenska riječ ima funkciju subjekta umjesto upitne imeničke zamjenice *kaç (koliko)*. Funkciju predikata upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu vrši glagol *katılmak (pristupati / pristupiti, učestvovati, priključivati se / priključiti se)*, koji stoji u trećem licu jednine futura. Glagolska imenica na *-(y)AcAk* preuzima funkciju upravnoga člana infinitne imenske skupine jer se predikatom upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu označava radnja koja se povezuje sa sferom budućnosti. Predikat upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu navodi se u trećem licu jednine. Stoga se na glagolsku imenicu na *-(y)AcAk* dodaje prisvojni sufiks za treće lice jednine. Na taj se način naznačava da su subjekt i upravni član infinitne imenske skupine istoznačni u kategoriji lica i broja sa subjektom i

predikatom upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu. Subjekt imenske skupine *kaçımız-ın törene katıl-acağı-ı* (to koliko će nas prisustvovati ceremoniji) navodi se u genitivu zato što navedena infinitna imenska skupina nastaje preoblikom upitne ishodišne rečenice u kojoj je subjekt fokusirani i posebno istaknuti dio obavijesti.

U primjeru (11) funkciju objekatske sintagme ima infinitna imenska skupina (*sizin*) *kaçını aktif halde kullan-dığınız* (to koliko njih [vi] aktivno koristite), koja u procesu nominalizacije nastaje preoblikom upitne ishodišne rečenice (*Siz*) *kaçını aktif halde kullan-ıyor-sunuz* (Koliko njih [vi] aktivno koristite). U upitnoj ishodišnoj rečenici (*Siz*) *kaçını aktif halde kullan-ıyor-sunuz* (Koliko njih [vi] aktivno koristite) upitna zamjenica *kaç* (koliko) upotrebljava se u imeničkoj funkciji, prima prisvojni sufiks za treće lice jednine i preuzima funkciju određenoga objekta. To pokazuje da se u navedenoj upitnoj ishodišnoj rečenici pitanje ne odnosi na to da li se realizira radnja koja se izražava glagolom *kullanmak* (*koristiti / iskoristiti, upotrebljavati / upotrijebiti*), koji obavlja funkciju predikata, već se postavlja pitanje u vezi s pojmom koji je obuhvaćen radnjom koja se označava predikatom. Stoga se u upitnoj ishodišnoj rečenici (*Siz*) *kaçını aktif halde kullan-ıyor-sunuz* (Koliko njih [vi] aktivno koristite) proces nominalizacije realizira na identičan način kao u potvrdnoj ili odričnoj ishodišnoj rečenici u kojoj neka imenska riječ obavlja funkciju određenoga objekta umjesto upitne imeničke zamjenice *kaç* (koliko). Predikat upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu jeste glagol *kullanmak* (*koristiti / iskoristiti, upotrebljavati / upotrijebiti*), koji se navodi u drugome licu množine prezenta na *-(I)yor*. Glagolska imenica na *-Dlk* preuzima funkciju upravnoga člana infinitne imenske skupine zato što se finitnim predikatom upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu iskazuje radnja koja se povezuje sa sferom sadašnjosti. Predikat upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu stoji u drugome licu množine te se prisvojni sufiks za drugo lice množine dodaje na glagolsku imenicu koja preuzima funkciju upravnoga člana infinitne imenske skupine. Prisvojnim sufiksom za drugo lice množine označava se istoznačnost u kategoriji lica i broja između subjekta i upravnoga člana infinitne imenske skupine i subjekta i predikata upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu. Da se u infinitnoj imenskoj skupini koja u primjeru (11) vrši funkciju objekatske sintagme navodi lična zamjenica drugoga lica množine koja ima funkciju subjekta, ona bi bila u genitivu jer

navedena infinitna imenska skupina nastaje preoblikom upitne ishodišne rečenice u kojoj lična zamjenica drugoga lica množine obavlja funkciju subjekta, a lične su zamjenice uvijek referencijalne i određene. Da se u primjeru (11) ne izostavljaju subjekt finitnoga predikata i subjekt infinitne imenske skupine koja vrši funkciju objekatske sintagme, navedena rečenica imala bi sljedeću formu: *(Ben) (sizin) kaçını aktif halde kullandığınızı soruyorum. ([Ja] pitam koliko njih [vi] aktivno koristite).*

U primjeru (12) funkciju objekatske sintagme vrši infinitna imenska skupina *(onların) kaçınızı işten çıkar-dık-ları* (to koliko su vas [oni] otpustili s posla). Infinitna imenska skupina *(onların) kaçınızı işten çıkar-dık-ları* (to koliko su vas [oni] otpustili s posla) nastaje u procesu nominalizacije, i to preoblikom upitne ishodišne rečenice *(Onlar) kaçınızı işten çıkar-dı-lar* (Koliko su vas [oni] otpustili s posla). U upitnoj ishodišnoj rečenici *(Onlar) kaçınızı işten çıkar-dı-lar* (Koliko su vas [oni] otpustili s posla) upitna zamjenica *kaç* (koliko) koristi se u imeničkoj funkciji, prima prisvojni sufiks za drugo lice množine i preuzima funkciju određenoga objekta. To ukazuje na činjenicu da se u navedenoj upitnoj ishodišnoj rečenici ne postavlja pitanje u vezi s tim da li se realizirala radnja koja se označava kompozitnim glagolom *işten çıkarmak* (otpuštati / otpustiti s posla, davati / dati otkaz nekome), koji ima funkciju predikaa, već se pitanje odnosi na osobe koje su obuhvaćene radnjom koja se izražava predikatom. Stoga je u upitnoj ishodišnoj rečenici *(Onlar) kaçınızı işten çıkar-dı-lar* (Koliko su vas [oni] otpustili s posla) proces nominalizacije identičan kao u potvrdnoj ili odričnoj ishodišnoj rečenici u okviru koje se neka imenska riječ upotrebljava u funkciji određenoga objekta umjesto upitne imeničke zamjenice *kaç* (koliko). Predikat upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu jeste kompozitni glagol *işten çıkarmak* (otpuštati / otpustiti s posla, davati / dati otkaz nekome), koji stoji u trećem licu množine određenoga perfekta. Glagolska imenica na *-Dik* preuzima funkciju upravnoga člana infinitne imenske skupine, prvenstveno zato što se predikatom upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu iskazuje radnja koja se povezuje sa sferom prošlosti. Budući da predikat upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu stoji u trećem licu množine, na glagolsku imenicu na *-Dik* dodaje se prisvojni sufiks za treće lice množine. Prisvojnim sufiksom za treće lice množine označava se da su subjekt i upravni član infinitne imenske skupine istovjetni u kategoriji lica i broja sa subjektom i predikatom upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu. Da

se u infinitnoj imenskoj skupini koja u primjeru (12) obavlja funkciju objekatske sintagme navodi lična zamjenica trećega lica množine, koja vrši funkciju subjekta, ona bi bila u genitivu jer navedena infinitna imenska skupina nastaje preoblikom upitne ishodišne rečenice u kojoj lična zamjenica trećega lica množine ima funkciju subjekta, a lične su zamjenice uvijek referencijalne i određene. Da se u primjeru (12) ne izostavljaju subjekt finitnoga predikata i subjekt infinitne imenske skupine koja obavlja funkciju objekatske sintagme, navedeni primjer imao bi sljedeću formu: *(Siz) (onların) kaçınızı işten çıkardıklarını biliyor musunuz? (Znate li [vi] koliko su vas [oni] otpustili s posla?)*.

Uočava se da se u prijevodu primjera (10), (11) i (12) navode zavisnosložene rečenice sa zavisnoupitnim objekatsko-količinskim klauzama u okviru kojih se zavisnoupitne objekatsko-količinske klauze vežu za glavnu klauzu upitnom zamjenicom *koliko*. Može se uočiti da su bosanske zavisnoupitne objekatsko-količinske klauze koje se za glavnu ili pak osnovnu klauzu vežu upitnom zamjenicom *koliko* značenjski bliske turskim infinitnim imenskim skupinama koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom upitnih ishodišnih rečenica koje sadrže posebna pitanja koja se izvode pomoću upitne imeničke zamjenice *kaç (koliko)*.

Zaključak

U radu su analizirani kontekstualni primjeri u kojima se upotrebljavaju turske infinitne imenske skupine upitnoga značenja koje sadrže posebna pitanja koja se oblikuju pomoću upitnih imeničkih zamjenica. Analiza kontekstualnih primjera ukazala je na činjenicu da se u upitnim ishodišnim rečenicama koje sadrže posebna pitanja koja se izvode pomoću upitnih imeničkih zamjenica proces nominalizacije realizira na identičan način kao u potvrdnim i odričnim ishodišnim rečenicama u kojima se neka imenska riječ koristi umjesto upitne imeničke zamjenice. Analiza je pokazala da se u takvome procesu nominalizacije odgovarajuća glagolska imenica dodaje na korijen ili osnovu glagola koji preuzima funkciju upravnoga člana infinitne imenske skupine upitnoga značenja koja u svome sastavu sadrži upitnu imeničku zamjenicu. U analizi se moglo vidjeti da se na glagolsku imenicu dodaje odgovarajući prisvojni sufiks kojim se označavaju gramatičke kategorije lica i broja. Zapravo, odgovarajućim prisvojnim sufiksom koji se dodaje na glagolsku imenicu naznačava se da su subjekt i upravni član infinitne imenske skupine koja sadrži upitnu imeničku zamjenicu istovjetni u kategoriji lica i broja sa subjektom i predikatom upitne ishodišne rečenice koja se u procesu nominalizacije preoblikuje u infinitnu imensku skupinu. Kada

se govori o značenjski bliskim sintaksičkim konstrukcijama u bosanskome jeziku, u kontrastivnoj se analizi moglo primijetiti da su bosanske zavisnoupitne objekatske klauze koje se za glavnu ili osnovnu klauzu vežu upitnim zamjenicama *ko*, *šta* i *koji* (*od...*) značenjski bliske turskim infinitnim imenskim skupinama upitnoga značenja koje u procesu nominalizacije nastaju preoblikom upitnih ishodišnih rečenica koje sadrže posebna pitanja koja se kreiraju pomoću upitnih imeničkih zamjenica *kim* (*ko*), *ne* (*šta*, *što*) i *hangi* (*koji* [*od...*]). Kontrastivna analiza pokazala je da su bosanske zavisnoupitne objekatsko-količinske klauze koje se za glavnu ili pak osnovnu klauzu vežu upitnom zamjenicom *koliko* značenjski bliske turskim infinitnim imenskim skupinama upitnoga značenja koje sadrže posebna pitanja koja se oblikuju pomoću upitne imeničke zamjenice *kaç* (*koliko*). Rezultati analize daju doprinos lakšem i boljem interpretiranju gramatičkih i značenjskih osobitosti turskih infinitnih imenskih skupina upitnoga značenja koje sadrže posebna pitanja koja se izvode pomoću upitnih imeničkih zamjenica. Isto tako, rezultati analize predstavljaju dobar temelj i dobro polazište za daljnja istraživanja turskih infinitnih imenskih skupina upitnoga značenja.

Izvori

1. Eroğlu, Mehmet (2006), *Belleğin Kış Uykusu*, Agora Kitaplığı, İstanbul.
2. Gürses Melek (2016), *Mutlu Aşk Yoktur*, Salon Yayınları, İstanbul.
3. Pamuk, Orhan (2008), *Masumiyet Müzesi*, 3. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
4. Pamuk, Orhan (2009), *Muzej nevinosti*, s turskoga preveli Ekrem Čaušević i Kerima Filan, Buybook, Sarajevo.
5. Pamuk, Orhan (2014), *Kafamda Bir Tuhaflık*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
6. Pamuk, Orhan (2015), *Čudne misli u mojoj glavi*, s turskoga prevele Sabina Bakšić i Alena Čatović, Buybook, Sarajevo.
7. Tahir, Kemal (2005), *Esir Şehrin İnsanları*, İthaki Yayınları, İstanbul.

Internetski izvor

1. TUD – Türkçe Ulusal Derlemi, <https://v3.tnc.org.tr/written-query>, posjećeno 26. 4. 2024.

Literatura

1. Adalı, Oya (2004), *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, Papatya Yayıncılık, İstanbul.

2. Banguoğlu, Tahsin (2011), *Türkçenin Grameri*, 9. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
3. Bozkurt, Fuat (2000), *Türkiye Türkçesi*, Hatiboğlu Yayınları, Ankara.
4. Clauson, Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-century Turkish*, Clarendon, Oxford.
5. Čaušević, Ekrem (1996), *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
6. Čaušević, Ekrem (2018), *Ustroj, sintaksa i semantika infinitnih glagolskih oblika u turskom jeziku: Turski i hrvatski jezik u usporedbi i kontrastiranju*, Ibis grafika, Zagreb.
7. Čaušević, Ekrem, Barbara Kerovec (2021), *Turski i hrvatski u usporedbi i kontrastiranju: Sintagma i jednostavna rečenica*, Ibis grafika, Zagreb.
8. Demir, Nurettin, Emine Yılmaz (2003), *Türk Dili El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara.
9. Demir, Tufan (2006), *Türkçe Dilbilgisi*, Kurmay Yayınları, Ankara.
10. Deny, Jean (1941), *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Çeviren: Ali Ulvi Elöve, Maarif Vekaleti, İstanbul.
11. Ediskun, Haydar (1999), *Türk Dilbilgisi*, 6. baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul.
12. Eker, Süer (2005), *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara.
13. Emre, Ahmet Cevat (1945), *Türk Dilbilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
14. Gabain, Annemarie-von (2000), *Eski Türkçenin Grameri*, Çeviren: Mehmet Akalın, 3. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
15. Göksel, Aslı, Celia Kerslake (2005), *Turkish: A Comprehensive Grammar*, Routledge, London / New York.
16. Hepçilingirler, Feyza (2006), *Öğretenlere ve Öğrenenlere Türkçe Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
17. Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica.
18. Keskin, Raşit (2003), *Türkçe Dil Bilgisi: Kelime ve Cümle Tahlilleri*, Çizgi Kitabevi, Konya.
19. Korkmaz, Zeynep (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, 3. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
20. Lewis, Geoffrey (2000), *Turkish Grammar*, Oxford University, Oxford–New York.
21. Özkan, Mustafa, Hatice Tören, Osman Esin, (2006), *Yüksek Öğretimde Türk Dili: Yazılı ve Sözlü Anlatım*, Filiz Kitabevi, İstanbul.

22. Rezaei, Mehdi (2018), “ka Zamiri ve Onun Türevleri Hakkında Bazı Tespitler”, *Söylem Filoloji Dergisi*, 3/2, Günce Yayınları, Ankara, 272–283.
23. Solak, Edina, Mirza Bašić (2022), “Neka zapažanja u vezi s nominalizacijom, atribucijom i adverbijalizacijom u djelu Dîvânü Lügâti’t-Türk”, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici*, XX/2022, Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica, 71–92.
24. Swift, Lloyd Balderston (1963), *A Reference Grammar of Modern Turkish*, Indiana University, Bloomington.

OBSERVATIONS REGARDING INTERROGATIVE NOMINAL PRONOUNS IN TURKISH INFINITIVE NOUN PHRASES

Abstract

This paper analyzes contextual examples containing Turkish infinitive noun phrases with interrogative meaning carrying specific questions formed through interrogative nominal pronouns. The primary goal of the paper is to analyze grammatical and semantic features of Turkish infinitive noun phrases that, during the nominalization process, are created by transforming interrogative root sentences containing specific questions that are constructed using interrogative nominal pronouns. The analysis also applies a contrastive method, comparing Turkish infinitive noun phrases with interrogative meaning containing interrogative nominal pronouns to semantically similar syntactic constructions in Bosnian language. Such analysis contributes to a better interpretation of Turkish infinitive noun phrases that contain interrogative nominal pronouns and their semantically similar syntactic structures in Bosnian language.

Key words: nominalization, infinitive noun phrases, interrogative meaning, specific questions, interrogative nominal pronouns

KULTUROLOGIJA

DEMOKRATIJA U KRIZI

Sažetak

Demokratija kao ideja inspiriše ljude da naprave bolji sistem od onog kojeg imaju. Demokratija je kvalitetniji sistem od drugih autokratskih i manje demokratskih sistema i režima. Ljudi teže boljem, naprednijem i modernijem, maštaju o o boljem sistemu u kome će lakše živjeti i imati više demokratije i sloboda, te imati bolji standard i kvalitetnije uslove života, moći slobodno da se kreću i putuju. Ljudski je tragati i težiti boljem sistemu i odnosima u kojima će ljudi iskorijeniti diskriminaciju, ostvariti bolji standard, više posla, jednake šanse, ostvariti vladavinu prava, imati i uživati sve više slobode. Savremeni događaji u svijetu pokazuju da je demokratija u krizi. Pred demokratama je veliki izazov da to stanje poprave.

Ključne riječi: *demokratija, paradoks demokratije, tiranija većine, kriza demokratije*

Uvod

Problemi sa demokratijom i njenim razvojem prisutni su od ranije. Prolazila je kroz razne faze kriza, stagnacija i razvoja. Razni konflikti, sukobi i ratovi najviše štete nanose razvoju demokratije i ugrožavaju njen opstanak. *Kriza demokratije: o mogućnostima upravljanja demokratijama* je značajan izvještaj koji su još 1975. godine napisali Michel Crozier, Samuel P. Huntington i Joji Watanuki za Trilateralnu komisiju.

Kritičari ovog Izvještaja su istakli da su mnogi članovi Trilateralne komisije kasnije imali uloge u Karterovoj administraciji i da su bili pod uticajem izvještaja. Konkretno, Zbignjev Bžežinski je govorio o tome. Noam Chomsky je često navodio Izvještaj kao primjer vrste neprijateljstva prema narodnoj demokratiji i taktike za njeno suzbijanje koju „liberalno“ krilo državno kapitalističke vladajuće elite¹ ima tendenciju da favorizuje, za razliku od reakcionarnog krila.

Politička prava i građanske slobode širom svijeta pogoršale su se do najniže tačke u više od jedne decenije, produžujući period osnaženim autokratama, oslabljenim demokratijama i

¹ Izvještaj je iste godine ponovo objavljen kao knjiga u New York University Press-u. U izvještaju je promatrano političko stanje Sjedinjenih Država, Evrope i Japana, te se kaže da u Sjedinjenim Državama problemi upravljanja „proizlaze iz viška demokratije“ i stoga poziva na akcije „da se vrati prestiž i autoritet institucija centralne vlade“.

povlačenjem Sjedinjenih Država iz svoje vodeće uloge u globalnoj borbi za ljudsku slobodu. Demokratija se 2017. godine suočila sa ozbiljnijom krizom jer su njena osnovna načela – uključujući garancije slobodnih i poštenih izbora, prava manjina, slobodu štampe i vladavinu zakona, bila napadnuta širom svijeta. Dodatne probleme i novu krizu izazvali su ratovi u Ukrajini i Pojasu Gaze.

Govori se o više uzastopnih godina pada globalne slobode. Sjedinjene Države su se na neko vrijeme povukle iz svoje tradicionalne uloge šampiona i uzora demokratije usred sve bržeg pada američkih političkih prava i građanskih sloboda. U svijetu je globalni pad počeo 2006. godine, 113 zemalja je doživjelo pad, a samo 62 su doživjele neko poboljšanje.

Demokratija je u krizi. Vrijednosti koje promoviše, posebno pravo na izbor lidera na slobodnim i poštenim izborima, sloboda štampe i vladavina prava, bili su napadani i povlače se na globalnom nivou. Na kraju Hladnog rata, činilo se da je totalitarizam konačno pobijeđen i da je liberalna demokratija pobijedila u velikoj ideološkoj bitki 20. vijeka. Ipak, demokratija je danas ta koja je ponovo oslabljena. Države koje su prije deset godina izgledale kao uspješne demokratske priče klize u autoritarnu vlast. U međuvremenu, ***najmoćnije demokratije na svijetu*** zaglibljene su u problemima kod kuće, uključujući socijalne i ekonomske razlike, partijsku fragmentaciju, terorističke napade i priliv izbjeglica i migranata koji je zaoštrio saveze i povećao strah od „drugih“, različitih ljudi koji dolaze.

Izazovi unutar demokratskih država podstaknuli su uspon populističkih lidera koji se pozivaju na antimigrantsko raspoloženje i daju manji značaj osnovnim građanskim i političkim slobodama. *Desničarski populist* su dobili glasove i poslanička mjesta u Francuskoj, Holandiji, Njemačkoj i Austriji. Zabrinjavajuće je za budućnost, što mladi ljudi, koji malo znaju o borbi protiv fašizma i komunizma, kao da gube povjerenje i interesovanje za demokratski projekat. Sama ideja demokratije i njenog razvoja je kompromitovana među mnogima, a to doprinosi apatiji i apstinenciji na izborima.

Slabljenje i povlačenje demokratija u svijetu je dovoljno zabrinjavajuće. Postoji i *prezir prema demokratiji*. Demokratske vlade dozvoljavaju ljudima da pomognu u postavljanju pravila kojih se svi moraju pridržavati i da imaju pravo glasa u pravcu svog života i rada. Ovo podstiče šire poštovanje mira, fer igre i kompromisa. *Autokrate nameću proizvoljna pravila svojim građanima*, povećavajući zlostavljanja, diskriminaciju i radikalizaciju. Duga lista zabrinjavajućih događaja širom svijeta doprinijela je globalnom padu, ali je možda najupečatljivije bilo ubrzano povlačenje SAD-a iz svoje historijske posvećenosti promociji i podršci demokratiji. Snažan izazov autoritarnih režima utiče na važne promjene u svijetu.

Demokrati su shvatili da je zalaganje za prava drugih moralni imperativ i korisno za njih sve. Ratovi u Afganistanu, Iraku i globalna recesija, pa rat u Ukrajini i Pojasu Gaze uznemirili su javnost zbog velikog međunarodnog angažmana. Uočena veza između promocije demokratije s jedne strane i vojnih intervencija i finansijskih troškova s druge strane, imala je trajne posljedice. Savremene demokratije trebale bi nastaviti braniti demokratske ideale u svijetu i nastaviti promovisati demokratiju, gdje god je to moguće.

U 21. vijeku, sve je teže stvoriti i održati demokratske uslove u jednoj zemlji, a ignorisati ih u drugoj. Autokratski režimi u Rusiji i Kini jasno priznaju da za održavanje vlasti kod kuće moraju gušiti otvorenu debatu, progoniti disidente i ljude koji imaju drugačije mišljenje. Građani i lideri demokratija, *da bi održali svoje slobode, trebaju braniti prava svojih kolega u svim zemljama širom svijeta*. Savremena realnost globalizacije je da su naše sudbine širom svijeta međusobno povezane.

Demokratija je najveća prednost. Potrebno je i zajedništvo demokratskih država. Zajedno mogu postići više u stabilizaciji demokratije, vladavine prava i poštivanja ljudskih prava. Zajedno je mogu bolje promovisati i isticati njene prednosti.

Zašto je demokratija u krizi?

Prema demokratiji se ljudi različito odnose. Neki je vide kao dobar sistem, drugi kao dobru ideju, koja ih inspiriše, neki je vide kao stil života... Demokratija je bolja od drugih sistema i ima brojne prednosti. Međutim, nije je dobro nametati ni kao sistem a ni kao model. Demokratija se najbolje prihvata kroz obrazovni sistem. Poželjno je da se uči na svim nivoima obrazovanja. Kad se nameće, demokratija postaje odbojna za mnoge pojedince koji nemaju dužu demokratsku tradiciju i adekvatan demokratski ambijent.

Međutim, *ideja izvoza demokratije je zakazala*, ne samo u Afganistanu, već i šire, u Iraku, Libiji... Uprkos vladi koju podržava Zapad i koja je kontrolisala sve manju teritoriju, *Afganistan spada u zemlje sa najvećom korupcijom na svijetu*. Talibani su se vratiti na vlast. Status žena je izuzetno težak.

Američki predsjednik George Bush mlađi, poslije američke vojne intervencije u Iraku 2003. godine, nije htio samo da ukloni diktatora Saddama Husseina i da mu uzme njegovo (nepostojeće) oružje za masovno uništavanje, već i *da Iraku donese zapadne vrijednosti*. Niko danas ne tvrdi da je ta namjera makar približno urodila plodom. Irak je zemlja sa mnogo problema iz ratne prošlosti. Zapad Kinu nije htio promijeniti vojnom intervencijom, već trgovinom. Upravo u Njemačkoj se dugo vjerovalo da će povećana razmjena na kraju demokratizirati ogromnu zemlju i učiniti je boljim partnerom na svjetskoj političkoj pozornici.

Ovde je rezultat još skromniji. Kina se razvijala u suprotnom pravcu, postajući sve autoritarnija na unutrašnjem i sve agresivnija na spoljašnjem planu, već su mnoge zemlje počele oponašati taj model kao *suprotnost* zapadnom društvenom modelu. Prihvatanje ili oponašanje kineskog modela ne odgovara Zapadu. Međutim, Kina bar do sada nije napadala druge države i ne stavlja ih u izolaciju.

Biden neće intervenciju nekoliko generacija, misleći na Afganistan i Irak. Iz svega toga šta je rađeno moraju se izvući konsekvence. U Afganistanu se jednom postavilo pitanje da li NATO mora na neodređeno vrijeme obezbijediti postignuto. Na kraju su Amerikanci dali negativan odgovor i time iznudili povlačenje vojnih snaga svih svojih saveznika. Nije samo prethodni predsjednik Donald Trump htio da okonča taj „vječni rat“. I njegov nasljednik Joe Biden je u Kongresu rekao da intervencija nije zamišljena kao „višegeneracijski projekat“. Tako su dva veoma različita američka predsjednika pragmatično stavila do znanja da je vojni cilj suzbijanja terorizma postignut, te i da ih ostalo više mnogo ne interesuje. Posljedice i žrtve tih ratova su bile velike. Bila su ogromna razaranja a i cijene ratova su strašne. Sve je to bilo na štetu standarda stanovnika i onih koji pune budžet.

Podsticati dobru vladavinu

Njemačka je polagala nadu u finansijske podsticaje kako bi se u Afganistanu i ubuduće obezbijedilo željeno ponašanje. Pomoć u poslijeratnom razvoju je pružena samo onoliko koliko je bilo napretka u izgradnji mira, u *očuvanju demokratije i vladavine prava*, u *suzbijanju korupcije i poštovanju ljudskih prava*. Takvi uslovi su postavljeni, ali ne treba gajiti iluzije i velika očekivanja. Jer sa zapadnim vrijednostima, probleme ima i relativno moderno orijentisana nova vlada u Afganistanu. *Povezivanje razvojne pomoći s dobrom vladavinom je metoda* koju njemačka vlada u međuvremenu primjenjuje širom svijeta. To je mnogo bolje nego davati novac državama bez postavljanja pitanja. Ali trebalo bi da Zapad, najkasnije poslije Afganistana, bude izliječen od naivne zamisli da može vojnim sredstvima sopstveni sistem u potpunosti eksportovati u druge zemlje.

Dakle, ne može se drugim zemljama nametati zapadni politički sistem i vrijednosni sistem. To bi se moglo nazvati nametanjem sistema ili modela. Drugi ljudi, narodi i države ne vole da im se nameće model života, rada, organizovanja, politički sistem, model, etika, moral i stil života... Prednost dajemo učenju demokratije i ljudskih prava već u porodici, cjelokupnom obrazovanju, formalnom i neformalnom, kroz nevladine organizacije, medije i civilno društvo.

Istraživanja pokazuju da je došlo do pada demokratije u svijetu. Za takvo stanje, mnogi okrivljuju pandemiju koronavirusa i rat u Ukrajini i naročito u Pojasu Gaze. Mnoge države su iskoristile svjetske krize i izazove za ograničavanje sloboda svojim stanovnicima. Političke i ekonomske elite postale su glavni pokretači autokratije u svijetu. Talas populista uticao je na demokratiju i demokratske procese širom svijeta. Autokratske države su koristile pandemiju kao izgovor za povećanje represije i manipulacije svojim stanovništvom.

Postoje defektne demokratije u jugoistočnoj Evropi i svijetu. Zabrinjavajuće je da su mnoge prethodno dobro etablirane demokratije skliznule u kategoriju „defektnih demokratija“, kao što su Indija, kao najveća demokratska država u svijetu, ili Filipini.

I talasi populista utiču na demokratiju i demokratske procese. Oni kojima prijeti siromaštvo, glad i socijalna isključenost, a ne vide napredak kroz demokratske procese, često su zaslijepljeni populističkim alternativama ili desnicom.

Represija je bila u sjeni pandemije. Pandemija korone je donijela daljnja ograničenja političkih i građanskih prava u mnogim zemljama. U većini slučajeva te mjere su bile umjerene, vremenski ograničene, a što se demokratskih država tiče, legalizovane kroz parlament. Izuzetke vidimo u populističkim režimima sa autoritarnim obilježjima poput Filipina ili Mađarske, odnosno u *autokratijama* poput *Azerbejdžana*, *Kambodže* ili *Venecuele*. Te zemlje su pandemiju koristile kao izgovor za povećanje represije. U *razvijenim autokratijama* kao što je Kina, *opseg digitalnog nadzora* se znatno povećao. Usprkos svjetskom trendu prema autokratiji. Na globalnom nivou većina ljudi čezne za slobodom i mogućnosti aktivnog učestvovanja. Nadati se da neće doći do daljeg pada građanskog angažmana. To se vidi u hrabrim protestima za slobodne izbore u Bjelorusiji, u solidarnosti civilnog društva u Libanu, borbi protiv vojne vlasti u Sudanu ili na primjeru protesta protiv državnog udara (puča) u Mianmaru. Tu su i protesti u Iranu zbog ubistva djevojke u zatvoru. Ljudi idu na demonstracije i rizikuju svoje živote za bolje društvo. Oni su

² <https://www.dw.com/bs/avganistan-kraj-sna-o-izvozu-demokratije/a-58119412>

heroji, posljednji i najtvrdi bastion u globalnoj borbi protiv autokratije³, odnosno odbrani demokratije. To se vidi u borbi Palestinaca i protesta protiv rata i genocida u Pojasu Gaze. Tu se vidi odnos vlasti i političkih elita na savremene izazove. Nedostaje dobrih lidera, iskrenih demokrata i humanizma koji je zapostavljen.

Iznevjerena obećanja

Za Amnesty International je 2021. godine bila mračna godina s iznevjerenim nadama, i sve većom moći digitalne tehnologije. Civilno društvo je sve više pod pritiskom. U posljednjih nekoliko godina je bilo mnogo obećanja i nadanja. Realnost je izgledala potpuno drugačije. Organizacija svake godine posmatra razvoj situacije u 154 zemlje i u globalnoj analizi ističe najvažnije trendove po pitanju ljudskih i građanskih prava. Postojala je nada da će ljudi širom svijeta „fer izaći iz pandemije“. Međutim, posebno su bogate zemlje poput Norveške, Njemačke i Švajcarske spriječile široku proizvodnju i distribuciju vakcina⁴.

Međutim, u vrijeme pandemije nije samo nedostatak vakcina doveo do razočarenja. Istraživanja pokazuju da su mnoge vlade koristile pandemiju kako bi izvršile pritisak i ograničile djelovanje opozicije i struktura civilnog društva, odnosno kako bi ih dovela pod kontrolu. To važi za sve regije, i to je jedan od razloga zašto je to naglašeno u globalnoj analizi. Neke vlade su ciljano koristile pandemiju kao izgovor za ograničavanje slobode izražavanja. Primjeri zemalja u kojima su protesti prekinuti i u kojima su aktivisti za zaštitu ljudskih prava bili u opasnosti su: *Kambodža, Ruska Federacija, Kina* i mnoge druge. Pandemija je bila *izgovor vlastima za kršenje prava*.

Postoje različite strategije koje organizacijama civilnog društva u različitim dijelovima svijeta sve više otežavaju djelovanje. One su posebno usmjerene protiv pojedinačnih aktivistkinja i aktivista koji su diskriminirani, kojima se prijete, koji se progone, pa čak i ubijaju. S druge strane, postoji strategija stvaranja ambijenta u kojem organizacijama civilnog društva postaje sve teže da rade i djeluju u ovakvim okolnostima. Ona seže do zatvaranja nevladinih organizacija, čemu često svjedočimo. Tako je predsjednik Nikaragve Daniel Ortega naredio zatvaranje 25 nevladinih organizacija. Jedna od njih je i organizacija koja djeluje u partnerstvu sa „Brot für die Welt“.

³ <https://www.dw.com/bs/sve-manje-demokracije-u-svijetu/a-60857482>

⁴ U Izvještaju se jednostavno navodi: Manje od osam posto od 1,2 milijarde ljudi u Africi je krajem godine bilo potpuno vakcinisano, što je najniža stopa u svijetu i daleko ispod zacrtanog cilja Svjetske zdravstvene organizacije (WHO) od 40 procenata.

Digitalna tehnologija je mač sa dvije oštrice

Jedna metoda koju koriste vladine i nevladine organizacije, a koja se pojavljuje u izvještaju Amnesty International-a i koju „Brot für die Welt“ potvrđuje iz prakse svojih partnerskih organizacija, je *sve veća upotreba digitalne tehnologije*. Taj razvoj opisuju kao „mač sa dvije oštrice“. Javne službe su digitalnu tehnologiju koristile na mnogo pozitivnih načina, ali „način na koji je koriste u smislu *uticaja na ljudska prava često je bio vrlo negativan* i često se odvijao tajno“. I u mnogim slučajevima vlade su također pokušavale isključiti i ometati internete koji *civilnom društvu omogućavaju da bolje komunicira i širi informacije*.

Godišnji izvještaj Amnesty International-a navodi više primjera za to: od najdužeg do sada Amnesty-ju poznatog isključivanja interneta, od 4. augusta 2019. do 5. februara 2021. godine u *Jamuu i Kašmiru*, preko *upotrebe software-a za prepoznavanje lica na protestima u Moskvi*, koji su vodili do hapšenja, pa do ekscesivne upotrebe špijunskog softvera Pegaz protiv novinara, opozicionara, aktivista za ljudska prava i aktivista za zaštitu životne sredine. Vidjelo se kako su vlasti taktički isključivale internet u vrlo osjetljivom trenutku kako bi spriječile ljude da dijele informacije o potencijalnim protestima i organizuju proteste protiv represije u zemlji. To nije slučajnost. To je pokušaj stavljanja flastera na usta civilnom društvu.

Internet je važan način da se *civilno društvo organizuje i mobiliše*. Istovremeno, u cijelom svijetu se može osjetiti da su se vlade i drugi akteri potpuno *digitalno unaprijedili* i da sada poduzimaju *vrlo snažne mjere protiv slobode na internetu - kroz cenzuru, gašenje internetskih usluga, kroz masovni nadzor*. Internet i posebno društveni mediji postali su prostor u kojem se izuzetno brzo širi mržnja, odnosno govor mržnje i nasilje. Građani Rusije su, uprkos represiji, izlazili na proteste protiv rata.

Izazovi demokratije

Pad životnog standarda i frustracija političkom elitom mogu dovesti do odbacivanja demokratskog društvenog modela. Međutim, ima tu još nešto, dublje. I u Njemačkoj su rađena istraživanja na ovu temu. Prema nedavno objavljenom reprezentativnom istraživanju Instituta Alensbah, trećina Nijemaca vjeruje da živi u „lažnoj demokratiji u kojoj se građani ništa ne pitaju“. S ovim se slaže 28 posto ljudi u zapadnoj Njemačkoj i čak 45 posto u istočnoj Njemačkoj. Stvari nisu ništa bolje ni u nekoliko razvijenih evropskih država: u Francuskoj je u januaru 2022. godine, čak 57 posto

stanovništva izrazilo uvjerenje da u njihovoj zemlji *demokratija ne funkcionira kako treba*, dok je u Velikoj Britaniji 34 posto ljudi reklo da se u političkim stvarima „apsolutno ništa ne pitaju“.

Ove ankete pokazuju *trend i nezadovoljstvo demokratijom*. Kada se pogleda dalje, izvan navedenih zemalja, može se vidjeti da se uvijek kritikuju iste stvari: nezadovoljstvo ličnim ekonomskim stanjem, uskraćivanje individualnih prava i *bijes na elite koje su potpuno izgubile kontakt sa stvarnošću u kojoj živi većina stanovnika*. Čini se da postoji velika razlika između onog šta traže građani koji protestuju i onoga šta rade i kako djeluju političke elite.

Britanski pisac Dejvid Gudhart u knjizi *Put negdje: Populistički revolt i budućnost politike* još 2017. godine je skrenuo pažnju na činjenicu da su sve učestaliji *sukobi* između tradicionalnih, ruralnih i urbanih dijelova društva. Prema mišljenju američkog politologa Frensis Fukujame, ništa nije bilo tako značajno za glasanje o Bregzitu i izbor Donalda Trampa kao *gustina naseljenosti*. Tamo gdje na velikim prostranstvima živi manje ljudi, veća je vjerovatnoća da će glasati za Bregzit i za Donalda Trampa nego u gusto naseljenim regionima i gradovima.

Fukujama je u knjizi *Identitet: kako gubitak dostojanstva ugrožava demokratiju* pokazao da gubitak ekonomske participacije (pad životnog standarda i nemogućnost napredovanja dok se mali dio društva bogati) vodi prvo do bijesa, odnosno nezadovoljstva, a potom i do *odbacivanja demokratskog modela društva*. Prema ovom mišljenju, za gubitak povjerenja u demokratiju odgovorna je *neoliberalna ideologija* koju su u protekle dvije decenije prihvatile mnoge demokratske vlade.

To svakako nije pogrešno, ali je površno jer nezadovoljstvo zbog lične ekonomske situacije nije povećalo samo bijes na demokratski sistem i volju da se prevaziđu njegove lažne ekonomske i ideološke premise, već i *radikalno odbacivanje moderne nauke*, njene racionalne osnove i rezultate koji čine osnovu savremenog društva. Zaključak da „ja sam u lošem finansijskom stanju“ vodi do „moja vlada se sastoji od lanca kriminalaca koji porobljava djecu širom svijeta“ u najmanju ruku nije potpuno ubjedljiv. Društvo se brzo mijenja, ali lideri i elite sporije reaguju na promjene.

Da bi se *demokratska kriza stavila pod kontrolu*, više nije dovoljno eliminisati ekonomske nejednakosti - važno je otkriti *zašto su* plemenske, nacionalističke, religiozno uljepšane teorije superiornosti, zavjere, hegemonije, dominacije, uspjele da zauzmu mjesto racionalnog, sekularnog, naučnog pogleda na svijet.

Zaključak koji se može izvući iz rezultata ovdje korištenih anketa nije samo *da se demokratija sve više odbacuje kao oblik države i vladavine*, već sa njom i cjelokupni savremeni pogled na svijet i

čovjeka. Negiranje demokratije je put za mržnju prema svijetu. To se neće dobro završiti⁵. Mnogo je onih koji su deklarativno za demokratiju, a rade za svoj lični interes. Ima i onih koji je svojim svjesnim radom kompromituju. Čini se da postoje i oni koji je kompromituju, a nisu toga svjesni. Površno ili formalno shvatanje demokratije i ljudskih prava je pogrešno. Demokratija ne bi trebala biti pokriće za ratove.

Slabljenje vladavine prava

Prema *Indeksu vladavine prava* već petu godinu zaredom pada vladavina prava u svijetu. To pokazuje stanje poštivanja načela pravne države, u pogledu osnovnih ljudskih prava. Od 2009. godine, indeks vašiingtonske nevladine organizacije *Svjetski projekt pravde (World Justice Project)* mjeri razvoj vladavine prava, na osnovu osam kriterija. Za ovogodišnji *Indeks vladavine prava (Rule of Law Index)* anketirano je više od 154.000 domaćinstava i 3.600 pravnih stručnjaka. Stručnjaci neprestano raspravljaju o tome šta je to pravna država. Složni su da se u pravnoj državi građani mogu osloniti na to da se važeći zakoni poštuju i primjenjuju jednako za sve ljude.

Danska, Norveška, Finska, Švedska i Holandija se ističu kao primjeri pravne države. One zauzimaju prvih pet mjesta na rang-listi vladavine prava. Njemačka je na šestom mjestu, jer nije dobila najbolje ocjene za transparentnost vladinog i administrativnog djelovanja. Između ostalog i zato što službe nisu dovoljno pristupačne novinarima. Unutar Evropske unije najslabije je ocijenjena Mađarska i nalazi se na 73. mjestu. Hrvatska je na 47, a Slovenija na 31. mjestu.

Među zemljama zapadnog Balkana, najbolje je plasirano Kosovo (57), a slijede Sjeverna Makedonija (63) i Bosna i Hercegovina (70). Srbija ima pad vladavine prava u odnosu na prošlu godinu i ove godine je na 83. mjestu od 140 rangiranih zemalja. Iza nje je u regiji samo Albanija koja je na 87. mjestu. Crna Gora se ne navodi na popisu.

Na samom dnu liste su: Haiti, Demokratska Republika Kongo, Afganistan, Kambodža i na posljednjem mjestu je Venecuela. U tim zemljama nisu dovoljno zaštićena osnovna prava, poput slobode izražavanja, a rad vlade nije pod adekvatnim društvenim nadzorom.

Mnogi se pitaju zašto vladavina prava slabi. Analiza *Svjetskog projekta pravde* pokazuje da je vladavina prava u šezdeset posto zemalja oslabila 2023. godine. To znači da *Indeks vladavine prava* na svjetskom nivou slabi već petu godinu zaredom. *Autoritarni trendovi* koji su prethodili pandemiji nastavili su potkopavati vladavinu prava. Kontrola vlada u svijetu slabi, a poštivanje

⁵ <https://www.dw.com/bs/zašto-je-demokratija-u-krizi/a-61501958>

ljudskih prava opada. To je trend koji nije dobar i teško se zaustavlja. Da bi se zaustavili društveni procesi i trendovi potrebno je više godina.

Mjere za borbu protiv pandemije, kao što su ograničavanje slobode kretanja i posebna ovlaštenja za vlade, od 2020. godine podrivali su vladavinu prava u mnogim zemljama širom svijeta. *Slabljenje vladavine prava je usporeno, ali je nastavljeno.* Prevazilazi se zdravstvena kriza, ali ne i kriza vladavine prava. Sada 4,4 milijarde ljudi živi u zemljama u kojima je vladavina prava slabija nego godinu dana ranije. Suština vladavine prava je načelo pravičnosti, dakle pravda i jednaka prava za sve. Poznato je da je manje pravedan svijet nestabilniji svijet ⁶. Gdje nema vladavine prava, društva su nesigurna i nestabilna, raste nestabilnost, nisu riješeni konflikti, fali razgovora, dijaloga, tolerancije, više razumijevanja...

Demokratija se ne dešava slučajno, mora se obnavljati sa svakom novom generacijom. Sve generacije se moraju boriti za demokratiju. Situacija je alarmantna po pitanju globalnog pada demokratskih institucija u svijetu i naglog jačanja autokratije, odnosno autokratskih sistema. Postala je izazov našeg vremena. Zemlje bi trebale da udvostruče napore na očuvanju i jačanju demokratije. Stvar je postala hitna. Podaci govore da idemo u pogrešnom pravcu i da nedostaje vizije, kako da se razvija i bolje funkcionise demokratija. Umjesto na razvoj demokratije i bolji standard, veće penzije, pare budžetskih korisnika su otišle na naoružavanje država i finansiranje ratova.

Samit za demokratiju okuplja *svjetske lidere, civilno društvo i privatni sektor* da bi se usvojila agenda za obnovu demokratije i zajednički riješili najveći problemi sa kojima se demokratije suočavaju širom svijeta. Dvodnevni samit je dio Bajdenove (Joe Biden) agende za jačanje demokratije u svijetu u trenutku kada su naglo počeli jačati autokratski režimi. Ratovi u Ukrajini i Pojasu Gaze sve su to promijenili, pogotovo stradanja atnovništva Pojasa Gaze.

Za odbranu demokratije potrebni su odlučniji lideri

Ako se Evropa želi ponositi svojom demokratijom, to znači da snosi posebnu odgovornost za svoju odbranu, jer dugoročni napredak demokratije može se postići samo ako se svi glasovi čuju, uvažavaju i računaju, te ako se građani aktivno uključe u donošenje odluka. Izbori za Evropski parlament su odredili u kojem pravcu će ići Evropa narednih godina. Evropska demokratija suočava se s ozbiljnim prijetnjama iznutra i izvana. Politički komentatori upozoravaju da Evropi

⁶ <https://www.dw.com/hr/i-dalje-pada-vladavina-prava-u-svijetu/a-63562688>

trebaju ozbiljni i odlučni lideri spremni da prepoznaju i suoče se sa svim izazovima u Evropi i svijetu.

Uoči izbora za EU parlament, koji su održani krajem proljeća, *Carnegie Europe* je uradio analizu s vodećim političkim stručnjacima iz cijele Evrope o tome može li Evropa u ovim teškim i izazovnim vremenima odbraniti demokratiju i vrijednosti na kojima počiva. Osnovno je da Evropa može i treba braniti demokratiju, a da su pri tome dvije stvari ključne: Evropa ne smije biti sama i treba ići dalje od odbrane samo demokratije kakva postoji. Dakle, treba demokratiju dalje razvijati i širiti.

U napetom međunarodnom poretku, ključno je da je demokratija kao vladavina naroda, za i od strane naroda nešto čemu ljudi širom svijeta mogu da težite. Sloboda, pravda i blagostanje mogu se steći samo u demokratskom okruženju i ambijentu, koliko god ono nesavršeno bilo. Ne postoji ništa samo zapadnjačko, u cijelom konceptu. Potrebno je da međunarodna pravila, kao i domaća, poštuju svi, u velikim i malim zemljama, razvijenim, nerazvijenim zemljama u razvoju i tranziciji. To nam ukazuje na potrebu za obnovom i daljnjim razvojem, a ne formalnom odbranom demokratije, jer nisu samo autoritarna ovlaštenja ta koja prijete demokratijama, već i samozadovoljstvo političara i građana radom sistema, što je dodatno pojačano nemarnom upotrebom tehnologije od strane građana, uključujući društvene medije i društvene mreže.

Čelnici na svim nivoima trebaju težiti inoviranju političkog učešća, bilo putem organizovanja zajednice, lokalnog budžeta ili uključivanja građana u odlučivanje o javnoj politici i općenito u politici. Vlade moraju preispitati svoje pružanje usluga, svjesne da će *javna uprava u digitalnoj eri* morati biti drugačija od one u proteklih pola vijeka. Takva bi se obnova trebala zasnivati na pozitivnim demokratskim iskustvima u drugim dijelovima svijeta i učiti na njima, te učiti na dosadašnjim iskustvima i pozitivnim praksama.

Saradnja sa krajnjom desnicom bila bi pogrešna. Krzysztof Bledowski, profesor na Fakultetu za informacijske tehnologije i menadžment u poljskom gradu Rzeszowu, kaže da Evropa može odbraniti demokratiju, ali da postoje dvije dimenzije odgovora. *Prvo*, važni su brojevi. Krajnja desnica kontroliše između petine i trećine biračkog tijela u zemljama u kojim ekstremne stranke imaju šanse doći do političkih pozicija. Kako bi ih spriječili da formiraju vladajuće koalicije, ostatak demokratskog prostora mora se ujediniti u odbijanju dijeljenja vlasti. Primjer su izbori u Poljskoj gdje je krajnje desničarski Pravo i pravda (PiS) dobio većinu glasova, ali je ujedinjena opozicija osvojila većinu nakon koordiniranog odbijanja saradnje s pobjednikom.

Druga dimenzija je odbrana demokratskog načina života. Evropa je naučila historijsku lekciju o cijeni demokratskog nazadovanja. Kolonijalizam, fašizam, nacizam i komunizam, sve su to negativna naslijeđa. Demokratske stranke ne smiju se umoriti od podsjećanja glasača na te opasnosti. Isto vrijedi i za tumačenje budućnosti. Nedemokratska Evropa mogla bi izgledati kao Ruska Federacija, Kina ili Iran. Peking i Moskva neće odustati od istraživanja slabosti u evropskom političkom pejzažu kako bi stekli uticaj i prestiž. Gotovo posvuda te slabe tačke nalaze se na krajnjem desnom dijelu političkog spektra. Stranke centra trebale bi nastaviti upirati prstom u očite veze, slabosti i probleme. Ken Godfrey, izvršni direktor Evropskog partnerstva za demokratiju kaže kako je aktuelna Evropska komisija poduzela brojne korake za odbranu demokratije u Evropi, posebno na internetu.

To je za pohvalu, iako mnoge od inicijativa – transparentnost političkog oglašavanja, evropski zakon o slobodi medija, finansiranje evropskih političkih stranaka – nisu bili na snazi prije izbora za Evropski parlament. Mehanizam uslovljavanja vladavine prava je bio značajan korak naprijed u evropskim pokušajima odbrane demokratije koja je sada dovedena u pitanje nedavnom odlukom o odmrzavanju sredstava zbog mađarskih ucjena finansiranjem odbrane Ukrajine. Sve ovo pokazuje da Evropa može preduzeti korake za odbranu demokratije, ali da političke i institucionalne stvarnosti često znače da dobre namjere nemaju uvijek željeni učinak.

Uvođenje reda u evropskim zemljama

Shada Islam, direktorica projekta *Novi horizonti*, kaže da Evropa može odbraniti svoju demokratiju, ali ne čini ono što je potrebno i dovoljno da se ona odbrani. Čelnici EU-a beskrajno brinu hoće li se Donald Trump vratiti u Bijelu kuću nakon izbora u SAD-u ove godine. Tu su i stalna upozorenja o opasnosti stranog uplitanja i vanjskih pokušaja destabilizacije evropskih demokratija. Međutim, postoji malo pokazatelja o tome koliko brzo *evropske demokratije slabe iznutra* i kako najbolje dovesti u red i urediti evropsku kuću. Impresivni odziv javnosti u Njemačkoj protiv plana Alternative za Njemačku (AfD) o „remigraciji“ jedna je pozitivna demonstracija da uspavani demokratski instinkt nekih čelnika EU-a može oživjeti. Pokazuje se da treba brže reagovati na savremene izazove, probleme i konflikte te brže ih rješavati.

Ono što nedostaje evropskom političkom spektru su čelnici ili lideri koji su otvoreni, glasni i iskreni u odbrani autentičnih evropskih vrijednosti demokratije i ljudskih prava, i koji su spremni ozbiljno se uhvatiti u koštac sa siromaštvom, nejednakošću, isključenošću i diskriminacijom,

problemima koji obične ljude praktično muče. Smanjenje političkog uticaja zapadnih demokratskih sila može biti zajednički cilj za brojne zemlje, ali potpirivanje regionalnih sukoba neće proizvesti „novi poredak“, ili stabilnost i prosperitet za narode.⁷ Potrebno je više mira, tolerancije, razumijevanja, dijaloga i saradnje, razgovora, konkretnih dogovora...

Gaza će odrediti budućnost demokratije

Odnos prema stradanju u ratu u Ukrajini, a pogotovu stradanju, zločinima i genocidu u Pojasu Gaze odredit će odnos savremenog svijeta prema demokratiji. Za sada je očigledno da mnogi kompromituju demokratiju. Mnogi kažu da imaju demokratiju, da štite ljudska prava, a u praksi postupaju suprotno – stvarnost, postupci i praksa ih demantuju. Sve ukazuje da živimo u svijetu u kome je došlo do očiglednog pada univerzalnih vrijednosti i pravnih normi zajedničkih cijelome čovječanstvu te da su zapadne demokratije, koje prolaze kroz krizu i čija su društva pogođena sve većim rasističkim i populističkim političkim izborima, jačanju desnice – počele su gubiti svoj kredibilitet i ugrožavati svoj politički model. To šteti njima, ostatku svijeta i najviše demokratiji. Jednostavno ugrožavaju demokratiju, mišljenje i odnos javnosti prema modelu koji je do sada bio najuspješniji. Dosada su građani imali najviše povjerenja u demokratiju u kojoj su imali i uživali slobodu, pravdu, jednakost i imali dobar standard i sigurnost...

Pozicija velike većine vlada zapadnih demokratija prema uništenju Pojasa Gaze i njenog naroda ostat će otvorena rana koju će biti teško zaliječiti za stotine miliona ljudi na svijetu. Zato će, nakon što se ratna mašinerija zaustavi, svi koji su zgroženi *dvostrukim standardima i demoniziranjem* Palestinaca, trebati ujediniti svoje snage i napore, gdje je to moguće, kako bi prevazišli postojeću podjelu u svijetu i promijenili svoj odnos prema ugroženom i napaćenom palestinskom narodu. Naknadnu pamet ili izvinjenje ne treba prihvatiti onim koji griješe neka im historija sudi.

Da bi se problemi savremenog svijeta bolje i kvalitetnije rješavali trebaju se pojaviti *novi građanski i politički pokreti*, mreže i savezi, koji će se udružiti i predstavljati *novi globalni diskurs* i boriti se protiv „nekažnjivosti moćnika“, diskriminacije žrtava ratova i masakra na osnovu pripadnosti i mjesta u kojem žive. Tada bi se mogao popraviti odnos političkih elita i građanstva, odnosno javnog mnijenja. Za sada moćne elite rade po svome i mnogo ne mare za stavove i proteste građana širom svijeta. Pred demokratskim svijetom je obaveza da zaustave sadizam, mržnju,

⁷ <https://balkans.aljazeera.net teme/2024/2/18/za-odbranu-demokratskih-vrijednosti-evropa-treba-ozbiljne-i-odlucne-lidere>

cinizam i ratove, te nastave sa demokratizacijom društva. Demokrati se moraju aktivno boriti za mir, toleranciju, dijalog i kulturniji odnos prema drugim narodima religijama i kulturama. Potreban je globalni mir i kulturnije djelovanje i saradnja. Važno je imati demokratske lidere koji će imati viziju kuda i kako treba da se razvije i kreće savremeni svijet. Čini se da su potrebni novi mladi lideri koji će realnije i odgovornije gledati na svijet i demokratski rješavati probleme i konflikte. Ovi sadašnji lideri svijeta, nešto se inate, grupišu i izgledaju kao da ih je pregazilo vrijeme.

Širenje demokratije

U savremenom svijetu demokratija je postala vrijednosno najpoželjniji oblik vladavine. Prema Entonu Gidensu uzroke popularnosti demokratije treba tražiti u onome što je većina autokratskih sistema propala i što se demokratija dokazala kao „najbolji“ politički sistem. To nije jedini razlog za popularnost demokratije.⁸ Ali pojavili su se neki novi autokratski i ratoborni sistemi, te pojedinci bez tolerancije i razumijevanja. Međutim, razloge ili slabljenje za popularnost demokratije treba tražiti u društvenim i ekonomskim promjenama u modernom društvu. Mnogi smatraju da je *tržišna privreda* koja dominira u modernom društvu jedan od značajnih faktora popularnosti demokratije. Tržišna privreda svojim principima slobodne trgovine, konkurencije i slobodne inicijative zahtijeva demokratski sistem odlučivanja i demokratski ambijent. *Drugi faktor* je globalizacija koja doprinosi sticanju znanja o pravima i načinu života u drugim zemljama. To dovodi do demokratskog osvještavanja ljudi širom svijeta o pravima koje trebaju da imaju i uživaju. Ljudi u siromašnim, nerazvijenim i nedemokratskim državama ugledaju se u razvijene države, njihove demokratije i standarde. Globalizacija je ubrzala širenje ideje o demokratiji i ljudskim pravima van granica nacionalnih država i dovela do aktivnog učešća građanstva u različitim oblastima i dijelovima svijeta. *Treći uzrok* popularnosti demokratije je uticaj masovnih komunikacija, naročito televizije, interneta i pojave društvenih mreža. Slike o događajima u svijetu dostupne su u svako vrijeme svuda u svijetu. Pojavom novih televizijskih tehnologija, satelitske i kablovske televizije, društvenih mreža, države više nisu u stanju da kontrolišu šta njihovi građani gledaju, slušaju ili čitaju. Živimo u „otvorenom svijetu komunikacija“ u kojem su autoritarne vlade sve manje u stanju da kontrolišu protok informacija, ali mnoge to još uvijek pokušavaju, ograničavajući pristup internetu i društvenim mrežama, nastoje ih ograničiti, kontrolisati, kazniti ili zabraniti.

⁸ Entoni Gidens, *Sociologija*, Ekonomski fakultet Beograd, 2005., str.432-433.

Paradoks demokratije

Sama po sebi demokratija predstavlja prednost. U 21. vijeku mnogo je konflikata, izazova, kriza i ratova. Na sve njih treba odgovoriti demokratski, dakle iskoristiti tu prednost koju demokratija pruža. Paradoks demokratije predstavlja pojavu sve veće popularnosti demokratije i istovremeno sve većeg razočarenja sa rezultatima demokratije. Demokratija svuda nailazi na poteškoće. Paradoks demokratije⁹ djeluje zbunjujuće, jer se demokratija širi po svijetu. Sa druge strane, u zemljama sa dugom demokratskom tradicijom javljaju se razočarenje demokratskim procesima. Sve je veći broj ljudi indiferentan ili nezadovoljan u odnosu na rad političkih stranaka rada vlada i lidera. Prema mišljenju Danijela Bela vlade nacionalnih država su „suviše male da bi se izborile sa velikim problemima“, kao što je uticaj globalne konkurencije na svjetskom tržištu, uništavanje životne sredine. Sa druge strane, vlade su postale „suviše velike da bi se uhvatile u koštac sa malim problemima pojedinih gradova ili oblasti“.¹⁰ Vlade pojedinih država slabo mogu uticati na velike multinacionalne kompanije i procese u njuma.

Građani demokratskih država nemaju mnogo povjerenja u svoje izabrane predstavnike, jer odstupaju od onog što su zagovarali i obećavali prije izbora. Sve je više negativnog mišljenja prema politici i političarima. Sve je više cinizma prema političarima. Vremenom su i građani postali svjesni da i političari ne mogu mnogo da utiču na procese u globalnoj ekonomiji.

I pored svega i brojnih kritika, ljudi nisu izgubili volju za demokratiju. Mnoge ankete pokazuju da većina stanovnika demokratskih država navodi demokratiju kao najpogodniji i najbolji oblik vladavine. Demokratiju i ljudska prava pojedine države shvataju formalno i pogrešno. Neke države imaju samo *demokratsku fasadu* sa kojom se predstavljaju svijetu, a na unutrašnjem planu imaju mnogo problema poput diskriminacije manjina i pojedinaca. Pojedine demokratske države imaju još uvijek kolonije, što je anahronizam u modernom svijetu. Neke liče više na stroge pravne države, jer stalno discipliniraju i kažnjavaju svoje stanovnike. Nekim demokratija služi kao pokriće, a u stvarnosti imaju drugačije ciljeve i ambicije za dominaciju i nametanje svog modela, svog načina i stila života... Nema perfektne demokratije ili idealne demokratije. Svakoj se može naći neka slabost ili nedostatak, uputiti kritika kako bi se popravila, bila bolja i uspješnija. Problem je što elite i lideri ne prihvataju ni dobronamjerne kritike, već rade po svome.

⁹ Radoš Radivojević, *Sociologija tehnike, Fakultet tehničkih nauka, (2. izd.) Novi Sad, 2015., str.134-135.*

¹⁰ Entoni Gidens, n.dj., str. 434-435.

Internet predstavlja moćno sredstvo demokratizacije, čiji uticaj prelazi nacionalne i kulturne granice između država. Internet je olakšao protok informacija i ideja po svijetu. Sve više ljudi pristupa internetu i smatraju ga dijelom svog života. Autokratske vlade širenje interneta smatraju prijetnjom svojoj vladavini.¹¹ Pojedine države poduzimaju mjere da spriječe svojim stanovnicima da imaju otvoreni pristup internetu: Rusija, Kina, Indija, Bjelorusija, Iran... Promjene u oblasti širenja ili slabljenja demokratije snažno utiču na promjene u državama širom svijeta.

Kultura demokratije

Zemlje koje nemaju jaku tradiciju demokratske vladavine većine, uvođenje slobodnih izbora rijetko je bilo dovoljno da se ostvari prelaz iz diktature u demokratiju, sve dok se ne ostvari i šira promjena političke kulture i postepena izgradnja ustanova i institucija demokratske vlasti. Razvijanje demokratskog procesa i stvaranje demokratskog ambijenta traje dugo. Ima raznih primjera, kao što su Francuska u doba revolucije ili današnja Uganda i Iran, gdje zemlje mogu održati demokratiju samo u ograničenom obliku dok se ne izvrše šire kulturne promjene koje omogućuju stvarnu vladavinu većine i vladavinu prava. Novi primjer je Izrael bez demokratije i humanizma koji se hvali da je demokratsko društvo a u stvari je aparthejd. Jedan od ključnih vidova kulture demokratije jeste saradnja opozicije. Kulturni prelaz je posebno teško ostvariti u zemljama gdje je uobičajeno da se vlast mijenja nasilnim putem, revolucijama, pučevima, prevratima... Saradnja opozicije znači da se u demokratiji različite strane zalažu za iste osnovne demokratske vrijednosti. Kako se politički suparnici ne slažu, trebaju prihvatiti jedan drugoga i biti svjesni legitimne i važne uloge koju igraju politički protivnici. Osnovna pravila društva moraju pomagati i podsticati toleranciju i uljudnost u javnim raspravama i diskusijama. U demokratskom društvu gubitnici prihvataju odluku glasača na izborima i mirno prenose vlast na pobjednike na izborima. Gubitnici su sigurni da neće izgubiti život ni slobodu, već da će i dalje učestvovati u javnom i političkom životu kao opozicija u svojoj sredini. Opozicija ne mora odobravati politiku vlade, ali treba poštivati legitimnost države, demokratski proces i vladavinu prava.

Da bi se neki sistem mogao zvati demokratskim u državi, svaki građanin mora imati ista prava i slobode (sve dok tuđa prava i slobode ne prekrši). Te slobode podrazumijevaju slobodu vjeroispovijesti, nacionalnog i etničkog opredjeljenja, upotrebe jezika, slobodu medija i štampe, slobodu građana da se okupljaju i razmijenjuju mišljenja ili ispoljavaju svoj stav i drugo... Svaki

¹¹ Radoš Radivojević, *n.dj.*, str.135.

punoljetni građanin treba imati pravo na glas i da bira svog predstavnika u parlamentu ili vladi, odnosno na svim nivoima vlasti. On to radi na izborima koji moraju biti *redovni* (svakih četiri ili šest godina), *tajni* (mogućnost da glasa u tajnosti) i *korektni*. Također, takvo društvo mora podržavati svaki oblik pluralizma (politički, ekonomski, socijalni, kulturni). To znači da država mora imati više političkih stranaka i interesnih grupa (grupe za pritisak) i da građani slobodno mogu pristupati njima ili osnovati svoje, kako bi aktivno učestvovali u političkom životu svoje zajednice. *Održiva demokratija* traži odgovarajuću političku i opću kulturu, a to zahtijeva društvenu strukturu koja odgovara takvoj kulturi. Odgovarajući uslovi mogu se naći u području kulture, a ne društvene strukture ili ekonomskog razvoja, jer se tipične demokratije malo razlikuju od drugih uređenja u odnosu na društvenu strukturu. Npr. mnogi smatraju da se Amerika mogla razviti u liberalnu demokratiju još 1830-ih jer je njena kultura odgovarala ideji demokratije, a socijalna struktura takvoj kulturi: egalitarizam i liberalni stavovi spojeni s protestantizmom u koje su se mladi socijalizirali, a imigranti prihvatili. Tome je odgovarala vrijednost moralnog susdržavanja, što je propagirala religija i „duh zakona“ koji je zagovarao jednakost.

Brzina kojom se društvo demokratizuje zavisi od demokratske tradicije i prethodne kulture društva. Demokratska kultura je *miješana kultura* u kojoj se nalaze izmiješani različiti i suprotstavljeni elementi. Liberalni i participativni elementi uvijek igraju važnu ulogu i traže usklađivanje s drugim normama i praksama. *Demokratska politička kultura* zasniva se na *općoj političkoj kulturi* koju karakteriše: visok nivo društvenog povjerenja, nastojanje da se djeluje kooperativno i konstruktivno sa drugim. Demokratska politička kultura zasnovana je na razvijenom obliku društvenog povezivanja ili asocijacija, građanskog, odnosno civilnog društva i nevladinih organizacija. Demokratska kultura i struktura počivaju na konkretnim segmentima (norme i praksa manjih, lokalnih zajednica i entiteta usklađeni su sa normama i praksom centralnih vlasti, naročito onih malih entiteta koji su važni za političku socijalizaciju građana odakle se biraju političari i političke vođe). To se odnosi na stalan proces demokratizacije društvenog života; društvo je škola demokratskog vođenja i upravljanja, jer bez toga nema prave demokratizacije i demokratije.

Tiranija većine

Tiranija većine znači donošenje većinskih odluka na štetu manjine, jer u nekim državama ustav određuje reprezentativnu a ne participativnu demokratiju. Bez obzira da li u nekoj državi građani imaju dosta široko pravo glasa, vladavina većine može dovesti i do tzv. *tiranije većine*. Ovo znači da postoji mogućnost da, u demokratskom sistemu, većina građana da autoritet zastupnicima, vijećnicima, parlamentarcima, koji bi zastupali mišljenje te većine građana i možda radili protiv manjine. Ovo potkopava mišljenje da demokratija predstavlja sve ljude. Na primjer, teorijski je moguće da u liberalnoj demokratiji većina građana izabere predstavnike koji bi odlučili da neku manjinu (religijsku, etničku, jezičku i druge) diskriminiraju (direktno ili indirektno). U svakom društvu postoji mnoštvo interesa i različitih društvenih grupa. Još od XVIII vijeka u političkoj teoriji se razmatrala uloga manjina u društvu. Otvoreno je pitanje tiranije većine koje je razmatrano još kod Aristotela, obnovljeno kod Medisona, Tokvila, Mila i drugih. Prava političkih, ideoloških i religijskih manjina tretirana su najčešće kao korekcija načela vladavine većine. To je pokušaj da se koriguje vladajuća većina.

Predlagači demokratije, na nekoliko načina, pokušavaju da ovu tvrdnju opovrgnu. Oni tvrde da u mogim demokratskim zemljama postoji ustav koji štiti građane i manjine od tiranije većine. Ustav može prepoznati da li je neka mjera, koja je provedena kroz zakonodavstvo i izvršnu vlast, ustavna ili protivustavna, i ako je protivustavna ona prvo mora proći kroz nezavisno sudstvo da bi bila prihvaćena (dok sudstvo, kao nezavisno, može vidjeti da li je ta mjera neustavna i poništiti je). Još jedan argument je važan, jer i pored rizika, većinska vlast je najpoželjniji sistem, i da je *tiranija većine*, ako postoji, značajno poboljšanje i mnogo bolja od *tiranije manjine*. U praksi, historija je puna primjera gdje je vladajuća manjina potčinjavala i tlačila većinu (koja nije imala pravo glasa), ali i primjere gdje je društvo potčinjavalo i tlačilo manjinu (koja je imala pravo glasa). Jedan od *zaključaka* koji možemo vidjeti iz historije je taj da pravo glasa ne mora značiti odbranu od ugnjetavanja ili tlačenja, ali da je bolje imati pravo glasa nego ga nemati nikako.

Postoje primjeri gdje je većina radila protiv želja manjine u vezi važnih pitanja. Mnogi smatraju da je zabrana nošenja religijskih simbola u javnim školama povreda ljudskih prava u Francuskoj, ili nekim drugim državama. U Sjedinjenim Američkim Državama distribucija pornografije postaje ilegalna ako krši *društvene standarde* o dostojanstvu. Grupe koje se bore protiv abortusa su okarakterisale nerođenu djecu kao ugnjetavanu, nemoćnu manjinu bez prava glasa? Većina često stavlja veće poreze bogatoj manjini. Korisnici droga se često vide kao manjina koja je tlačena od

većine. U raznim državama sredina često pobornike legalizacije droge ignoriše ili ih etiketira. Društveno tretiranje homoseksualaca je u ovom kontekstu različito je tretirano u mnogim državama. U Sjevernoj Irskoj katolici se predstavljaju kao manjina koja je terorizirana od protestantske većine. Grčki filozof Sokrat, je osuđen na smrt jer je bio bezbožan i protivio se vladajućoj demokratiji. Kroz cijelu historiju manjine su bile u podređenom položaju u odnosu na vladajuću većinu.

Neki teoretičari se protive korištenju pojma *tiranija većine* za društva 21. vijeka ili ranije. Oni tvrde da je malo zemalja ranije, uključujući demokratije, imalo u svojoj osnovi pravo glasa za sve. Međutim, drugi smatraju da je termin pogodan, jer opisuje stanje koje se može dogoditi u društvu sa pravom glasa, čak i ako to društvo ne čini čitavu populaciju države.

Demokrati bolje rješavaju pitanje manjina. Manjine žele da se čuje njihov glas. Pored toga žele da kažu šta misle o svom položaju, statusu i svojim pravima. BiH ima 17 nacionalnih manjina. Demokratska društva trebaju razvijati poseban senzibiletet prema manjinama i više uvažavati kulturne razlike. Nije dobro ako velike demokratske države nameću ostalim državama svoju demokratiju ili svoj model demokratije. Niko ne voli nametanje i to im postaje odbojno.

Demokratija u 21. vijeku

Od demokratije se očekivalo mnogo više. Izrečene su brojne kritike iz raznih oblasti. Sve se više pokazuje da vlasti sve više zadiru u život pojedinaca i sve oblasti društva. Od snažne podrške mnogi su doživjeli razočarenje zato što sve manje utiču na odluke svojih vlada. Očekivanja od demokratije su bila velika, ali stvarnost je bila sasvim drugačija. Savremena demokratija ima mnogo problema, slabosti, teškoća, i jačanje desnice.¹² Poremećaj su donijeli ratovi. Međutim, u stvarnosti nema prave alternative demokratiji. Svijet uživo gleda genocid koji se događa u Pojasu Gaze. To je prosto nevjerovatno, jer taj rat i stradanje Palestinaca demokratski svijet ne može da zaustavi. Zato je demokratija ugrožena. Demokrati trebaju da imaju jednak odnos prema svim građanima bez obzira na jezik, boju kože, vjeru, porijeklo, kulturu kojoj pripadaju... U ovom odnosu ne smije biti dvostrukih standarda. Tu se ne smije pogriješiti, jer se može izgubiti u očima savremenog svijeta. Ko to izgubi, može formalno dobiti bitke i ratove, ali dugoročno gubi mnogo više. Teško je promijeniti sliku u očima ljudi i naroda, jer se gubi povjerenje. Sadašnji lideri i političke i ekonomske elite bi to trebale znati i postignuti ugled i imidž u svijetu čuvati.

¹² Faruk, Kozić, *Humanistička baština, demokratija i judska prava*, Meligrafprint, Zenica, 2019., str.198-217.

U svakom slučaju važno je da se priča o demokratiji i ljudskim pravima, humanosti, prijateljstvu, hrabrosti i toleranciji održi u ovakvim nestabilnim vremenima. Neki koriste od ranije izraz „zla vremena“ u kojim bi trebala da dođe do izražaja etika i moralno postupanje u svim životnim situacijama. Mnogo je izazova na koje treba odgovoriti demokratski.

Zaključak

Kritičari su odavno počeli da ukazuju na probleme demokratije. Jedni govore o problemima u pojedinim državama ili demokratijama, ukazivali su na slabosti, probleme teškoće i krizu. I ranije su mnogi izražavali svoju sumnju, rezerve, skepsu i davali razne kritike. I pored toga, demokratija živi i i dalje opstaje. Demokratija nadživljava svoje kritičare, a kao najbolji sistem, opstaje i postoji vijekovima. Sve kritike treba dobronamjerno analizirati i najbolje prihvatiti a njene institucije inovirati, modernizirati i dograđivati. Rješenja postoje u stalnoj modernizaciji i demokratizaciji društva, zalaganju za ljudska prava i slobode, dostojanstvo svih, izgradnji i jačanju demokratskih institucija, slobodi medija, vladavini prava, jačanju pravne države, borbi protiv korupcije i nepotizma, civilnog društva, aktivne i odgovorne uloge demokratskog građanstva.

Literatura

1. Gidens Entoni, *Sociologija*, Ekonomski fakultet Beograd, 2005.
2. Held David, *Modeli demokratije*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.
3. Kozić, Faruk, *Demokratija i ljudska prava i bosanskohercegovački društveni ambijent*, Meligrafprint, Zenica, 2011.
4. Kozić, Faruk, *Humanistička baština, demokratija i ljudska prava*, Meligrafprint, Zenica, 2019.
5. Kozić, Faruk, *Priručni leksikon demokratije i ljudskih prava*, Meligrafprint, Zenica, 2018.
6. Radivojević, Radoš, *Sociologija tehnike*, Fakultet tehničkih nauka, (2. izd.) Novi Sad, 2015.,
7. *Uvod u ljudska prava*, (urednici: Enver Đuliman i Gunnar M. Karlsen), Helsinški komitet za ljudska prava Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2003.
8. Spahić Omer, *U čast Gazi*, Dialogos, Tuzla, 2024.

Internet-adrese

1. <https://www.dw.com/bs/avganistan-kraj-sna-o-izvozu-demokratije/a-58119412> (01.07.2021)
2. <https://www.dw.com/bs/sve-manje-demokracije-u-svijetu/a-60857482> (23.02.2022.)
3. <https://www.dw.com/bs/zašto-je-demokratija-u-krizi/a-61501958> (18.04.2022)
4. <https://www.dw.com/hr/i-dalje-pada-vladavina-prava-u-svijetu/a-63562688> (26.10.2022.)

DEMOCRACY IN CRISIS

Abstract

Democracy as an ideal or a political system inspires people to make a better system than the one they have. Democracy is a higher quality system than other autocratic and less democratic systems and regimes. People aspire to a better, more advanced and modern system, they dream of a better system in which they will live easier and have more democracy and freedom, and have a better standard and better living conditions, being able to move and travel freely. It is human to seek and strive for a better system and relations in which people will eradicate discrimination, achieve a better standard, more work, equal opportunities, achieve the rule of law, have and enjoy more and more freedom... Contemporary events in the world show that democracy is in crisis. Democrats have a big challenge to fix that situation...

Keywords: *democracy, paradox of democracy, tyranny of the majority, crisis of democracy*

Mirza Džananović

**PRILOZI ZA BIOGRAFIJU KARLA KUŽATKA: ARHITEKTA ZA RADNIČKU
KLASU****Sažetak**

Karlo Kužatko jedan je od najutjecajnijih arhitekata koji je djelovao u Zenici, a čiji su radovi značajno utjecali na oblikovanje urbane fizionomije grada u drugoj polovini XX stoljeća. U radu se daje pregled realizovanih Kužatkovih projekata u Zenici, te se daje osvrt na njegovo poimanje uloge arhitekata u oblikovanju stambenog prostora za smještaj radnika. Iako je fokus istraživanja na Kužatkovoj stambenoj arhitekturi, u radu je dat pregled i ostalih realizovanih projekata za koje, u skladu sa do sada poznatim izvorima, znamo da su Kužatkovo autorsko djelo.

Ključne riječi: Karlo Kužatko, Zenica, arhitektura, urbanizam, stambena arhitektura

Dvadeseto stoljeće u Zenici obilježeno je snažnim industrijskim i urbanističkim razvojem, pri čemu je ovaj grad u potpunosti promijenio svoju fizionomiju ali i društvenu strukturu. Brojni istraživači do sada su pisali o različitim aspektima prošlosti Zenice u ovom razdoblju, ali je još uvijek ostalo mnogo prostora za dalja istraživanja.¹

To se posebno odnosi na temu arhitektonske baštine Zenice 20. stoljeća koja sve više dolazi u fokus ne samo istraživača, već i šire bosanskohercegovačke i regionalne javnosti, naročito nakon vrlo uspješne obrade značaja arhitekture modernizma na urbano oblikovanje Zenice u serijalu „Betonski spavači“.²

¹ Džananović Mirza, *Grad u dimnjacima – Urbanizacija Zenice od 1945. do 1990. godine*, Udruženje za promociju intelektualnih i kulturnih vrijednosti „Zjenica“, Zenica, 2017; Finci Jahiel, *Problemi stanovanja Zenice i prigradskih naselja*, Urbanistički zavod NR BiH, Sarajevo, 1962; Bjelovitić, Miloš, *Zenica i njena okolina, Ekonomskogeografska studija*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga XXXI, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 18, Sarajevo, 1968; Jalimam Salih, *Historija Zenice*. Zenica: samizdat, 2010.

² Betonski spavači – treći put: *Grad radnika i arhitekata*: https://www.youtube.com/watch?v=23e4I_yaKzs

Postojeći korpus literature o ovoj temi obuhvatio je pitanje arhitektonske i graditeljske baštine Zenice u cjelini,³ nekoliko radova posvećeno je pojedinačnim objektima,⁴ a dva rada tiču se djelatnosti pojedinačnih autora arhitektonskih rješenja.⁵

Jedan od pomenutih radova odnosi se na djelatnost Karla Kužatka, jednog od najvažnijih i najutjecajnijih arhitekata u Zenici koji je realizovao niz značajnih objekata u ovom gradu. Upravo je akcenat i stavljen na prezentaciju realizovanih projekata u Zenici, ali bez značajnijeg osvrta na kontekst nastanka tih objekata te njihove uloge u urbanističkom razvoju i urbanom oblikovanju grada. U skladu sa navedenim, cilj ovog rada jeste dati opširniju prezentaciju djelatnosti Karla Kužatka, prvenstveno u Zenici ali djelomično i u drugim gradovima Bosne i Hercegovine, u periodu od 1938. do 1980. godine. S obzirom na obimnost i nesređenost arhivske građe, istraživanje je bazirano prvenstveno na suvremenoj historijskoj štampi koja je poprilično redovno pratila realizaciju urbanističkih projekata u Zenici u cjelini, pa tako naravno i onih čiji je autor bio Kužatko. Također važan izvor informacija su i brojni novinski intervjui realizovani u različitim periodima sa Karlom Kužatkom u kojima je dao osvrt na svoju ulogu u realizaciji pojedinih objekata u Zenici. Cilj rada je dati pregled djelatnosti Karla Kužatka s fokusom na Zenicu u periodu od 1938. do 1980. godine, te dati određeni osvrt na njegovu percepciju uloge arhitekta, ali i arhitekture i urbanizma u cjelini, u kreiranju društvenog standarda korisnika projektovanih i izgrađenih objekata. S obzirom da se najveći dio opusa Karla Kužatka odnosio na projektovanje objekata za radnike, u radu se posebno apostrofiraju njegova razmišljanja o načinu i principima oblikovanja stambenog prostora za ovu kategoriju stanovništva.

³ Aslani Mirsada, *Zenica graditeljska baština*, Muzej grada Zenice, Zenica, 2015; Džananović Mirza, Kulturni turizam i zaštita arhitektonske baštine 20. stoljeća sa akcentom na modernu arhitekturu Zenice, *Saznanje broj 2/2020*, Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici, 211-219.

⁴ Đulbić Mirsad, *Zenički leksikon*. Zenica: samizdat, 2020; Sarić Mesud, *Zenička čaršija i mahale*. Zenica: Općina Zenica, 2006; Džananović Mirza, Kulturna baština Islamske zajednice u Zenici, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici*, XIX, 2021, Zenica, 2021, 118-128; Grupa autora, *300 godina zeničke Sultan-Ahmedove medrese: 1720-2020* (urednik Mevludin ef. Dizdarević), Zenica: Muftijstvo zeničko, 2022.

⁵ Karlo Kužatko, *Vrijeme novih mogućnosti*, Muzej grada Zenice, Zenica, 2006; Džananović Mirza, Pogled u budućnost – Juraj Neidhardt i vizija urbanističkog razvoja Zenice, *Zbornik radova VII Međunarodnog naučnostručnog skupa Obrazovanje, jezik, kultura: tendencije i izazovi*, Zenica, El. knjiga, Zenica, Filozofski fakultet, 2018, 691-701;

Karlo Kužatko – lična i profesionalna biografija do dolaska u Zenicu 1938. godine

Austro-ugarska okupacija Bosnu i Hercegovinu učinila je područjem naseljavanja stanovnika iz svih krajeva Monarhije, a u jednom od tih doseljeničkih valova u Konjic je stigla i porodica Kužatko. Bračni par Franjo, rođen u Pragu, i Marija, rođena u Bratislavi, početkom XX stoljeća za svoj novi porodični dom izabrali su Konjic, grad u kojem je odrastalo šestero njihove djece, uključujući i Karla rođenog 1908. godine. S obzirom na građansko porijeklo porodice Kužatko podrazumijevalo se da će djeca biti usmjerena ka obrazovanju i stručnom usavršavanju, a talenat za crtanje koji je Karlo posjedovao opredijelio ga je za upis u Tehničku srednju školu u Sarajevu. U tom periodu, Tehnička srednja škola bila je jedna od najuglednijih u Bosni i Hercegovini, a u njoj su predavali neki od najvećih savremenih bosanskohercegovačkih arhitekata, inženjera i umjetnika poput Dušana Grabrijana, Jaroslava Černog, Dr. Gregora Čremošnika, Muhameda Kantardžića, Romana Petrovića, Đoke Mazalića,⁶ te Vojislava Hadžidamjanovića⁷ koji je snažno utjecao na razvoj tehničkog crtanja Karla Kužatka. Nakon završene srednje škole pojavila se dilema oko izbora mjesta studiranja, pri čemu je Karlo u konačnici ipak odlučio da nastavi školovanje na Visokoj školi arhitekture i građevinarstva u očevu rodnom gradu Pragu, umjesto u Beču kako su mu savjetovali porodični prijatelji.⁸

Po okončanju studija u Pragu 1933. godine Karlo Kužatko se vraća u Sarajevo gdje radi u sarajevskim građevinskim firmama u vlasništvu porodica Sedlmeir, Reiss i Till. Upravo je radeći u firmi Till ostvario prvi kontakt sa Zenicom, gradom koji će sudbonosno obilježiti njegov profesionalni i porodični život.⁹ Naime, kasnih 30tih godina agilni, ali i kontroverzni, župnik župe Sveti Josip u Zenici velečasni Milivoje Čekada pokrenuo je projekat izgradnje nove moderne župne crkve, umjesto dotrajale drvene u naselju Meokušnice.¹⁰ Projekat je izradilo preduzeće Till, a zadatak osmišljavanja tornja crkve dobio je upravo Karlo Kužatko. U trenutku kada je nova crkva već bila završena, 1939. godine, Karlo Kužatko je već skoro godinu dana bio stanovnik Zenice u kojoj je pronašao posao u željezarinom Odjeljenju za građevinarstvo. Zapravo, Kužatko nije bio jedini koji je tih godina zamijenio neki drugi, nerijetko i veći grad, sa Zenicom. Naprotiv, željezara

⁶ <https://ggs.edu.ba/o-nama/historijat-skole/>

⁷ <https://www.matbibli.rs.ba/sr/desavanja/ljetopis/398-vojislav-hadzidamjanovic>

⁸ „Skica za portret: živa istorija zeničke arhitekture“, *Naša riječ*, Zenica, 17. septembar 1979. godine, 7.

⁹ „Skica za portret: živa istorija zeničke arhitekture“, *Naša riječ*, Zenica, 17. septembar 1979. godine, 7.

¹⁰ Đulbić Mirsad, *Zenički leksikon*, 116.

u Zenici od 1937. godine postala je najveće industrijsko gradilište u Jugoslaviji, usljed proširenja proizvodnih kapaciteta, odnosno izgradnje postrojenja za izradu grube pruge. Na realizaciji ovog projekta učestvovao je njemački industrijski koncern Krupp, a pojedine segmente radile su i druge ugledne svjetske firme, a jugoslovensko političko rukovodstvo smatralo je okončanje ovih poslova važnim strateškim razvojnim projektom od nacionalnog značaja.¹¹ Projektovanje industrijskih pogona radile su strane firme, ali izrada projekata stambenih objekata potrebnih za smještaj novih radnika prepuštena je domaćim stručnjacima. upravo iz tih razloga pojavila se potreba za upošljavanjem novih stručnjaka, a 1938. godine u Zenicu iz Sarajeva dolaze dvojica mladih ambicioznih arhitekata Karlo Kužatko i Juraj Neidhardt.¹² Po riječima Kužatka, zvanično su se upoznali 1939. godine u Zenici i od tada su ostali međusobno vezani sve do Neidhardtove smrti 1979. godine.¹³

Arhitekta i njegov grad – uloga Karla Kužatka u kreiranju nove urbane fizionomije Zenice

Kužatkova odluka o preseljenju u Zenicu, kao i mnogim njegovim savremenikima, bila je karijerno motivirana. Proširenje industrijskih kapaciteta i posljedično urbanističko širenje grada otvaralo je veće mogućnosti za profesionalno usavršavanje i afirmaciju, naročito jer već pred Drugi svjetski rat Zenica postaje mjesto za realizaciju projekata nekih od etabliranih jugoslovenskih arhitekata poput, naprimjer, Dušana Smiljanića i Muhameda Kadića.¹⁴ Prvi Kužatkovi radni zadaci u Zenici bili su vezani uz proširenje Željezare, a podrazumijevali su izradu projekta regulacije toka rijeke Bosne uz fabriku, te projektovanje radničkog naselja na desnoj obali rijeke u naselju Pehare.¹⁵ Međutim, oba projekta su realizovana tek nakon Drugog svjetskog rata, pa je regulacija

¹¹ Bjelovitić, *Zenica i njena okolina*, 105-106.

¹² Džananović, *Pogled u budućnost*, 693.

¹³ Zenica je značajno odredila živote i Neidhardta i Kužatka, a po nekim svjedočenjima upravo je Karlo Kužatko zaslužan za „drugi dolazak“ Neidhardta u Zenicu 1950. godine. Naime, Neidhardt je imao određenih problema u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata jermu se spočitavao rad tokom postojanja NDH-a. vidjeti više u: Krzović Ibrahim, Premerl Tomislav. *Juraj Neidhardt: arhitekt, urbanist, teoretičar, pedagog, publicist*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2019, 319-320. Zbog toga neko vrijeme uopće nije imao nikakav profesionalni angažman, a prvu pravu priliku pružio mu je Karlo Kužatko koji ga je 1950. godine pozvao da vodi projekat izrade prvog Generalnog urbanističkog plana Zenice 1950. godine. Neidhardt je pruženu priliku sjajno iskoristio i izradio vrlo kvalitetan plan, koji predstavlja prvu urbanističku postavku Zenice u historiji i sjajan temelj za kasniji razvoj grada, a čiji se značaj prepoznaje i danas. Izrada ovog plana označila je i jednu vrstu profesionalne rehabilitacije Juraja Neidhardta koji se u decenijama nakon toga profilisao u jednog od najznačajnijih i najutjecajnijih arhitekata u Bosni i Hercegovini. Upravo su Neidhardt i Kužatko ostavili najveći pečat na kreiranju urbane fizionomije Zenice nakon 1945. godine.

¹⁴ Džananović, *Kulturni turizam i zaštita arhitektonske baštine*, 214.

¹⁵ „Skica za portret: živa istorija zeničke arhitekture“, *Naša riječ*, Zenica, 17. septembar 1979. godine, 7.

korita, doduše po modificiranom rješenju koje je podrazumijevalo i podizanje brane, izvršena u sklopu Prvog petogodišnjeg plana razvoja od 1947. do 1953. godine, a tada je podignuta i radnička kolonija u Peharama kao prvo projektovano urbano naselje u Zenici na desnoj obali rijeke Bosne. Zapravo, jedini objekat koji je Kužatko samostalno realizovao u Zenici prije rata bila je izgradnja kina „Jadran“ po narudžbi lokalnog bogataša Ivana Franulića.¹⁶ Izgradnja kina završena je u predvečerje Drugog svjetskog rata 1939. godine, te je predstavljalo važno mjesto društvenog i kulturnog života u gradu, čak i tokom ratnih dešavanja jer su se u njemu puštali njemački propagandni filmovi.

U ovom trenutku nemamo preciznijih informacija o djelovanju Karla Kužatka u Zenici tokom Drugog svjetskog rata, osim činjenice da je nastavio raditi kao projektant u građevinskom pogonu željezare. Istu funkciju obnašao je i po okončanju rata sve do 1949. godine kada je premješten u sektor Kapitalne izgradnje i to na poziciju građevinskog nadzornog inženjera. To je bilo razdoblje velikih radova na proširenju kapaciteta željezare i njenom postepenom pretvaranju u najveći jugoslovenski metalurški centar, a koji je osim izgradnje novih proizvodnih pogona i prateće infrastrukture, podrazumijevao i paralelnu izgradnju stambenih naselja potrebnih za smještaj radnika.¹⁷ Veliki doprinos u projektovanju industrijskih objekata dao je i Kužatko, a u tom periodu ostvaruje i blisku profesionalnu saradnju sa Jurajem Neidhardtom. Upravo je Neidhardt imao zadatak da radi na projektovanju novih stambenih naselja, označenih nazivima A i C, a podršku u tim zadacima pruža i Kužatko.¹⁸ Sasvim je opravdano mišljenje da je Neidhardt snažno utjecao na Kužatka, što je uostalom i sam u intervjuima isticao,¹⁹ jer se u tom periodu Kužatko sve više odmiče od projektovanja industrijskih postrojenja ka radu na izgradnji stambenih i društvenih objekata. Vjerovatno je ta preorijentacija utjecala i na odluku lokalnih vlasti da na mjesto rukovodioca prve gradske projektne organizacije „Projekat“, osnovane 1953. godine, postave upravo Kužatka.

Prvi zadatak novosnovanog preduzeća bila je izrada prvog Generalnog urbanističkog plana Zenice, dokumenta koji je trebao postaviti temelje za izgradnju buduće moderne urbane sredine. Kužatko za taj posao angažuje Juraja Neidhardta, čovjeka koji je već imao iskustvo rada na sličnim

¹⁶ „Skica za portret: živa istorija zeničke arhitekture“, *Naša riječ*, Zenica, 17. septembar 1979. godine, 7.

¹⁷ Džananović, *Grad u dimnjacima*, 37-40.

¹⁸ „Nedavno je u mirovinu otišao Karlo Kužatko: Zenički neimar“, *Naša riječ*, Zenica, 4. mart 1980. godine, 10.

¹⁹ „Skica za portret: živa istorija zeničke arhitekture“, *Naša riječ*, Zenica, 17. septembar 1979. godine, 7.

projektima, a odlično je poznavao i Zenicu u kojoj je ostvario veliki broj objekata.²⁰ Interesantan podatak je da je Neidhardt u Zenici u periodu između 1938. i 1949. godine izgradio veliki broj individualnih stambenih objekata, pa čak i cijelih naselja, ali da u razdoblju od 1950. do početka rada na urbanističkom planu nema zabilježenih novih objekata.²¹ U ovom periodu Kužatko, paralelno sa funkcijom direktora „Projekta“ obnaša i funkciju načelnika za komunalne poslove u Narodnom odboru općine Zenica, što mu daje mogućnost aktivnog učešća u određivanju pravaca budućeg urbanističkog razvoja i uređenja grada.²² Zapravo, cijelu karijeru Kužatko je proveo na poslovima izgradnje i uređenja Zenice u brojnim preduzećima i ustanovama koja su, tokom različitih reformi, osnivana i reformirana, nerijetko obavljajući i rukovodeću funkciju. Zbog toga Kužatku pripadaju zasluge i za formiranje prvog stručnog kadra i njegovu dalju profesionalizaciju u gradu, te se njegov nemjerljiv utjecaj na mlađe kolege teško može adekvatno naglasiti.

Obavljanje rukovodećih funkcija Kužatku nije predstavljalo prepreku u praktičnom djelovanju, naprotiv, čini se da je ta uloga dala pozitivan impuls, pa upravo tada kreće najproduktivnije razdoblje u njegovoj karijeri. Kužatko se posebno specijalizirao za stambenu izgradnju, a najveći doprinos na ovom polju dao je izradom urbanističkih projekata stambenih zajednica u Babinoj Rijeci²³ i na Sejmenu²⁴. Izgradnja kompletnih stambenih zajednica, koje su osim rezidencijalnih podrazumijevale i podizanje prateće infrastrukture i objekata društvenog standarda (vrtići, škole, trgovački i ugostiteljski objekti, ambulate itd.), bio je novi pristup u planskom širenju grada, a bio je direktna posljedica usvajanja prvog urbanističkog plana Zenice. Realizacija ovih projekata trajala je od kraja 50tih do sredine 60tih godina, a u tom trenutku predstavljala je najveće građevinske poduhvate u historiji Zenice.²⁵ Formiranje stambene zajednice u Babinoj Rijeci, odnosno na prostoru Crkvice, bio je revolucionaran poduhvat jer je time po prvi put urbanizovana desna obala rijeke Bosne, ako izuzmemo prethodno izgrađeno naselje manjeg obima u Peharama.

²⁰ Džananović, *Pogled u budućnost*, 693-697.

²¹ Džananović, *Pogled u budućnost*, 694.

²² „Nedavno je u mirovinu otišao Karlo Kužatko: Zenički neimar“, *Naša riječ*, Zenica, 4. mart 1980. godine, 10.

²³ „Najveći poduhvat u stanbenoj izgradnji Zenice: Stanbena zajednica u Babinoj rijeci“, *Naša riječ*, Zenica, 5. avgust 1958. godine, 1. i 5.

²⁴ Šta spremaju projektanti za narednu sezonu: kompletne stambene zajednice na Sejmenu i u Babinoj Rijeci“, *Naša riječ*, Zenica, 11. januar 1959. godine, 10.

²⁵ Džananović, *Grad u dimnjacima*, 54-57.

Dominantni tipovi stambenih objekata zastupljenih u pomenutim stambenim zajednicama bili su dvanaestospratni soliteri i niske zgrade sa tri ili četiri sprata, a ti objekti građeni su i u drugim dijelovima grada u zavisnosti od raspoloživog građevinskog prostora. Politika „gradnje u visinu“ u Zenici se počela provoditi početkom 60tih godina kada su se već počeli osjećati problemi sa nedostatkom slobodnog građevinskog prostora. Veliki priliv novih stanovnika konstantno je stavljao pritisak na lokalne vlasti da ulažu u izgradnju novih stambenih objekata, a nedostatak građevinskog prostora ali i finansijskih sredstava značajno je usporavao rješavanje goruće stambene krize.²⁶ Solomonsko rješenje pronađeno je u izgradnji solitera, a Kužatko je bio autor dva tipa solitera sa dvanaest spratova, s tim što je jedan tip podrazumijevao i poslovne prostorije u prizemlju (poput onih podignutih u Crkvicama), a drugi je bio isključivo stambene namjene (poput onih na Jaliji). Izgradnjom desetak ovakvih solitera u potpunosti je promijenjena i fizionomija Zenice koja je postepeno dobijala konture „grada u oblacima“. Kužatko je izradio i projekat desetospratnog solitera sa poslovnim dijelom u prizemlju, a ovaj tip zgrada, osim u Zenici, realizovan je i u Novom Travniku i Varešu. Važno je napomenuti, da to nisu bili jedini visinski stambeni objekti koje je Kužatko projektovao u Zenici. Naprotiv, u narednim godinama sudjelovao je u rekonstrukciji centra grada prilikom koje je u potpunosti modernizovana središnja gradska saobraćajnica, odnosno Ulica Maršala Tita, koja je podrazumijevala utvrđivanje nove trase ceste, uklanjanje objekata na toj liniji, ali i izgradnju potpuno novih stambenih i poslovnih objekata. U tom kontekstu, najdominantniji objekat bio je soliter sa robnom kućom „Borac“ na potezu između Stare pijace i Sinagoge, čija je izgradnja završena 1969. godine. Projektni naziv solitera bio je „Albanija“, zbog određenih sličnosti lokacije i objekta sa Palatom „Albanija“ u Beogradu, mada je sam objekat ostao više prepoznatljiv po reklami preduzeća „Feroelektro“ i poslovnim prostorijama „Borca“ iz Travnika. Za Kužatka ovaj projekat je bio od posebne važnosti, jer je realizacija ovog solitera bio formalni razlog da mu se 1968. godine konačno dodijeli Dvanaestoaprilska nagrada grada Zenice.²⁷ U posljednjoj fazi profesionalne karijere Kužatko je projektovao tri solitera u novoizgrađenom naselju Meokušnice koji su postali simboli tog dijela grada, ali su također zauzeli vidno mjesto u ukupnoj urbanoj silueti Zenice.

²⁶ Džananović, *Grad u dimnjacima*, 55-58.

²⁷ „Na svečanoj sjednici opštinske skupštine: Dodijeljene nagrade grada Zenice“, *Naša riječ*, Zenica, 17. april 1968. godine, 1.

Iako su vizuelno soliteri dominantniji u prostoru, kada je Karlo Kužatko u pitanju prva asocijacija za njegovu djelatnost su stambene zgrade niže spratnosti sa malim, ali vrlo funkcionalnim stanovima. Kužatko je napravio nekoliko tipova ovih zgrada, s tim da je najviše realizovano zgrada tipa K-58 i K-59, a koji su opet imali nekoliko podvarijanti. Većina ovih zgrada podignuto je tokom 50tih godina, najviše u Zenici, ali i u Kaknju, Travniku, Zavidovićima i Novom Travniku, a moguće i u još nekim gradovima u Bosni i Hercegovini, pa čak i Jugoslaviji²⁸. U Zenici je izgrađeno više od 30 ovakvih zgrada u svim dijelovima grada, a i danas su poznate pod nazivom „Kužatkove“. Po formi su bile jednostavne i spadale su u tip zgrada sa tri ili četiri sprata, bez liftova, u bloku sa dva ili tri ulaza, te sa velikim brojem malih, ali funkcionalnih stanova. Najveća prednost zgrada tipa „Kužatko“ bila je njihova ekonomičnost, i to na način da se veliki broj zgrada mogao izgraditi za kratko vrijeme i mala finansijska sredstva, odnosno po principu „brzo i jeftino“.²⁹ O tome najbolje svjedoče sljedeći podaci: *„Udruženje projektnih organizacija dopušta da jedan kvadratni metar bruto stambene površine dosegne sumu od 26 hiljada dinara... U Zenici, međutim, kao što smo rekli, grade se stanovi čiji jedan kvadratni metar košta oko 16 hiljada dinara“*. Ovi rezultati postignuti su zahvaljujući uspostavi efikasnog sistema kooperacije između projekatanta, proizvođača prefabrikovanih elemenata korištenih pri gradnje te samih izvođača radova. Naime, važan faktor koji je utjecao na nisku cijenu kvadrata bilo je korištenje *„mont-opeka koje u Zenici proizvode od otpadaka iz visokih peći“*, a koje je proizvodilo posebno formirano preduzeće pod nazivom „Gramonel“, po kojem su ovi materijali u konačnici i dobili naziv.³⁰ Interesantne su i opaske Karla Kužatka koji je u više intervjua naglašavao da je prilikom projektovanja samog izgleda stana, odnosno utvrđivanja rasporeda i dimenzija prostorija, u obzir uzimao naslijeđenu kulturu stanovanja budućih stanovnika odnosno pokušao je da poštuje običaj *„da se naši ljudi prvenstveno okupljaju oko ognjišta“*³¹ pa je raspored napravljen tako da *„porodici omogućava život u stanu kraj jedne vatre i udovoljava naslijeđenim stambenim navikama“*.³²

²⁸ Za tip zgrade K-58 postojale su narudžbe iz Makedonije, Crne Gore, Hrvatske i Slovenije, ali nemamo informacije da li su zaista neki od tih objekata zaista i izgrađeni. „Šest pitanja projektantu. Razgovor Karla Kužatka sa našim saradnikom“, *Naša riječ*, Zenica, 19. januar 1958. godine, 5.

²⁹ Džananović, Grad u dimnjacima, 48-51.

³⁰ „Projekat „Kužatko“ nije eksperiment“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 24. april 1960. godine, 5.

³¹ „Projekat „Kužatko“ nije eksperiment“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 24. april 1960. godine, 5.

³² „Šest pitanja projektantu. Razgovor Karla Kužatka sa našim saradnikom“, *Naša riječ*, Zenica, 19. januar 1958. godine, 5.

Kužatkov doprinos stambenoj izgradnji, prvenstveno Zenice ali i drugih gradova, bio je ogroman o čemu svjedoči podatak da je na osnovu njegovih projekata, u društvenom i privatnom sektoru, izgrađeno više od 10.000 stanova.³³ Zapravo, većina stambenog fonda podignutog u društvenom sektoru u Zenici tokom socijalističke epohe odnosi se upravo na objekte čiji je autor bio Karlo Kužatko. Međutim, iako su rezidencijalni objekti kvantitetom dominirali u Kužatkovom autorskom opusu, to nisu bili i jedini koje je on projektovao. Naprotiv, Kužatko je autor preko 50 javnih i društvenih objekata različitog karaktera od kojih su mnogi valorizirani kao vrlo važni primjeri moderne arhitekture ne samo Zenice već i Bosne i Hercegovine, pa i Jugoslavije u cjelini. U nastavku teksta osvrnuti ćemo se, hronološkim redom izgradnje, samo na neke od najvažnijih i najreprezentativnijih objekata koji su podignuti u Zenici. Prvi takav objekat jeste „Dom JNA“,³⁴ podignut sredinom 50tih godina kao mjesto okupljanja oficirskog kadra Jugoslovenske narodne armije, ali koji je uskoro postao jednim od najvažnijih centara društvenog i kulturnog života u Zenici. „*Slabost mi je bio bosanski stil... ono čemu je i moj prijatelj Najhart ostao vjeran...*“ izjavio je Kužatko u jednom od brojnih razgovora³⁵ sa novinarima „Naše riječi“, a upravo objekat „Doma JNA“ predstavlja možda i najilustrativniji Kužatkov rad ostvaren u tom maniru. Saradništvo Neidhardta i Kužatka posebno je do izražaja došlo 1960. godine, kada je Neidhardt uradio urbanističko rješenje administrativnog centra grada, predviđenog za smještaj nekih od važnijih javnih ustanova. Neidhardt je uradio prostorno rješenje i raspored zgrada, ali projekte pojedinačnih objekata, a koji su u konačnici i realizovani, potpisao je upravo Kužatko.³⁶ Prvo je 1962. godine podignut stambeni objekat sa prostranim stanovima za smještaj visokokvalifikovanog kadra, kasnije poznat pod nazivom „Kuća snova“, a u čijem prizemnom dijelu je bio prostor namijenjen smještaju Gradske biblioteke. U blizini ove zgrade, već naredne 1963. godine, završena je izgradnja još dva važna objekta, čije je projekte također uradio Kužatko, a to su objekti Općinskog suda i Komunalne banke.³⁷ Važno je napomenuti da je Kužatko već imao iskustva u projektovanju administrativnih objekata, jer je 1960. godine izgrađena zgrada za smještaj službi socijalnog osiguranja poznata pod nazivom „Socijalno“, inače smještenoj na prostoru Nove Zenice.³⁸

³³ „Nedavno je u mirovinu otišao Karlo Kužatko: Zenički neimar“, *Naša riječ*, Zenica, 4. mart 1980. godine, 10.

³⁴ „Pitali smo: Karla Kužatka, inž. arhitektu „Zenicaprojekta“. Entuzijasta bez priznanja“, *Naša riječ*, Zenica, 8. juni 1966. godine, 5.

³⁵ „Skica za portret: živa istorija zeničke arhitekture“, *Naša riječ*, Zenica, 17. septembar 1979. godine, 7.

³⁶ Džananović, *Pogled u budućnost*, 697.

³⁷ Džananović, *Grad u dimnjacima*, 90-91.

³⁸ Isto, 90.

Također, 1965. godine realizovana je izgradnja „Dječijeg dispanzera“, kada je otvoreno i najveće kino u Zenici, tada nazvano „29. novembar“. Inače, pomenuto je da je jedan od prvih Kužatkovih projekata u Zenici bila zgrada kina „Central“ 1939. godine, a zanimljivo je da je isti autor projektovao i objekat kina „Metalurg“ izgrađenog početkom 50tih godina, kao i zgradu Doma kulture sa kino-dvoranom u Crkvicama otvorenim 1972. godine.³⁹ Početkom 70tih u blizini već pomenutog „Dječijeg dispanzera“ završena je izgradnja i objekta „Specijalističke poliklinike“, a nešto prije u krugu „Regionalne bolnice“ u Crkvicama otvoren je i objekat interne medicine, a svi ovi objekti također su djelo Karla Kužatka.

Skoro u potpunosti je zaboravljen podatak da je Kužatko autor projekta spomenika podignutog u krugu zeničkog zatvora, a koji je posvećen dvanaestorici zeničkih ilegalaca strijeljanih 26. januara 1943. godine. Inicijator podizanja spomenika bio je Sreski odbor saveza boraca Zenice, a izgrađen je 1954. godine na maloj parkovskoj površini u blizini centralne kapije zatvora.⁴⁰ Spomenik se sastoji od kamenog postamenta, kojem se pristupa preko betonskih stepenica, na koji sje postavljena kamena gromada od sedre iz koje je izvedena čelična konstrukcija od savijenih cijevi u obliku trapeza. Na trapezoidnu čeličnu konstrukciju postavljena je ploča od crnog mermera na kojoj su ispisana imena strijeljanih, datum i mjesto zločina te natpis: „Noseći nadu u izmučenim očima, oni su smrti prkosili najmoćnijim oružjem“.⁴¹ Spomenik je temeljito rekonstruisan 1973. godine, a činjenica da je zatvorskoj ustanovi, u skladu sa važećim zakonima, pristup vrlo ograničen vjerovatno je utjecala i na zapostavljenost ovog spomenika, iako se povremeno održavaju određene komemoracije ali uz prethodnu saglasnost uprave zatvora. Spomenik strijeljanim ilegalcima jedini je, barem trenutno poznati, komemorativni objekat čiji je autor Karlo Kužatko, a buduća istraživanja trebaju pokazati da li je ovo bio samo jedan kreativni izlet ili ipak postoji još realizovanih spomeničkih projekata.

Pomenuti objekti samo su dio bogatog opusa⁴² Karla Kužatka, pa je važno napomenuti da lista definitivno nije zaključena, naročito ako se u obzir uzmu i projekti realizovani van Zenice. Mapiranje svih stambenih i društvenih objekata izgrađenih samo na području Zenice, a autor čijih

³⁹ „Nedavno je u mirovinu otišao Karlo Kužatko: Zenički neimar“, *Naša riječ*, Zenica, 4. mart 1980. godine, 10.

⁴⁰ Opština Zenica. (1966). Pregled spomen-obilježja na području opštine, 5-6.

⁴¹ Muzej Grada Zenice, RO Prostor Zenica. (1989). Spomen obilježja NOB-u. Zenica: muzej grada Zenice i RO Prostor Zenica, 37-38.

⁴² Pa tako, naprimjer, Kužatko je autor i projekta osnovne škole u Blatuši, samoposluge u Crkvicama, objekta preduzeća „Vatrostalna“, lovačkog doma „Kruščica“ i brojnih drugih.

projekata je bio Kužatko, bio bi vrlo zahtjevan zadatak, a čak i tada ne bismo dobili cjelovitu sliku njegovog utjecaja na urbanistički razvoj Zenice. Kužatko je imao značajnu ulogu i u pokušajima smanjenja zagađenosti u Zenici⁴³ pa, uz naravno Neidhardta, ima najveće zasluge za zaštitu zelenih i uređenje brojnih parkovskih površina u gradu, uključujući i prostor Kamberovića polja i Gradskog parka. Tokom skoro pola vijeka profesionalnog rada Kužatko je dobio niz nagrada, a najvažnije su svakako odlikovanje za racionalna stambena rješenja koje je 1958. godine dobio od Josipa Broza Tita, te Dvanaestoaprilska nagrada grada Zenice 1968. godine. Sve do odlaska u penziju 1980. godine radio je u projektantskom zavodu „Prostor“ Zenica čiji je bio osnivač i dugogodišnji rukovodilac. Preminuo je 1986. godine u Zenici, gradu kojeg je s razlogom smatrao svojim.⁴⁴

⁴³ „Pitali smo: Karla Kužatka, inž. arhitektu „Zenicaprojekta“. Entuzijasta bez priznanja“, *Naša riječ*, Zenica, 8. juni 1966. godine, 5.

⁴⁴ Karlo Kužatko. *Vrijeme novih mogućnosti*, Muzej grada Zenice, Zenica, 2006.

ZAKLJUČAK

Karlo Kužatko jedan je od najvažnijih i najutjecajnijih arhitekata koji je djelovao u Zenici, gradu u kojem je proveo najveći dio svog ličnog i profesionalnog života, te u kojem je ostavio ogroman pečat na cjelokupnu urbanu fizionomiju. Dovoljni su podaci o preko 10.000 izgrađenih stanova i desetine objekata ostale namjene, čiji je autor bio upravo Kužatko, da se prepozna značaj opusa ovog arhitekta za Zenicu, a kada se tome doda njegov utjecaj na izradu urbanističkih planova, naročito prvog usvojenog 1955. godine, ali i drugih prostorno-planskih dokumenata, stvarni doprinos Kužatka poprima potpuno drugačije dimenzije. Zbog svega navedenog rastužuje činjenica da Kužatkov rad nije adekvatno valoriziran niti u literaturi niti u savremenoj Zenici u cjelini, što predstavlja žalostan nastavak odnosa društva u kojem je Kužatko djelovao prema njemu samom, a što je i on sam često isticao u intervjuima koje je davao. Naime, još tokom aktivne karijere nerijetko se dešavalo da Kužatko ne bude pozvan na otvaranje objekata koje je projektovao, a ni mediji se nisu posebno obazirali na pominjanje autora prilikom izvještavanja o toku realizacije ili okončanju gradnje tih objekata. Takav odnos reflektirao se i na provedeno istraživanje pa ni ovaj rad ne daje cjeloviti prikaz svih radova Karla Kužatka, ali ipak po prvi put na jednom mjestu imamo solidan broj identificiranih Kužatkovih projekata, barem kada je u pitanju njegova djelatnost u Zenici. Ostaje nada da će se ta lista u skorijoj budućnosti kompletirati, a naravno i proširiti projektima koje je realizovao u drugim gradovima, jer već sada su nam poznati pojedini objekti u Novom Travniku, Varešu i drugim srednjobosanskim gradovima. Sve to bi u konačnici trebalo doprinijeti većoj afirmaciji lika i djela Karla Kužatka, ali i ispravnijoj valorizaciji njegovog značaja u oblikovanju arhitektonske misli u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 20. stoljeća. Nesumnjivo je da Karlo Kužatko spada u red značajnih bosanskohercegovačkih arhitekata i da kao takav zaslužuje mnogo više pažnje kako istraživača tako i medija u savremenoj Bosni i Hercegovini, a naročito u gradu kojeg je smatrao svojim – Zenici.

LITERATURA

Izvori

1. Muzej Grada Zenice, RO Prostor Zenica, *Spomen obilježja NOB-u*. Zenica: Muzej grada Zenice i RO Prostor Zenica, 1989.
2. Opština Zenica, *Pregled spomen-obilježja na području opštine*, Zenica, 1966.

Internet

1. Betonski spavači – treći put. *Grad radnika i arhitekata*:
https://www.youtube.com/watch?v=23e4I_yaKzs
2. <https://ggs.edu.ba/o-nama/historijat-skole/>
3. <https://www.matbibli.rs.ba/sr/desavanja/ljetopis/398-vojislav-hadzidamjanovic>

Knjige

1. Aslani Mirsada, *Zenica graditeljska baština*, Muzej grada Zenice, Zenica, 2015.
2. Bjelovitić Miloš, *Zenica i njena okolina, Ekonomskogeografska studija*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga XXXI, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 18, Sarajevo, 1968.
3. Džananović Mirza, *Grad u dimnjacima – Urbanizacija Zenice od 1945. do 1990. godine*, Udruženje za promociju intelektualnih i kulturnih vrijednosti „Zjenica“, Zenica, 2017.
4. Đulbić Mirsad, *Zenički leksikon*. Zenica: samizdat, 2020.
5. Finci Jahiel, *Problemi stanovanja Zenice i prigradskih naselja*, Urbanistički zavod NR BiH, Sarajevo, 1962.
6. Grupa autora, *300 godina zeničke Sultan-Ahmedove medrese: 1720-2020* (urednik Mevludin ef. Dizdarević), Zenica: Muftijstvo zeničko, 2022.
7. Jalimam Salih, *Historija Zenice*. Zenica: samizdat, 2010.
8. Karlo Kužatko. *Vrijeme novih mogućnosti*, Muzej grada Zenice, Zenica, 2006.
9. Krzović Ibrahim, Premerl Tomislav. *Juraj Neidhardt: arhitekt, urbanist, teoretičar, pedagog, publicist*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2019.
10. Sarić Mesud, *Zenička čaršija i mahale*. Zenica: Općina Zenica, 2006.

Članci

1. Džananović Mirza, Pogled u budućnost – Juraj Neidhardt i vizija urbanističkog razvoja Zenice, *Zbornik radova VII Međunarodnog naučnostručnog skupa Obrazovanje, jezik, kultura: tendencije i izazovi*, Zenica, El. knjiga, Zenica, Filozofski fakultet, 2018, 691-701.
2. Džananović Mirza, Kulturni turizam i zaštita arhitektonske baštine 20. stoljeća sa akcentom na modernu arhitekturu Zenice, *Saznanje broj 2/2020*, Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici, 211-219.
3. Džananović Mirza, Kulturna baština Islamske zajednice u Zenici, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici*, XIX, 2021, Zenica, 2021, 118-128.

Štampa

1. „Šest pitanja projektantu. Razgovor Karla Kužatka sa našim saradnikom“, *Naša riječ*, Zenica, 19. januar 1958. godine, 5.
2. „Najveći poduhvat u stanbenoj izgradnji Zenice: Stanbena zajednica u Babinoj rijeci“, *Naša riječ*, Zenica, 5. avgust 1958. godine, 1. i 5.
3. „Šta spremaju projektanti za narednu sezonu: kompletne stambene zajednice na Sejmenu i u Babinoj Rijeci“, *Naša riječ*, Zenica, 11. januar 1959. godine, 10.
4. „Projekat „Kužatko“ nije eksperiment“, *Oslobodenje*, Sarajevo, 24. april 1960. godine, 5.
5. „Pitali smo: Karla Kužatka, inž. arhitektu „Zenicaprojekta“. Entuzijasta bez priznanja“, *Naša riječ*, Zenica, 8. juni 1966. godine, 5.
6. „Na svečanoj sjednici opštinske skupštine: Dodijeljene nagrade grada Zenice“, *Naša riječ*, Zenica, 17. april 1968. godine, 1.
7. „Skica za portret: živa istorija zeničke arhitekture“, *Naša riječ*, Zenica, 17. septembar 1979. godine, 7.
8. „Nedavno je u mirovinu otišao Karlo Kužatko: Zenički neimar“, *Naša riječ*, Zenica, 4. mart 1980. godine, 10.

CONTRIBUTIONS TO THE BIOGRAPHY OF KARLO KUŽATKO: THE WORKING CLASS ARCHITECT

Abstract

Karlo Kužatko is one of the most influential architects who worked in Zenica, whose projects significantly shaped the urban fabric of the city in the second half of the 20th century. This paper provides an overview of Kužatko's completed projects in Zenica and reflects on his conception of the architect's role in designing residential spaces for workers. While the focus of the research is on Kužatko's residential architecture, the paper also reviews other realized projects that, according to the currently available sources, are confirmed as his original works.

Keywords: Karlo Kužatko, Zenica, architecture, urban planning, residential architecture

Alen Šabanović

NEMATERIJALNA KULTURNA BAŠTINA – PRILIKE I IZAZOVI PROCESA TURISTIFIKACIJE

Sažetak

Kao jedan od brojnih aspekata fenomena kulture, kulturna baština predstavlja dobra različitih formi, čija je primarna odrednica funkcija naslijeđivanja određenih vrijednosti u društvu. Kulturnu baštinu mogu činiti pokretna i nepokretna kulturna dobra koja se mogu javljati u materijalnoj i nematerijalnoj formi, što čini i osnovu njenih najčešćih klasifikacija. Iako je nematerijalna kulturna baština (*ICH*) tokom 20. stoljeća razmatrana pojedinim konvencijama, njen današnji koncept institucionalno je ustanovljen tek 2003. godine, sa UNESCO-vom konvencijom koja se primarno fokusirala na njenu zaštitu. Turistifikacija *ICH*, rezultat je također recentnijih trendova, te je značajnije razmatranje ovog procesa uveliko izostavljeno pomenutom konvencijom. Sa rastućom diverzifikacijom oblasti turizma, te razvojem turističkog interesa za kulturu i baštinu, *ICH* sve češće postaje dio turističke ponude, te faktor razvoja lokalnih zajednica. Ovaj process međutim, popraćen je nizom izazova, sa kojima se djelatnici u praksi sve češće susreću. Kroz analizu literature relevantne za koncepte nematerijalne kulturne baštine, kulturnog turizma, te procesa turistifikacije, ovaj rad nastojat će prikazati pomenute izazove, kao i prilike koje proces turistifikacije *ICH* može ponuditi kako samoj *ICH*, tako i njenim prakticionerima te zajednicama koje ih baštine.

Ključne riječi: baština; nematerijalna kulturna baština; *ICH*; turizam; turistifikacija; komodifikacija; prilagodba; autentičnost; autorska prava; razvoj; baštinske zajednice.

UVOD

Uspostavljanje poveznice između turizma i kulture veže se za same početke posjeta izvan stalnog mjesta boravka kao svojevrsne društvene prakse. Iako turizam kakvog danas poznajemo, nije bio šire uspostavljen sve do pojave *Grand Tour-a* u modernom dobu, kontakt među kulturama bio je prisutan mnogo ranije, te često motiviran interesom za vjeru, baštinu i kulturu. Suštinski, “kultura” je oduvijek predstavljala oblast sa bogatom i značajnom lepezom turističkih proizvoda i atrakcija, privlačeći strane posjetitelje različitim oblicima baštine, te kulturnih događanja i sadržaja. Budući da se većina definicija turizma u svojoj osnovi temelji prvenstveno na napuštanju mjesta stalnog boravka, svako turističko putovanje nedvojbeno sadrži elemente kulturne interakcije jer se turista premješta iz jednog u drugi kulturni kontekst. Općenita određenost turizma kulturom (unatoč brojnim drugim selektivnim oblicima turizma) može se uočiti i iz Keillorova shvaćanja odnosa između putovanja i turizma:

Ne trebamo razmišljati o kulturnom turizmu jer u stvarnosti druga vrsta turizma i ne postoji. To je bit turizma... Ljudi ne dolaze u Ameriku zbog naših aerodroma, ljudi ne dolaze u Ameriku zbog naših hotela ili mogućnosti rekreacije ... Oni dolaze zbog naše kulture, visoke kulture, niske kulture, srednje kulture, lijeve, desne, stvarne ili izmišljene - dolaze vidjeti Ameriku¹

Iako se Keillorova tvrdnja može protumačiti kao parcijalno pristrasna (ukoliko se u obziru uzmu druge selektivne forme turizma te njima svojstvene motivacije), njegovo viđenje turizma kao kulturno određenog fenomena specifično je u tome što ne ograničava njegovu kulturnu komponentu na specifičnu “klasifikaciju” ili formu kulture. Kulturna baština, jedan je od vidova kulture koji nosi veliki značaj za brojne turističke destinacije, te se usprkos općenitom “prisustvu” u turizmu, ipak s kraja 20. stoljeća počela profilirati kao specifičan resurs kulturnog turizma kao selektivne turističke forme. Kao termin, kulturna baština u turističkoj praksi najčešće se upotrebljavala kao označitelj pretežno materijalne kulturne baštine. Kako se sa institucionalnim naporima međunarodnih organizacija, koncept baštine proširio i na nematerijalne forme kulture, oblast turizma posljedično je dobila novi prostor i prilike za razvoj, ali i izazove specifične nematerijalnoj kulturnoj baštini i načinima njenog uključenja u oblast turizma.

¹ Keillor, G., *White House Conference on Travel & Tourism*, Washington, 1995, Citirano prema: Jelinčić, D., *Abeceda kulturnog turizma*, Zagreb: Meandarmedia/Meandar, 2008, str. 45.

Nematerijalna kulturna baština

Iako su i prije 21. stoljeća, određene forme nematerijalne kulturne baštine razmatrane pojedinim konvencijama, koncept nematerijalne kulturne baštine kako ga poznajemo danas, institucionalno je ustanovljen 2003. godine, sa UNESCO-ovom konvencijom o zaštiti nematerijalne kulturne baštine gdje se pod istom podrazumijevaju: “prakse, prikaze, izraze, znanje, vještine, kao i za njih vezane instrumente, predmete, artefakte i kulturne prostore, koje zajednice, grupe i, u nekim slučajevima, pojedinci, priznaju kao dio svog kulturnog nasljeđa. Ovo nematerijalno kulturno nasljeđe, prenošeno s generacije na generaciju, stalno ponovo stvaraju zajednice i grupe u odgovoru na svoje okruženje, svoje međudjelovanje s prirodom i svojom historijom, i daje im osjećaj identiteta i kontinuiteta, čime unapređuju poštivanje kulturne raznolikosti i ljudske kreativnosti.”²

Iz predočene UNESCO-ve definicije može se prepoznati kako nematerijalnu kulturnu baštinu, osim njene forme, specifičnom čini i karakter promjenjivosti, reproduktivnosti te kontinuiteta, što joj na prvi pogleda daje dosta fluidniji i širi interpretativni prostor u odnosu na materijalne vidove baštine. Elaborirajući dalje na temu koncepta nematerijalne kulturne baštine, Konvencija iz 2003. također definira i u kojim područjima se pomenuta forma baštine manifestira.

„Nematerijalna kulturna baština“, kako je definirana u stavku 1. iznad, očituje se, između ostalog, u sljedećim područjima:

- (a) usmena tradicija i izražavanje, uključujući jezik kao prijenosnik nematerijalne kulturne baštine;
- (b) izvedbene umjetnosti;
- (c) društvene prakse, rituali i svečani događaji;
- (d) znanja i prakse u vezi s prirodom i svemirom;
- (e) tradicionalni zanati.³

² UNESCO., Konvencija o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasljeđa, UNESCO, 2003, str. 89.

³ Ibidem

U odnosu na područja definisana Konvencijom UNESCO-a, evidentno je kako pojedina područja doista mogu imati i svoje materijalne manifestacije. Tradicionalni zanati, vještinom izrade kulturno specifičnih predmeta doista u konačnici rezultiraju proizvodnjom materijalnog. Međutim, potrebno je napomenuti, kako suština nematerijalnosti navedenih područja ne leži u posljedici ili rezultatima aktivnosti unutar pojedinačnih kategorija. Tradicionalni zanati predstavljaju vještinu izrade, svojevrsno primjenjeno znanje, kao što i izvedbene umjetnosti predstavljaju svojevrsnu umjetničku vještinu performativnosti, koje same po sebi doista imaju nematerijalnu formu. Područja koje UNSECO definira u pomenutoj Konvenciji zapravo podrazumijeva čitav niz nosilaca nematerijalne baštine pod puno širim „kišobranom“ njenih manifestacija. To mogu biti „pjevači - interpretatori, muzičari, harmonikaši, sazlije, frulaši, umjetnici - drvorezbari, vezilje, majstori za izradu predmeta tradicionalnog zanatstva i umjetnosti, majstori tradicionalnog kulinarstva, ljudi koji vješto izrađuju muzičke instrumente, grnčari, majstori koji vješto izrađuju narodne nošnje, grade kuće tradicionalnog tipa, liječe u okviru narodne tradicije itd.”⁴

Na sličan način, društvene prakse i rituali također zauzimaju nematerijalnu formu. Oni podrazumijevaju čitav niz kontekstualiziranih međuodnosa, propisanih ili nasumičnih interakcija različitih aktera sa pripadajućim značenjima i vrijednostima, te čitav niz faktora koji često nose simboličku težinu i nematerijalnu formu. Nematerijalna kulturna baština nosi karakteristiku procesa, podjednako kao i sama kultura, te se konstatno sinhronizuje sa promjenom društva koje je baštini. U odnosu na pomenute karakteristike, Lidija Nikočević zastupa upotrebu termina „nematerijalna kultura“, te opisuje koncept:

„Takva baština, nakon što je prenošena iz naraštaja u naraštaj bivajući stalno obogaćivana novim interpretacijama i ponovnim kreacijama (kao odgovor na okolinu koja je okružuje, te na interakciju s prirodom i poviješću), omogućuje njezinim nositeljima osjećaj i doživljaj identiteta i kontinuiteta, promovirajući ujedno poštovanje kulturnih različitosti i ljudske kreativnosti.”⁵

Iako se specifičnosti nematerijalne forme kulturne baštine mogu interpretirati u pozitivnom svjetlu sa aspekta turističke atraktivnosti, izazovi koje njena forma donosi također su dio razloga stvaranja turističkog ekosistema u kojem se fokus turizma dugo vremena usmjeravao na materijalnu

⁴ Kujundžić, E., Kulturno naslijeđe i humanističke nauke danas, *Časopis FHN*, 1(2006), str. 14.

⁵ Nikočević, L., Nematerijalni aspekti kulturne baštine i njihovo mjesto u muzejima - Pogled etnologa, *Iz muzejske teorije i prakse*, 34 (3-4) 2003, str. 61.

kulturnu baštinu. Prateći globalni “pokret” ka zaštiti baštine nakon Drugog svjetskog rata, evidentna je usmjerenost pažnje ka materijalnoj baštini, koja je svojevremeno smatrana i tretirana kao cjelokupna baština ljudskih društava. Ovaj odnos prema baštini, rezultat je i perspektiva vidljivih u UNESCO-voj Konvenciji o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine iz 1972. godine, gdje se baština razmatra primarno u rasponu od zgrada i objekata, do prirodnih formacija i predijela.⁶ Trend fokusa na materijalnu baštinu doživljava pad tek početkom 21. stoljeća, sa porastom turističkog interesa za kulturu, te značajnijom ekspanzijom kulturnog turizma. UNESCO-va Konvencija o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasljeđa, u pomenutom trendu predstavljala je značajan faktor, ali je bitno napomenuti kako svojevremeno nije značajnije razmatrala veze nematerijalne baštine sa turizmom, te samim tim i problematiku koja se veže proces turistifikacije nematerijalne kulturne baštine.

Prilike i izazovi turistifikacije ICH

Autori (Arizpe & Amescua, 2013.; Lixinski, 2013.) navode kako su razlozi dugogodišnjeg nesrazmjera u “korist” materijalne kulturne baštine zapravo uzrokovani samom „prirodom“ ICH te se najčešće manifestiraju u teškoćama njenog detaljnog opisivanja, demonstracije ili evaluacije. „Kao posljedica toga, posjet ili doživljavanje ICH može biti otežano. Doživjeti materijalnost građene baštine poput, primjerice, svetišta, jednostavno je. Sagledavanje tradicionalnog znanja potrebnog za izgradnju i poštovanje svetišta, te njegovog značenja u smislu lokalnih kulturnih vrijednosti i povezanih obrazaca ponašanja, međutim, teže je ili, vjerojatno nemoguće za turiste koji nisu upoznati s lokalnim kulturnim kontekstom.“⁷

Uprkos izazovima koje proizilaze iz forme ICH, ona se (prema podacima UNWTO-a⁸), sve više uspostavlja kao jedna od primarnih motivacija turista u njihovom traganju za specifičnostima „novih“ kultura i specifičnih iskustava koje izvedbene umjetnosti, rukotvorine, rituali, kulinarstvo

⁶ Esfehani, M. H., Intangible Cultural Heritage in Tourism Strategy - Insights from Iran, *Experiencing Persian Heritage: Perspectives and Challenges Bridging Tourism Theory and Practice*, Volume 10, str. 68 (preveo Alen Šabanović)

⁷ Esfehani, M. H., Albrecht, J. N., Planning for Intangible Cultural Heritage in Tourism: Challenges and Implications, *Journal of Hospitality & Tourism Research*, Vol. XX, No. X, Month 201X, str. 2 (preveo Alen Šabanović)

⁸ UNWTO, *Study on tourism and intangible cultural heritage*. Dostupno na: https://web.unwto.org/s3-eu-west-1.amazonaws.com/2019-08/summaryview_UNWTO-Study-on-Tourism-and-Intangible-Cultural-Heritage.pdf

Datum pristupa: 1. 11. 2024. (preveo Alen Šabanović)

i druge forme *ICH* mogu pružiti. Međutim, sa ovim trendom, također dolazi i do tenzija između naizgled suprostavljenih procesa. Proces komodifikacije, te procesa očuvanja baštine.

Komodifikacija kao proces, usko se veže za turistifikaciju kulturne baštine, te se najčešće razmatra kao jedan od dominantnih izazova integrisanja kulturne baštine u turističke tokove. E. Wanda George ističe, kako se komodifikacija kulture za turizam događa kada kultura zajednice, odnosno bitni elementi društvenog tkiva te bit svakodnevnog života zajednice pretvaraju u objekte razmjenske vrijednosti za turističku potrošnju. Posljedično, kultura se transformiše u potpuno drugačiji entitet gdje konzumeristička vrijednost zamjenjuje i nadilazi dugogodišnji sistem društvene vrijednosti.⁹

UNWTO ističe, kako turizam doista može predstavljati moćan katalizator lokalne kulturne reprodukcije i revitalizacije, ali da isto tako može predstavljati i opasnost za one kulturne aspekte koje zajednice žele svjesno zaštititi od prekomjerne komodifikacije.¹⁰ Usprkos stavu koji sugerise na oprez i umjerenost, UNWTO također ističe i da je određeni nivo komodifikacije potreban kada je u pitanju nematerijalna kulturna baština, kako bi se njene kulturne vrijednosti mogle prenijeti i objasniti stranim turistima.¹¹

Razmatrajući problem sa aspekta lokalne zajednice, Zhang i ostali ističu, kako su lokalni stanovnici, koji su prvobitno bili domaćini svojih zajednica, u ovom procesu razvoja turizma postali radnici koji moraju trpjeti izrabljivačke radne uvjete i loše životne situacije.¹² Veliko moralno i etičko pitanje proizlazi iz neuspjeha turističke industrije da prepozna novčanu vrijednost lokalne *ICH* u svojoj turističkoj proizvodnji i da pošteno kompenzira lokalne proizvođače i kreatore (zajednice).¹³ Iako je utjecaj procesa turistifikacije kao i posljedične komodifikacije kulturne baštine, znatno prisutan u lokalnim zajednicama koje je baštine, njihovi stavovi prema istima se razlikuju od slučaja do slučaja. Kim, Whitford i Arcodia, na primjeru studije slučaja

⁹ George, E. W., Intangible Cultural Heritage, Ownership, Copyrights, and Tourism, *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, vol. 4 (4), 2010, str. 14 (preveo Alen Šabanović)

¹⁰ UNWTO, *Tourism and Intangible Cultural Heritage*, World Tourism Organization (UNWTO), 2012 str. 10-11 (preveo Alen Šabanović)

¹¹ Ibidem, str. 7

¹² Zhang, Y., Et al., A conflict resolution model for sustainable heritage tourism. *International Journal of Tourism Research*, 21, 2019, str. 478-492 (preveo Alen Šabanović)

¹³ George, E. W., Intangible Cultural Heritage, Ownership, Copyrights, and Tourism, *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, vol. 4 (4), 2010, str. 2 (preveo Alen Šabanović)

Južne Koreje iz 2016. godine zaključuju kako je jedan od najzanimljivijih rezultata studije činjenica da je većina respondenata pokazala vrlo pozitivne stavove prema komodifikaciji i transformaciji nematerijalne kulturne baštine svoje zajednice.¹⁴ Ovaj rezultat, koji pokazuje rezultate suprotne očekivanjima autora te dominantnog narativa u literaturi, indikator je teškoće pri uspostavljanju unificiranog teoretskog i konceptualnog okvira kada je u pitanju proces turistifikacije i komodifikacije *ICH*. Svaki slučaj predstavlja jedinstven izazov, sa specifičnim kontekstom baštinjenja te razlozima i potrebama komodifikacije.

Jedna od najdominantnijih kritika vezana za proces turistifikacije nematerijalne kulturne baštine također je rezultat njene komodifikacije, te se odnosi na „krizu“ autentičnosti. U okviru literature turizma baštine, jasno se prepoznaje pozicija procjene vrijednosti baštine na temelju njezine autentičnosti, koja se smatra faktorom unikatnosti i jedinstvenosti koju određenu baštinu čini specifičnom.¹⁵ Unutar različitih studija sličaja, evidentni su primjeri adaptacije *ICH* turističkoj svrsi. Razmatrajući primjer *Dong chorus* izvedbi u Kini, Zhang i Lee ističu praksu prilagodbe *ICH* turističkim potrebama gdje se *ICH* prilagođava kako zbog preferencija turista tako i kulturnih politika.

*Sve refrene koje su izveli osmislili su i reproducirali profesionalni umjetnici koji možda pripadaju Dongu, ali su također prilično upoznati sa ukusom suvremenih turista. Ono što trebaju proizvesti je međusobna saradnja kako bi to izveli tačno onako kako turisti žele. Međutim, budući da je lokalni turizam uglavnom pod kontrolom lokalne samouprave i vanjskih investitora, njima je nemoguće odlučiti kakvu produkciju preferiraju, posebice njihov vernakularni stil izvedbe i visoku učestalost ponavljanja izvedbi bez dodatne kreativnosti.*¹⁶

Etnički aspekti lokalne kulture kojoj turisti najčešće teže često se teoretiziraju kao rezultat "uprizorene autentičnosti" oblikovane tako da odgovaraju turistima i turoperatorima, ali lišene

¹⁴ Kim, S., Et al., Development of Intangible Cultural Heritage as a Sustainable Tourism Resource - The Intangible Cultural Heritage Practitioners' Perspectives, *Journal of Heritage Tourism*, Volume 14, Issue 5-6, 2019, str. 8 (preveo Alen Šabanović)

¹⁵ Bortolotto, C., From objects to processes: UNESCO's 'intangible cultural heritage', *Journal of Museum Ethnography*, 14, 2007, str. 21-33 (preveo Alen Šabanović)

¹⁶ Zhang, Y., Timothy, J L., Alienation and authenticity in intangible cultural heritage tourism production, *International Journal of Tourism Research (IJTR)*, 2021, str. 6 (preveo Alen Šabanović)

autohtonih kulturnih značenja.¹⁷ Ovaj praksa međutim, nije uvijek nametnuta *top-down* mehanizmom niti od strane javnih politika, te se svojevrsna prilagodba *ICH* prema turistima može javiti i od samih njenih prakticionera i izvođača. Ovakva pojava zapravo predstavlja i uzrok pojedinih pozitivnih stavova prema komodifikaciji *ICH*, naročito u slučajevima kada postoji zabrinutost da će njena izvorna forma biti „dosadna“ ili nerazumljiva strancima. Kroz studiju slučaja provedenu u Južnoj Koreji, Kim, Whitford i Arcodia predstavljaju rezultate istraživanja koji opisuju pomenute izazove:

*ICH 10: originalna verzija traje tri sata. Cijela izvedba je možda previše dosadna publici, a i nama preteška za sviranje. ICH 1: riječi u izvornom ICH-u su u vrlo jakom dijalektu, koje publika ne može razumjeti ... stoga koristimo jednostavan jezik koji sva publika može razumjeti, ICH 18: naš ples maske mimička je izvedba bez glasova ... kako bismo osigurali da se značenje gesti i izvedbi prenose publici, ponekad dodajemo glasove ... ICH se mijenja na temelju ciljne publike...*¹⁸

Iako se na primjerima prilagodbe *ICH* mogu uočiti različiti akteri i motivi poticaja takve prakse, najčešći uzrok ipak se veže za *top-down* princip institucionalnog zagovaranja. UNESCO kao međunarodna organizacija često se kritikuje zbog tzv. „Zapadnjačke“ perspektive prilikom definiranja i doznačavanja autentičnosti kulturnoj baštini.¹⁹ Referirajući se na Reginu Bendix, Kim S. i drugi kritiziraju utjecaj nacionalnih vlada, koje identifikuju tradiciju i autentičnost u odnosu na ono što će postići za njih nakon što ih identifikuju kao autentične.²⁰

Uprkos kritikama prisutnim u literaturi, potrebno je istaći kako se UNESCO ipak ograđuje od pomenutih principa određivanja autentičnosti, naročito kada se radi o nematerijalnoj kulturnoj baštini. UNESCO eksplicitno ističe kako se koncepti "*autentičnosti*" ili "*integriteta*" primijenjeni

¹⁷ Xu, Y., Shi, X. L., Ethnic culture protection and influencing factors of ethnic villages in different stages of tourism development: A case of Zhaoxing Dong Village and Sanbao Dong Village in Guizhou Province. *Journal of Anhui Agricultural Science*, 41, 2019, str. 66-88 (preveo Alen Šabanović)

¹⁸ Kim, S., Et al., Development of Intangible Cultural Heritage as a Sustainable Tourism Resource - The Intangible Cultural Heritage Practitioners' Perspectives, *Journal of Heritage Tourism*, Volume 14, Issue 5-6, 2019, str. 9 (preveo Alen Šabanović)

¹⁹ Hitchcock, M., Et al., *Heritage tourism in Southeast Asia*, Copenhagen: Nias Press, 2010 Citirano prema: Kim, S., Et al., Development of Intangible Cultural Heritage as a Sustainable Tourism Resource - The Intangible Cultural Heritage Practitioners' Perspectives, *Journal of Heritage Tourism*, Volume 14, Issue 5-6, 2019, str. 3 (preveo Alen Šabanović)

²⁰ Kim, S., Et al., Development of Intangible Cultural Heritage as a Sustainable Tourism Resource - The Intangible Cultural Heritage Practitioners' Perspectives, *Journal of Heritage Tourism*, Volume 14, Issue 5-6, 2019, str. 3 (preveo Alen Šabanović)

na materijalnu baštinu ne bi trebali primjenjivati na ICH zbog njenog "živog" karaktera.²¹, što je u skladu i sa samim konceptom ICH kojeg je UNESCO ustanovio 2003. godine Konvencijom o zaštiti nematerijalne kulturne baštine.

Utjecaji institucija i javnih politika na nematerijalnu kulturnu baštinu zauzimaju dosta širi opseg od samog „određivanja autentičnosti“. Kroz proces komodifikacije koji se često pokazuje kao ključni korak pri turistifikaciji ICH, preferencije javnih politika prema određenoj baštini također dolaze do izražaja, kao i određivanje prikladnosti određene baštine za projekciju imidža njene sredine. Huang i ostali, na primjeru studije slučaja Šijena u Kini, te kroz prezentovanje podataka prikupljenih instrumentom intervjua, pokazuju kako lokalno samouprava može igrati ulogu u ovakvim procesima:

*Općinska vlast uvijek je zagovarala borilačke vještine Wudang. Koristili su različite filmske i televizijske radove i platforme za promicanje Wudang borilačkih vještina. Na primjer, bili su domaćini mnogim svjetskim tradicionalnim festivalima borilačkih vještina, te su organizovali i Wudang Cultural Industry Expo po prvi put 2017. Iste godine, Wudang borilačke vještine pojavile su se i u TV programu "Charming Chinatown" i impresionirale publiku širom zemlje. Međutim, drugi oblici nematerijalne kulturne baštine ne dobijaju mnogo pažnje od strane vlade, a time ni od ostatka zemlje.*²²

Preferencije prema turistifikaciji određene baštine svakako ne dolaze isključivo od strane vladajućih struktura, te se među lokalnim zajednicama koje je baštine također mogu pronaći stavovi koji zagovaraju njeno uključivanje ili izostavljanje iz turističkih djelatnosti. Na primjeru rituala *Jen-Giri*, *Esfehani* i *Albrecht* kroz iskaze pripadnika lokalne zajednice pomenutog rituala, pokazuju na koji način principi prikladnosti i kontroverznosti ICH igraju ulogu pri ovakvim preferencijama:

Smatramo da je neke dijelove tradicijskih vjerovanja i običaja bolje ne primjenjivati u turizmu jer ne daju dobru sliku naše stare i bogate kulture. . . . Jen-giri je jedna od njih. . . to je zastrašujući ritual koji nije primjeren mnogim turistima. (LO:1); Posjetiteljima ne pokazuje niti racionalan niti

²¹ UNESCO, *Tangible and Intangible Heritage*, Dostupno na: <https://ich.unesco.org/en/tangible-and-intangible-heritage-00097>, Datum pristupa: 28.11.2024. (preveo Alen Šabanović)

²² Huang X. Y, Et al., A Study on Tourism Development of Intangible Cultural Heritage in Shiyen City, *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, volume 286, 2018, str. 502 (preveo Alen Šabanović)

*ugodan aspekt lokalne baštine. (LO:3); Mislim da predstavljanje tako glupog, praznovjernog običaja nema smisla dok na otoku postoji obilje smislenih ponašanja i zanimljivog [kulturnog] naslijeđa. (STBO:3)*²³

Iako turisti motivirani kulturnim sadržajima često tragaju za autentičnim kulturnim iskustvom, autentičnom kulturom i baštinom domaćinskih zajednica, iz primjera *Jen-Giri* rituala (rituala prakse egzorcizma) evidentno je kako se pri turistifikaciji određenih sadržaja *ICH*, razmatraju faktori “prikladnosti”, odnosno projekcije imidža i vrijednosti koje bi određeni sadržaj mogao prenijeti turistima. Iako se ovakvi stavovi olako pravdaju praktičnim razlozima, činjenica je da stavovi članova lokalne zajednice (bilo da se radi o vladinom ili nevladinom sektoru) igraju ulogu pri odabiru i preferenciji sadržaja koji će biti predmet buduće turistifikacije.

Usko vezano sa „prikladnošću“ i preferencijama sadržaja nematerijalne kulturne baštine u djelatnosti turizma, vežu se i izazovi po pitanju dostupnosti *ICH*. Samo baštinsko bogatstvo određene zajednice ne predstavlja garanciju za mogućnost njene stalne upotrebe u turističke svrhe. Turizam vrlo često, djelatnost je određena principima sezonalnosti, te se sadržaji u ponudama turističkih agencija kao i mogućnost posjete samim baštinskim lokalitetima uveliko određuju ovim principima.

*Neki primjeri ICH-a prakticiraju se i izvode samo u određenom razdoblju i/ili na određenom mjestu, što znači da ih je teško transformirati u turističke proizvode u konvencionalnom smislu. Ova periodičnost odvijanja određenih događaja dovodi u pitanje tradicionalne predodžbe o razvoju i ponudi turističkog proizvoda na strani ponude, te potrošnje na strani potražnje.*²⁴

Na primjeru *Nowruz Sayyad* festivala, Esfehani i Albrecht opisuju praktične izazove turistifikacije *ICH*, koji proizilaze iz praktičnih izazova turističke djelatnosti. Njihovi sagovornici objašnjavaju da su *neki turistički operateri čak tražili od zvaničnika da promijene vrijeme održavanja Nowruz Sayyad festivala ili, barem, održe alternativni festival zimi gdje bi se festivalski postupak mogao ponoviti.*²⁵ Ovi stavovi, primarno su uzrokovani klimatskim prilikama na području Irana, tj. velikih vrućina u ljetnom periodu koji predstavljaju teškoće kako za turiste tako i za turoperatore koji nisu

²³ Esfehani, M. H., Albrecht, J. N., Planning for Intangible Cultural Heritage in Tourism: Challenges and Implications, *Journal of Hospitality & Tourism Research*, Vol. XX, No. X, Month 201X, str. 15 (preveo Alen Šabanović)

²⁴ Ibidem, str. 11

²⁵ Ibidem, str. 12

voljni raditi u takvim uslovima. Drugačija strategija predložena je nešto kasnije, podrazumijevajući održavanje festivala u zatvorenom prostoru, ali je vrlo brzo, te iz očitih razloga, naišla na otpor.²⁶ Ispitanici istraživanja ističu, kako bi ovakve promjene na osnovu komercijalnih razloga utjecale na gubitak smisla same kulturne prakse te da mijenja suštinu same *ICH*:

*To je način na koji je Nowruz Sayyad naslijeđen od naših predaka, i mi ga volimo predavati našoj djeci onako kako jeste. . . ono što imamo nakon promjene vremena ovog festivala više neće biti Nowruz Sayyad. ...ovaj festival se mora održati na plaži blizu mora jer se radi o vrednovanju vode i poštivanju svih vodenih bića. (STBO:4).*²⁷

Iako pripadnici lokalne zajednice kao i sami prakticioneri *ICH*, mogu imati značajan utjecaj na procese „prilagodbe“ *ICH* za potrebe turističke djelatnosti, izazovi sa kojim se suočavaju također zalaze i u oblast autorskih prava te pitanja vlasništva, koja ostaju otvoreni problemi u procesima komodifikacije nematerijalne kulturne baštine za potrebe turizma. *Zakoni o autorskim pravima općenito se primjenjuju na zaštitu materijalnog kao što su književna, dramska, glazbena i umjetnička djela (uključujući arhitektonska djela) koja pripadaju pojedincima ili zajedničkim vlasnicima. Autorsko pravo je ograničeno na izražavanje ideje na fiksni način (npr. tekst, snimka ili crtež); ne proteže se na samu ideju.*²⁸

Elaborirajući dublje na temu izazova autorskih prava na nematerijalnu kulturnu baštinu, E. Wanda George ističe značaj fakotra tzv. Moralnih prava, gdje se na primjeru kanadske legislative o autorskim pravima primjećuje nemogućnost trenutnog vlasnika prava, da na bilo koji način čini štetu na čast ili reputaciju izvornom autoru. Ova legislativa također insistira na isticanju imena izvornog autora čak i u slučaju kada su prava predana, prenesena ili prodana za određenu naknadu.²⁹

Tradicionalna znanja i prakse, koje društva i zajednice baštine, često su meta zloupotrebe od strane različitih subjekata i struktura. *Ovo prisvajanje znanja često se materijalizira u različitim oblicima*

²⁶ Ibidem

²⁷ Ibidem

²⁸ BDC (Business Development Center), A guide to copyrights in Canada, Government of Canada document, 2009, str.6, Citirano prema: George, E. W., Intangible Cultural Heritage, Ownership, Copyrights, and Tourism, *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, vol. 4 (4), 2010, str. 5 (preveo Alen Šabanović)

²⁹ George, E. W., Intangible Cultural Heritage, Ownership, Copyrights, and Tourism, *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, vol. 4 (4), 2010, str. 5-6 (preveo Alen Šabanović)

suvremene glazbe, nakita, dizajna odjeće, lutaka, priča i novovjekovnih vjerskih aktivnosti štovanja, koje konstruiraju autsajderi koji posuđuju (kradu) ideje i tehnike, na primjer, od autohtonih šamana. Nova medicinska otkrića napravljena su iz flore i faune pronađene u Južnoj Americi, čija su ljekovita svojstva bila poznata domorodačkom narodu stoljećima prije nego što su ih prisvojile zapadna biotehnologija i transnacionalne farmaceutske kompanije. Ove velike farmaceutske kompanije, koristeći svoju moć i široku mrežu utjecaja, patentirale su narodne lijekove bez ikakve koristi ili zasluge za izvorne pronalazače – domorodačke narode.³⁰

Iako neovlašteno preuzimanje i zloupotreba autohtonih znanja i praksi zajednica i naroda predstavlja frekventnu pojavu, ovaj problem predmet je razmatranja duži niz godina. Jedan od dokumenta koji tretira pitanje vlasništva *ICH*, jeste tzv. *Daes Report*. Sačinjen 1997. od strane UN-a, njegov puni naziv glasi *Protection of the Heritage of Indigenous People*. Na temu vlasništva nad kulturnom baštinom, dokument ističe da se pod istim podrazumijeva *sve što pripada posebnoj identitetu naroda i što je njihovo da dijele, ako žele, s drugim narodima...svaka autohtona zajednica mora zadržati stalnu kontrolu nad svim elementima svoje baštine, prema vlastitim zakonima i procedurama, ali uvijek zadržava trajno pravo odrediti kako se koristi zajedničko znanje. Članovi takvih zajednica posjeduju svoju baštinu, uključujući djela, umjetnost i ideje.*³¹

Iako *Daes Report* pokazuje tendenciju da se autorska prava čvrsto pripisuju „narodima posebnih identiteta“, on ostavlja prostor za interpretaciju po pitanju značenja istih. Ovaj dokument također, ne predstavlja dio nacionalnog niti međunarodnog zakonodavnog okvira, što rješavanje pojedinačnih slučajeva autorskih prava nad *ICH*, ostavlja nadležnim institucijama i tijelima u njihovim matičnim zemljama.

Nematerijalna kulturna baština, pored izazova uzrokovanih praksama komodifikacije, sve više se susreće i sa problemom nedostatka prakticionera tradicionalnih kulturnih izraza i znanja. Ovaj izazov, primarno je uzrokovan procesima globalizacije, krize identiteta, odseljavanja stanovništva iz ruralnih područja, te sve manjeg interesa za tradiciju zajednice od strane mlađih generacija. Razmatrajući poziciju *ICH* na primjer Šijena u Kini, Huang i ostali, opisuju kontekst u kojem

³⁰ Ibidem, str. 7-8

³¹ Brown, M. F., *Who owns Native Culture?* Harvard University Press, Cambridge, 2003, str. 211-212, Citirano prema: George, E. W., Intangible Cultural Heritage, Ownership, Copyrights, and Tourism, *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, vol. 4 (4), 2010, str. 10 (preveo Alen Šabanović)

demografski faktori postaju sve nepovoljniji za očuvanje nematerijalne kulturne baštine, kao i njenu turističku primjenu:

*Mnoge narodne umjetnosti i tradicionalni zanati proistekli iz tradicije i etničkih običaja i sl. povlače se iz života ljudi i polako nestaju. Trenutno je turizam nematerijalne kulturne baštine u gradu Šijen još uvek nedovoljno razvijen, a jedinstvena nematerijalna kultura nije dobro integrisana sa turizmom. Još uvijek ne postoji utjecajan proizvod koji bi spojio nasljeđe i razvoj. Istovremeno, nasljednici nematerijalnog kulturnog naslijeđa grada Šijen imaju tendenciju da stare, a njihovo obrazovanje i plate su niske. Osim toga, mehanizam garancije je nedovoljan. Mnoge izvanredne manifestacije nematerijalne kulturne baštine ne nalaze nasljednike te su na ivici izumiranja.*³²

Utjecaj moderne civilizacije te posljedične promjene prilika i konteksta značajno utječu na perspektive očuvanja, opstanka i upotrebe *ICH*. Iako je tehnološki napredak s prelaza stoljeća donio velike benefite današnjim društvima, on je također često i uzrok ruralne depopulacije i migracija u gradske sredine. *Masovni turizam, automatizovani proizvodni sistemi, ekstenzivna upotreba tehnologije i promene vrednosti modernosti dovode u opasnost neke tradicionalne poslove.*³³ Ovakav kontekst svakako posjeduje potencijal da probudi svijest javnosti kada je u pitanju potreba očuvanja *ICH*, ali ne pomaže u rješavanju rastućeg problema izumiranja tradicionalnih znanja poslova i kulturnih izraza.

Iako se nematerijalna kulturna baština susreće sa velikim brojem izazova kada je u pitanju njena turistička upotreba, proces turistifikacije *ICH* također pruža i prilike kako za samo baštinu, tako i za njenu lokalnu zajednicu. Procesi modernizacije i tehnologizacije urbanih područja uistinu su donijeli lošiju demografsku sliku ruralnim sredinama, ali su sa istim trendom također zabilježeni i trendovi revizalizacije urbanih područja, te spašavanje lokalne baštine kroz turizam.³⁴ *Ove turističke aktivnosti mogu generirati prihod i stimulirati otvaranje novih radnih mjesta, dok njeguju osjećaj ponosa u zajednici, pod uvjetom da poštuju etičke principe i principe odgovornosti*

³² Huang X. Y, Et al., A Study on Tourism Development of Intangible Cultural Heritage in Shiyan City, *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, volume 286, 2018, str. 502 (preveo Alen Šabanović)

³³ Öter, Z., Touristification of Cultural Heritage, Identities Tested by Marketing of Handcrafts to Tourists in Turkey: The Case of Görece, *European Journal of Tourism Research*, 3(1), 2010, str. 78 (preveo Alen Šabanović)

³⁴ Öter, Z., Touristification of Cultural Heritage, Identities Tested by Marketing of Handcrafts to Tourists in Turkey: The Case of Görece, *European Journal of Tourism Research*, 3(1), 2010, str. 78 (preveo Alen Šabanović)

prema živom naslijeđu i ljudima o kojima je riječ.³⁵ Sa sve prisutnijim trendom pada javnog finansiranja, menadžeri zaduženi za brigu o baštini sve češće se okreću turizmu kao potencijalnom izvoru prihoda.³⁶ Ova strategija također i nosi faktore rizika, te zahtijeva oprez pri planiranju održivog nivoa turistifikacije *ICH*.

Studija slučaja Bad Hindelanga u Njemačkoj predstavlja jedan od najreprezentativnijih primjera ekonomske dobiti koju turistifikacija baštine može donijeti ruralnim sredinama. *Prema Max Hillmeieru, turističkom direktoru Bad Hindelanga, turizam doprinosi sa oko 80% lokalnoj ekonomiji u smislu dodane vrijednosti i stvara cca. 1.400 radnih mjesta (pers. kom.1). Prije pandemije COVID-19, oko 200.000 gostiju ostvarilo je oko milion noćenja godišnje. Godine 2022. opština se skoro vratila na nivo prije pandemije, sa 198.000 gostiju i 985.000 noćenja (Markt Bad Hindelang i Bad Hindelang Tourismus, 2023.).*³⁷

Ovi podaci sugerišu, da je turistička djelatnost, primarni izvor ekonomske dobiti za stanovnike Bad Hindelanga, pored kojeg svakako postoji i dobit iz njihove poljoprivredne i stočarske djelatnosti. Turistifikacija *ICH* u slučaju Bad Hindelanga (pašnjaka, kao kulturnih, ne prirodnih predijela) stvorila je međutim i niz drugih vrijednosti za lokalnu zajednicu, gdje se najprije može istaknuti okolišna vrijednost. Menadžment alpskih pašnjaka Bad Hindelanda ispunjava važnu ekološku funkciju na način da povećana ispaša stoke uslijed turistifikacije osigurava konstantno održavanje predijela. Zajednica farmera se pri tome pridržava principa ekološke poljoprivrede i uzgoja, prema dogovoru asocijacije farmera.³⁸

Stanovnici Bad Hindelanga, uprkos brojnim suprotstavljenim interesima između očuvanja i upotrebe baštine, uspješno su realizirali turistifikaciju *ICH* koristeći model tzv.

³⁵ UNESCO, *Intangible Cultural Heritage and Sustainable Development*, UNESCO, 2015, str. 10 (preveo Alen Šabanović)

³⁶ Esfehiani, M. H., Albrecht, J. N., Planning for Intangible Cultural Heritage in Tourism: Challenges and Implications, *Journal of Hospitality & Tourism Research*, Vol. XX, No. X, Month 201X, str. 5 (preveo Alen Šabanović)

³⁷ Markt Bad Hindelang and Bad Hindelang Tourismus, *Tourismusbericht 2022*. Bad Hindelang: Bad Hindelang Tourismus, 2023, Citirano prema: Shakya, M., Vagnarelli, G., Creating value from intangible cultural heritage—the role of innovation for sustainable tourism and regional rural development., *European Journal of Cultural Management and Policy*, 14:12057, 2024, str. 5 (preveo Alen Šabanović)

³⁸ Shakya, M., Vagnarelli, G., Creating value from intangible cultural heritage—the role of innovation for sustainable tourism and regional rural development., *European Journal of Cultural Management and Policy*, 14:12057, 2024, str. 7 (preveo Alen Šabanović)

Baštinskih zajednica.³⁹ *Kao i drugdje, i dalje postoje sukobi u korištenju zemljišta između turizma, očuvanja i tradicionalnih ekonomskih aktivnosti kao što su poljoprivreda, šumarstvo i lov. Čini se da je zajednica baštine sposobna, međutim, da riješi takve sukobe na osnovu zajedničke agende koju je prvo pokrenulo lokalno udruženje poljoprivrednika i reafirmiralo 2019. godine tokom procesa participativnog razvoja novog strateškog plana za općinu.*⁴⁰

Slučaj Bad Hindelanga predstavlja specifičan primjer opredjeljenosti kolektiva da turistifikaciji *ICH* pristupi integrirajući različite aspekte i interese u smjeru održivog razvoja i očuvanja baštine. Ovaj pristup, pored privrednog razvoja lokalne zajednice omogućio je i očuvanje lokalnog načina života, kao i biodiverziteta te okolišne vrijednosti alpskih pašnjaka Bad Hindelanga.

ZAKLJUČAK

U odnosu na razmotrene studije slučaja, diskusije u literaturi te evidentne trendove u oblastima kulture, baštine i turizma, može se zaključiti kako se procesi turistifikacije nematerijalne kulturne baštine suočavaju sa nizom izazova, uprkos očitim prilikama koje pružaju za ekonomski razvoj lokalnih zajednica. Među primarnim aspektima razvojnih prilika turistifikacije *ICH* ističu se mogućnost ekonomskog razvoja putem turizma kao generatora primarnih ili dodatnih prihoda za lokalnu zajednicu, kao i prilike za revitalizaciju ruralnih područja i ekološko očuvanje predijela. Potrebno je napomenuti, kako se pozitivni aspekti turistifikacije *ICH* primarno odnose na primjere gdje su lokalne zajednice i uprave pristupile turistifikaciji na integrativan način, te sa posebnom pažnjom na problem izbalansiranosti, tj. mjeru u kojoj se *ICH* bez posljedica može iskoristiti u oblasti turizma. Uprkos primjerima i načinima koji afirmativno svjedoče o turistifikaciji *ICH*, ovaj proces susreće se sa velikim brojem izazova. Komodifikacija *ICH* kao jedan od ključnih koraka njenog uvođenja u djelatnost turizma, često je predmet kritike koja se fokusira na problematičnost

³⁹ Prema Faro konvenciji, baštinska zajednica se definira kao ona koja se sastoji od ljudi koji cijene specifične aspekte kulturnog naslijeđa koje, u okvirima javnog djelovanja, žele očuvati te prenijeti budućim generacijama. Građani se stoga smatraju protagonistima i ko-dizajnerima kulturnih intervencija, a ne samo recipijentima javnih intervencija. Shakya, M., Vagnarelli, G., Creating value from intangible cultural heritage—the role of innovation for sustainable tourism and regional rural development., *European Journal of Cultural Management and Policy*, 14:12057, 2024, str. 4 (preveo Alen Šabanović)

⁴⁰ Shakya, M., Vagnarelli, G., Creating value from intangible cultural heritage—the role of innovation for sustainable tourism and regional rural development., *European Journal of Cultural Management and Policy*, 14:12057, 2024, str. 14 (preveo Alen Šabanović)

„pretvaranja kulturih u konzumerističke vrijednosti“, te pretvaranja prakticionera *ICH* u radnu snagu izloženu principima kapitalističkog tržišta. Ovaj proces također je popraćen i utjecajima javnih politika koje iz različitih razloga mogu imati selektivne preferencije prema nematerijalnoj kulturnoj baštini, stvarajući faličnu sliku o lokalnoj kulturi i vrijednostima, tj. neautentičnu reprezentaciju iste za oči javnosti i recipijente turističkih sadržaja. Problemi dostupnosti *ICH*, njene autentičnosti i prilagodbe prema djelatnosti turizma, također su izazovi koji se sve češće pominju u procesima njene turistifikacije. Veliki broj autora, kao i relevantnih međunarodnih organizacija, zauzima stav da se kulturni sadržaji u određenoj mjeri moraju prilagoditi turističkim potrebama, kako bi lakše iskomunicirali svoje temeljne vrijednosti te pomogli razumijevanju od strane turista. U pojedinim studijama slučaja, i sami prakticioneri *ICH* zastupaju isti stav, koji je primarno motiviran praktičnim potrebama, kao i strahom od projekcije nepoželjne slike zajednice prema samim turistima. Kao jedno od rješenja koje afirmiše korištenje *ICH* u svrhu ekonomske dobiti lokalnih zajednica kroz djelatnost turizma (istovremeno zastupajući principe očuvanja nematerijalne kulturne baštine te interese različitih *stakeholder-a* i načina života zajednice), u literaturi se predstavlja princip integrisanog razvoja *ICH*. Kao jedan od najrelevantnijih primjera ovog pristupa predstavlja se zajednica Bad Hindelang-a, koja kroz koncept baštinskih zajednica ostvaruje održivu turistifikaciju *ICH*. Teoretske rasprave o izazovima i prilikama turistifikacije *ICH* pretežno se svode na zastupanje ovakvog pristupa, ali je bitno napomenuti kako postoje tendencije pojedinih autora, prema zagovaranju „elastičnijeg“ razumijevanje koncepta nematerijalne kulturne baštine, tj. onog koji bi u značajnijoj mjeri uvažavao njenu promjenljivu prirodu te usaglašavanje sa trenutnim prilikama, vrijednostima i potrebama zajednice. Ovakvo razumijevanje *ICH* trebalo bi pomoći „relaksiranju“ izazova sa kojima se proces turistifikacije *ICH* sve češće suočava.

REFERENCE

1. BDC (Business Development Center), *A guide to copyrights in Canada, Government of Canada document*, 2009, str.6, Citirano prema: George, E. W., Intangible Cultural Heritage, Ownership, Copyrights, and Tourism, *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, vol. 4 (4), 2010, str. 5
2. Bortolotto, Chiara, From objects to processes: UNESCO's 'intangible cultural heritage', *Journal of Museum Ethnography*, 14, 2007, str. 21-33.

Brown, F. Michael, *Who owns Native Culture?*, Harvard University Press, Cambridge, 2003, str. 211-212, Citirano prema: George, E. W., Intangible Cultural Heritage, Ownership, Copyrights, and Tourism, *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, vol. 4 (4), 2010, str. 10.
3. Esfehiani, H. Minoo, Intangible Cultural Heritage in Tourism Strategy - Insights from Iran, *Experiencing Persian Heritage: Perspectives and Challenges Bridging Tourism Theory and Practice*, Volume 10, str. 68.
4. Esfehiani, H. Minoo, Albrecht, N. Julia, Planning for Intangible Cultural Heritage in Tourism: Challenges and Implications, *Journal of Hospitality & Tourism Research*, Vol. XX, No. X, Month 201X, str. 2, 5, 15.
5. George, E. Wanda, Intangible Cultural Heritage, Ownership, Copyrights, and Tourism, *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, vol. 4 (4), 2010, str. 2, 5, 6, 14.
6. Hitchcock, Michael, King, T. Victor, Parnwell, Michael, *Heritage tourism in Southeast Asia*, Copenhagen: Nias Press, 2010 Citirano prema: Kim, S., Et al., Development of Intangible Cultural Heritage as a Sustainable Tourism Resource - The Intangible Cultural Heritage Practitioners' Perspectives, *Journal of Heritage Tourism*, Volume 14, Issue 5-6, 2019, str. 3.
7. Xiao-Yu Huang, Lei Guo, Huang Ni, Zi-nan Qin, Ling Wan, Xiao-bo Ma, A Study on Tourism Development of Intangible Cultural Heritage in Shiyan City, *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, volume 286, 2018, str. 502.
8. Jelinčić, Danijela, *Abeceda kulturnog turizma*. Zagreb: Meandarmedia/Meandar, 2008, str. 45.

9. Keillor, Garison, *White House Conference on Travel & Tourism*, Washington, 1995.
10. Kim, S., Et al., Development of Intangible Cultural Heritage as a Sustainable Tourism Resource - The Intangible Cultural Heritage Practitioners' Perspectives, *Journal of Heritage Tourism*, Volume 14, Issue 5-6, 2019, str. 3, 4, 8, 9.
11. Kujundžić, Enes, Kulturno naslijeđe i humanističke nauke danas, *Časopis FHN*, 1(2006), str. 14.
12. Markt Bad Hindelang and Bad Hindelang Tourismus, *Tourismusbericht 2022*. Bad Hindelang: Bad Hindelang Tourismus, 2023, Citirano prema: Shakya, M., Vagnarelli, G., Creating value from intangible cultural heritage - the role of innovation for sustainable tourism and regional rural development, *European Journal of Cultural Management and Policy*, 14:12057, 2024, str. 5
13. Nikočević, Lidija, Nematerijalni aspekti kulturne baštine i njihovo mjesto u muzejima - Pogled etnologa, *Iz muzejske teorije i prakse*, 34 (3-4) 2003, str. 61.
14. Öter, Zafer, Touristification of Cultural Heritage, Identities Tested by Marketing of Handcrafts to Tourists in Turkey: The Case of Görece, *European Journal of Tourism Research*, 3(1), 2010, str. 78
15. Shakya, Martina, Vagnarelli, Gianluca, Creating value from intangible cultural heritage - the role of innovation for sustainable tourism and regional rural development, *European Journal of Cultural Management and Policy*, 14:12057, 2024, str. 4, 7, 14.
16. UNESCO, *Konvencija o očuvanju nematerijalnog kulturnog naslijeđa*, UNESCO, 2003, str. 89.
17. UNESCO, *Intangible Cultural Heritage and Sustainable Development*, UNESCO, 2015, str. 10.
18. UNESCO, *Tangible and Intangible Heritage*, Dostupno na: <https://ich.unesco.org/en/tangible-and-intangible-heritage-00097>, Datum pristupa: 28.11.2024.
19. UNWTO, *Study on tourism and intangible cultural heritage*. Dostupno na: https://webunwto.s3-eu-west-1.amazonaws.com/2019-08/summaryview_UNWTO-Study-on-Tourism-and-Intangible-Cultural-Heritage.pdf, Datum pristupa: 1. 11. 2024.

20. UNWTO, *Tourism and Intangible Cultural Heritage*, World Tourism Organization (UNWTO), 2012 str. 10-11.
21. Xu, Y., Shi, X. L., Ethnic culture protection and influencing factors of ethnic villages in different stages of tourism development: A case of Zhaoxing Dong Village and Sanbao Dong Village in Guizhou Province, *Journal of Anhui Agricultural Science*, 41, 2019, str. 66-88.
22. Zhang Yang, Timothy J. Lee, A conflict resolution model for sustainable heritage tourism, *International Journal of Tourism Research*, 21, 2019, str. 478-492.
23. Zhang Yang, Timothy J. Lee, Alienation and authenticity in intangible cultural heritage tourism production, *International Journal of Tourism Research (IJTR)*, 2021, str. 6.

INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE - OPPORTUNITIES AND CHALLENGES OF TOURISIFICATION PROCESS

Abstract

As one of the many aspects of the phenomenon of culture, cultural heritage represents goods of various forms, whose primary determinant is the function of values inheritance within society. Cultural heritage can consist of movable and immovable cultural goods that can appear in tangible and intangible form, which is the basis of its most common classifications. Although intangible cultural heritage (ICH) was considered by individual conventions during the 20th century, its current concept was institutionally established only in 2003, with the UNESCO convention that primarily focused on its protection. The touristification of ICH is also the result of more recent trends, and a more significant consideration of this process has been largely omitted from the aforementioned convention. With the growing diversification of the field of tourism and the development of tourist interest in culture and heritage, ICH is increasingly becoming a part of the tourist offers and a factor in the development of local communities. This process, however, is accompanied by a series of challenges that practitioners are increasingly encountering in practice. Through an analysis of the literature relevant to the concepts of intangible cultural heritage, cultural tourism, and the process of touristification, this paper will attempt to present the aforementioned challenges, as well as the opportunities that the process of touristification of ICH can offer both to ICH itself, its practitioners, and its heritage community.

Keywords: heritage; intangible cultural heritage; ICH; tourism; touristification; commodification; adaptation; authenticity; copyright; development.

MATEMATIKA

Hermína Alajbegović
Almir Huskanović
Safet Hamedović

IHARINA ZETA FUNKCIJA ZA KOMPLETNE GRAFOVE I NJIHOVU KOMBINACIJU

Sažetak

U ovom radu istražujemo primjenu Iharine zeta funkcije na kompletne grafove i na grafove nastale proširenom unijom dva kompletna grafa. Iharina zeta funkcija služi kao alat za analizu cikličnih struktura grafova, pružajući uvid u cikluse različitih dužina unutar grafova. Cilj je izračunati Iharine zeta funkcije za kompletne grafove i grafove dobivene kombinacijom dva takva grafa, te ispitati kako se strukturalne informacije iz pojedinačnih grafova odražavaju u zeta funkciji složenijeg grafa. Naša analiza pokazuje da broj ciklusa dužine 3, 4 i 5 u složenijim grafovima raste prema pravilima koja zavise o dužini ciklusa i broju čvorova grafa, čime se potvrđuje mogućnost predviđanja rasta broja ciklusa na osnovu ovih koeficijenata.

Ključne riječi: koeficijenti Iharine zeta funkcije, prosti ciklusi, kompletni grafovi

Uvod

Iharina zeta funkcija predstavlja algebarski alat koji povezuje topološke osobine grafa sa svojstvenim vrijednostima njegove matrice susjedstva. Ova funkcija je analogna Riemannovoj zeta funkciji iz teorije brojeva, ali je prilagođena za analizu grafova. U teoriji grafova, Iharina zeta funkcija omogućava proučavanje cikličnih struktura grafova, pružajući dubinski uvid u njihove karakteristike.

U ovom radu, izvest ćemo Iharinu zeta funkcije za potpuni graf K_n koristeći svojstvene vrijednosti matrice susjedstva ovog grafa. Također, analizirat ćemo graf koji nastaje dodavanjem novih ivica između dva kompletna grafa, G_1 i G_2 , oba sa n čvorova. Cilj je izračunati Iharinu zeta funkciju za ove složenije grafove i istražiti može li se korisna informacija o zeta funkciji složenog grafa izvesti iz zeta funkcija pojedinačnih grafova G_1 i G_2 .

Definicija ranga ciklusa i Iharine zeta funkcije

Definicija 1. *Za dati graf $G = (V, E)$, gdje je V skup čvorova, a E skup ivica, Iharina zeta funkcija je definirana kao analitički nastavak beskonačnog proizvoda:*

$$\zeta_G(u) = \prod_p \frac{1}{1 - u^{L(p)}}, \quad (1)$$

gdje:

- p predstavlja zatvoreni geodetski ciklus (ili primitivni ciklus) u grafu G ,
- $L(p)$ je dužina ciklusa p ,
- Proizvod se uzima preko svih primitivnih ciklusa u grafu, gdje se ciklusi koji se razlikuju samo po rotaciji smatraju ekvivalentnim.

Ova zeta funkcija omogućava praćenje cikličnih struktura u grafu i koristi se za spektralnu analizu i druge grane matematičke teorije grafova.

Definicija 2. *Rang ciklusa (poznat i kao ciklomatski broj) grafa G , označen sa $r(G)$, predstavlja broj nezavisnih ciklusa u grafu. On se može definisati kao minimalan broj ivica koje je potrebno ukloniti da bi se svi ciklusi u grafu prekinuli, čime graf postaje drvo ili šuma. Rang ciklusa se računa prema formuli:*

$$r(G) = |E| - |V| + c, \quad (2)$$

gdje su:

- $|E|$ broj ivica u grafu,
- $|V|$ broj čvorova,
- c broj povezanih komponenti grafa.

Generalizovana formula za Iharinu zeta funkciju

Iharina zeta funkcija može se računati direktno brojanjem prostih ciklusa u grafu ili korištenjem determinantne formule koju je dao Bass u svom radu [1].

Teorema 1 (Bass). *Determinantna formula za Iharinu zeta funkciju grafa X je:*

198

$$\zeta(u, X)^{-1} = (1 - u^2)^{r-1} \det(I - A_X u + Q_X u^2), \quad (3)$$

gdje je:

- $r - 1 = |E| - |V|$,
- A_X matrica susjedstva grafa X ,
- Q_X dijagonalna matrica čiji je i -ti element jednak $\deg(v_i) - 1$, odnosno, $Q_X = \text{diag}(\deg(v_i) - 1)$, gdje $\deg(v_i)$ predstavlja stepen čvora v_i .

S obzirom na to da formula koristi dijagonalnu matricu Q_X koja uključuje stepen svakog čvora, ona se može primijeniti na bilo koji graf, bez obzira na njegovu strukturu.

Iharina zeta funkcija za kompletne grafove

Kompletni graf K_n je $n - 1$ -regularni graf s n čvorova, $\binom{n}{2}$ ivica a za elemente matrice susjedstva A važi $a_{ij} = 1$ za $i \neq j$ i $a_{ij} = 0$ ako je $i = j$. Matrica susjedstva A potpunog grafa K_n je data kao:

$$A = \begin{pmatrix} 0 & 1 & 1 & \cdots & 1 \\ 1 & 0 & 1 & \cdots & 1 \\ 1 & 1 & 0 & \cdots & 1 \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ 1 & 1 & 1 & \cdots & 0 \end{pmatrix}.$$

Svojstvene vrijednosti matrice susjedstva A su: $\lambda_1 = n - 1$ (višestrukosti 1), $\lambda_2 = -1$ (višestrukosti $n - 1$) ([3]).

Vrijednost determinante matrice $M(u) = I - Au + (n - 1)u^2I$ iz formule (3) je jednaka proizvodu njenih svojstvenih vrijednosti. Svojstvene vrijednosti matrice $M(u)$ možemo dobiti iz svojstvenih vrijednosti matrice A .

Dakle, determinanta matrice $M(u)$ može se zapisati kao:

$$\det(M(u)) = (1 - (n-1)u + (n-2)u^2) \cdot (1 + u + (n-2)u^2)^{n-1}.$$

Rang ciklusa grafa K_n se računa prema formuli:

$$r(K_n) = |E| - |V| + 1 = \binom{n}{2} - n + 1 = \frac{(n-1)(n-2)}{2}.$$

Kombinujući sve ove rezultate, dobivamo Iharinu zeta funkciju za kompletni graf K_n :

$$\zeta_{K_n}(u) = \frac{1}{(1-u^2)^{\frac{n(n-3)}{2}} (1 - (n-1)u + (n-2)u^2) \cdot (1 + u + (n-2)u^2)^{n-1}}.$$

Primjer za K_3

Razmotrimo konkretan primjer za K_3 , kompletni graf sa 3 čvora. Njegova matrica susjedstva ima svojstvene vrijednosti $\lambda_1 = 2$ i $\lambda_2 = -1$ (višestrukosti 2).

Determinanta matrice $M(u)$ za K_3 je:

$$\det(M(u)) = (1 - 2u + u^2) \cdot (1 + u + u^2)^2 = (1 - u^3)^2.$$

Rang ciklusa za K_3 je:

$$r(K_3) = \binom{3}{2} - 3 + 1 = 1.$$

Iharina zeta funkcija za K_3 je:

$$\zeta_{K_3}(u) = \frac{1}{(1 - u^3)^2}.$$

Ako bi računali zeta funkciju ovog grafa direktno prema definiciji dobili bi isti izraz jer graf K_3 ima samo dva primitivna ciklusa dužine tri.

Primjer za K_5

Na isti način kao što je opisano u prethodnom paragrafu dolazimo do Ihaine zeta funkcije potpunog grafa sa 5 čvorova, odnosno do njoj recipročne funkcije. Izraz za recipročnu zeta funkciju je dat sa:

$$\zeta_{K_5}(u)^{-1} = -(-1 + u^2)^5 (1 - 4u + 3u^2) (1 + u + 3u^2)^4.$$

Tijekom evaluacije, razvijeni oblik Iharine zeta funkcije za kompletni graf s pet čvorova je:

$$\begin{aligned}\zeta_{K_5}(u)^{-1} = & 1 - 20u^3 - 30u^4 - 24u^5 + 70u^6 + 240u^7 + 165u^8 - 140u^9 - 708u^{10} - 660u^{11} \\ & + 505u^{12} + 1200u^{13} + 870u^{14} - 776u^{15} - 1710u^{16} + 180u^{17} + 1080u^{18} \\ & - 243u^{20}\end{aligned}$$

Za ovu svrhu zgodno je koristiti softver kao što je *Wolfram Mathematica*.

Objasnit ćemo značenje koeficijenata uz u^3 , u^4 , u^5 , u^6 te koeficijent uz najveći stepen polinoma. Zbog toga će nam trebati sljedeće definicije, lema i korolar koji se mogu pronaći u [5]:

Lema 1. *Neka je T matrica susjedstva orijentisanog linijskog povezanog grafa X . Karakteristični polinom matrice T možemo zapisati kao:*

$$\chi_T(u) = \det(T - uI) = u^{2m} + c_1u^{2m-1} + \dots + c_{2m},$$

gdje je m broj ivica u grafu X . Zatim, recipročna Iharina zeta funkcija grafa X se može napisati kao:

$$\frac{1}{Z_X(u)} = 1 + c_1u + c_2u^2 + c_3u^3 + \dots + c_{2m}u^{2m}.$$

Definicija 3. *Obim grafa X , označen kao $g(X)$, je dužina najkraćeg ciklusa (najmanji broj ivica u ciklusu) u grafu X . Ako graf nema cikluse, tada kažemo da je obim beskonačan.*

Teorema 2 (Czarneski). *Neka je X graf i $Z_X(u)$ njegova Iharina zeta funkcija, kako je napisano gore. Neka je $n = |V|$, a $m = |E|$. Označavamo sa $d(v)$ stepen čvora v , tj. broj ivica s kojima je v povezan. Tada:*

1. $-c_1$ je dvostruki broj petlji u X .
2. $c_{2m} = (-1)^{m-n} \prod_{v_i \in V} (d(v_i) - 1)$.
- 3.

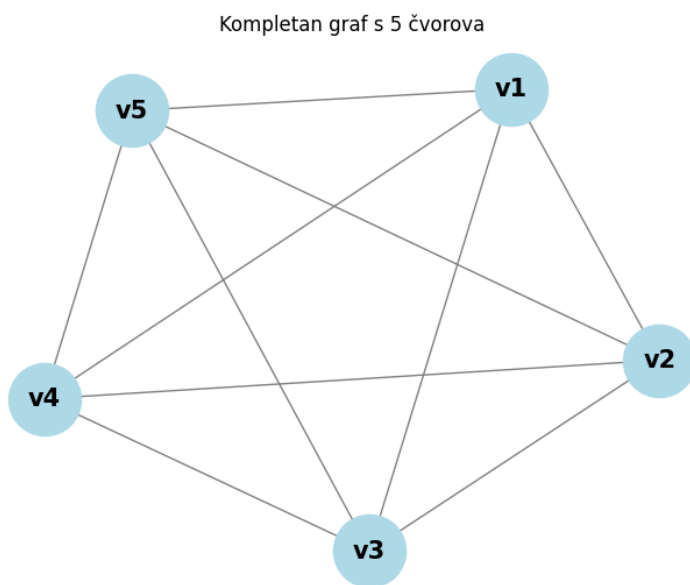
Korolar 1. *Neka je X povezan graf sa obimom g i Iharinom zeta funkcijom, kako je gore definirano. Tada:*

1. Kada je $i < g$, koeficijent $c_i = 0$.
2. Kada je $g \leq i < 2g$, koeficijent c_i je negativan dvostruki broj i -uglova u X .
3. Kada je $2g \leq i < 3g$, koeficijent c_i je zbir sljedećih elemenata:
 - Negativan dvostruki broj i -uglova u X .
 - Četverostruki broj parova između k -ugla i $(i - k)$ -ugla koji nemaju zajedničku ivicu, za $g \leq k < 2g$.

- Dvostruki broj parova k -ugla i $(i - k)$ -ugla koji dijele najmanje jednu ivicu i kompatibilni su, za $g \leq k < 2g$.
- Dvostruki broj parova k_1 -ugla i k_2 -ugla koji nemaju zajedničku ivicu i koji imaju put d dužine $\frac{1}{2}(i - k_1 - k_2)$ između njih i kompatibilni su, za $k_1 + k_2 < 3g$.

Definicija 4. Neka je X graf sa dva ciklična podgrafa C_n i C_m . Kažemo da su C_n i C_m kompatibilni ako je moguće orijentirati ivice grafa X tako da oba ciklusa C_n i C_m postanu orijentirani ciklusi.

Iharina zeta funkcija se obično primjenjuje na orijentirane grafove, ali može se koristiti i za neorijentirane grafove, pretvaranjem svake ivice u dvije orijentirane ivice koje idu u suprotnim smjerovima. Ova konverzija omogućava da se zeta funkcija izračuna i za neorijentirane grafove, kao što su kompletni grafovi K_n . U nastavku ćemo prikazati kako se prethodna lema, teorema i korolar mogu primijeniti na potpune grafove, konkretno K_5 .

Slika 1. Graf K_5

Kompletan graf K_5 ima 5 čvorova i 10 ivica. Kada ga tretiramo kao orijentisani graf, svaka od ovih 10 ivica se zamjenjuje sa dvije orijentisane ivice, što rezultira sa ukupno 20 orijentisanih ivica. Nakon konverzije u orijentisani graf, možemo koristiti Lemu 1. da dobijemo karakteristični polinom za Iharinu zeta funkciju. Karakteristični polinom matrice susjedstva orijentiranog linijskog grafa za K_5 bit će stepena $2m = 20$, jer postoji 10 originalnih ivica u grafu. Polinom će imati oblik:

$$\chi_T(u) = u^{20} + c_1 u^{19} + c_2 u^{18} + \dots + c_{20}.$$

Recipročna zeta funkcija tada ima oblik:

$$\frac{1}{Z_{K_5}(u)} = 1 + c_1 u + c_2 u^2 + \dots + c_{20} u^{20}.$$

Prema Korolaru 1 koeficijent uz u^3 , u^4 i u^5 uzet bez predznaka predstavlja broj primitivnih ciklusa dužine 3, 4 i 5 respektivno. Kako bi se u to uvjerali napisali smo kod u *Pythonu* koji broji cikluse pomenute dužine.

```

import networkx as nx
# Kreiramo kompletan graf s 5 čvorova
n = 5
G = nx.complete_graph(n)

# Funkcija za brojenje primitivnih ciklusa dužine k
def count_simple_cycles(graph, length, directed=False):
    if directed:
        # Kreiramo orijentirani graf
        directed_graph = graph.to_directed()
        cycles = list(nx.simple_cycles(directed_graph))
    else:
        cycles = list(nx.simple_cycles(graph))

    count = 0
    for cycle in cycles:
        if len(cycle) == length:
            count += 1
    return count

# Brojanje primitivnih ciklusa dužine 3, 4 i 5 bez orijentacije
cycles_length_3 = count_simple_cycles(G, 3, directed=False)
cycles_length_4 = count_simple_cycles(G, 4, directed=False)
cycles_length_5 = count_simple_cycles(G, 5, directed=False)

# Brojanje primitivnih ciklusa dužine 3, 4 i 5 s orijentacijom
cycles_length_3_directed = count_simple_cycles(G, 3, directed=True)
cycles_length_4_directed = count_simple_cycles(G, 4, directed=True)
cycles_length_5_directed = count_simple_cycles(G, 5, directed=True)

# Ispis rezultata
print(f'Broj primitivnih ciklusa dužine 3 (bez orijentacije): {cycles_length_3}')
print(f'Broj primitivnih ciklusa dužine 4 (bez orijentacije): {cycles_length_4}')
print(f'Broj primitivnih ciklusa dužine 5 (bez orijentacije): {cycles_length_5}')

print(f'Broj primitivnih ciklusa dužine 3 (s orijentacijom): {cycles_length_3_directed}')
print(f'Broj primitivnih ciklusa dužine 4 (s orijentacijom): {cycles_length_4_directed}')
print(f'Broj primitivnih ciklusa dužine 5 (s orijentacijom): {cycles_length_5_directed}')

```

Izlaz koda:

```

Broj primitivnih ciklusa dužine 3 (bez orijentacije): 10
Broj primitivnih ciklusa dužine 4 (bez orijentacije): 15
Broj primitivnih ciklusa dužine 5 (bez orijentacije): 12
Broj primitivnih ciklusa dužine 3 (s orijentacijom): 20
Broj primitivnih ciklusa dužine 4 (s orijentacijom): 30
Broj primitivnih ciklusa dužine 5 (s orijentacijom): 24

```

Sljedeći kod u *Pythonu* kao izlaz daje broj parova trouglova u K_5 koji nemaju zajedničku ivicu i onih koji imaju.

```
from itertools import combinations

# Formiramo skup čvorova
nodes = [1, 2, 3, 4, 5]

# Formiramo sve moguće trouglove (kombinacije od 3 čvora)
triangles = list(combinations(nodes, 3))

# Brojimo parove trouglova sa jednim ili dva zajednička čvora
one_common = 0
two_common = 0

# Ispitujemo sve parove trouglova
for i in range(len(triangles)):
    for j in range(i + 1, len(triangles)):
        common_vertices = set(triangles[i]).intersection(set(triangles[j]))
        if len(common_vertices) == 1:
            one_common += 1
        elif len(common_vertices) == 2:
            two_common += 1

# Ispis rezultata
print(f"Broj parova sa jednim zajedničkim čvorom: {one_common}")
print(f"Broj parova sa dva zajednička čvora: {two_common}")
```

Izlaz koda:

```
Broj parova sa jednim zajedničkim čvorom: 15
BROJ PAROVA SA DVA ZAJEDNIČKA ČVORA:
```

Primijetimo da smo do broja primitivnih ciklusa i broja parova posmatranih trouglova lako mogli doći koristeći osnovne formule iz kombinatorike budući da kompletan graf ima dosta jednostavnu strukturu. Primjeri kodova u *Pythonu* su više ilustracija kako možemo koristiti ovaj softver za prebrojavanje primitivnih ciklusa što može biti posebno korisno kod grafova sa složenijom strukturom.

Izračunat ćemo broj primitivnih ciklusa dužine 4 koristeći kombinatoriku. Broj načina da izaberemo jednu četvorku budući da su svi vrhovi međusobno povezani je

$$\binom{5}{4} = 5.$$

Čvorovi se mogu pojavljivati bilo kojim redoslijedom, otuda dobivamo da za jednu izabranu četvorku imamo $4!=24$ ciklusa. Ciklusi koji se mogu dobiti jedan iz drugog rotacijom smatraju se ekvivalentnim te dolazimo do $24/4=6$ primitivnih ciklusa za jednu izabranu četvorku. Kako možemo izabrati 5 različitih četvorki, najzad dobivamo da u K_5 postoji 30 primitivnih ciklusa dužine 4. Analogno računamo broj primitivnih ciklusa dužine 3 i 5 te broj parova trouglova bez zajedničke ivice i sa zajedničkom ivicom..

Koeficijent uz najveći stepen u recipročnoj zeta funkciji lako možemo izračunati i na osnovu Teoreme 2.

Koeficijent uz u^6 u Iharinoj zeta funkciji je dat sljedećom relacijom:

$$4 \cdot (\text{broj parova trouglova bez zajedničke ivice}) \\ + 2 \cdot (\text{broj kompatibilnih parova trouglova sa jednom zajedničkom ivicom}) = 70$$

Budući da je broj parova trouglova bez zajedničke ivice 15, slijedi da ima 5 parova kompatibilnih trouglova s jednom zajedničkom ivicom u K_5 . Da bismo razumjeli zašto je broj kompatibilnih parova tačno 5, možemo analizirati strukturu K_5 : Potpuni graf K_5 sadrži

$$\binom{5}{4} = 5$$

podgrafova K_4 . Svaki K_4 sadrži

$$\binom{4}{3} = 4$$

trougla. Broj parova trouglova koji dijele jednu zajedničku ivicu unutar svakog K_4 je

$$\binom{4}{2} = 6.$$

Kada orijentiramo ivice u K_4 moguće je dobiti samo jedan par kompatibilnih trouglova. Budući da imamo 5 podgrafova K_4 u K_5 dolazimo do pet kompatibilnih parova trouglova s jednom zajedničkom ivicom.

Izvođenje Iharine zeta funkcije za specifičan n -regularan graf

Neka su $G' = (V', E')$ i $G'' = (V'', E'')$ potpuni grafovi s n čvorova, pri čemu je

$$V' = \{x'_1, x'_2, \dots, x'_n\} \text{ i } V'' = \{x''_1, x''_2, \dots, x''_n\}.$$

Definišimo graf $G = (V, E)$ tako što je:

$$V = V' \cup V'' \\ E = E' \cup E'' \cup \{\{x'_1, x''_1\}, \{x'_2, x''_2\}, \dots, \{x'_n, x''_n\}\}$$

Graf G ima ukupno $2n$ čvorova i n^2 ivica, te je n -regularan graf.

Svojstvene vrijednosti matrice susjedstva grafa G su: $\{n, n-2, 0, -2\}$ pri čemu su $\lambda_1 = n$ i $\lambda_2 = n-2$ svojstvene vrijednosti višestrukosti 1, dok su preostale dvije svojstvene vrijednosti višestrukosti $n-1$ ([4]).

Izvest ćemo Iharinu zeta funkciju za graf G pomoću formule (3).

Za graf G :

$$|V| = 2n$$

$$|E| = |E'| + |E''| + n = \frac{n(n-1)}{2} + \frac{n(n-1)}{2} + n = n(n-1) + n = n^2$$

Dakle, ciklomatski broj r je:

$$r = |E| - |V| + 1 = n^2 - 2n + 1 = (n-1)^2$$

Faktor $(1-u^2)^{r-1}$ postaje:

$$(1-u^2)^{(n-1)^2-1} = (1-u^2)^{n^2-2n}.$$

Korištenjem svojstvenih vrijednosti matrice susjedstva A grafa G , determinanta se može izraziti kao proizvod polinoma povezanih sa svakom svojstvenom vrijednošću:

$$\det(I - Au + Qu^2) = \prod_{i=1}^{2n} (1 - \lambda_i u + (n-1)u^2),$$

gdje su λ_i svojstvene vrijednosti matrice A .

Zamjenjujući poznate svojstvene vrijednosti:

$$\begin{aligned} \det(I - Au + Qu^2) &= (1 - nu + (n-1)u^2) \cdot (1 - (n-2)u + (n-1)u^2) \\ &\cdot (1 + (n-1)u^2)^{n-1} \cdot (1 + 2u + (n-1)u^2)^{n-1} \end{aligned}$$

Recipročna vrijednost Iharine zeta funkcija grafa G je:

$$\begin{aligned} Z_G(u)^{-1} &= (1-u^2)^{n^2-2n} \cdot (1 - nu + (n-1)u^2) \cdot (1 - (n-2)u + (n-1)u^2) \\ &\cdot (1 + (n-1)u^2)^{n-1} \cdot (1 + 2u + (n-1)u^2)^{n-1}. \end{aligned}$$

Kartezijski proizvod grafova

Kartezijski proizvod dva grafa $X_1 \times X_2$ je graf X , gdje je skup čvorova jednak $V_{X_1} \times V_{X_2}$ i dva čvora (P_1, P_2) i (Q_1, Q_2) su susjedna ako vrijedi:

- 1) $P_1 = Q_1$ i P_2 i Q_2 su susjedni u grafu X_2 , ili
- 2) $P_2 = Q_2$ i P_1 i Q_1 su susjedni u grafu X_1 .

Iz ove definicije možemo vidjeti da je stepen čvora $(P, Q) \in (X_1 \times X_2)$ jednaka sumi stepena čvorova P i Q . Također, lako je vidjeti da, kada su X_1 i X_2 povezani grafovi da je tada i $X_1 \times X_2$ povezan graf.

Propozicija 1. [2] Pretpostavimo da je X_i povezan graf i neka su spektri X_1 i X_2 dati kao:

$$\text{Spec}(X_1) = \{\lambda_i; 1 \leq i \leq n_1\}, \text{Spec}(X_2) = \{\mu_j; 1 \leq j \leq n_2\}.$$

Tada vrijedi:

$$\text{Spec}(X_1 \times X_2) = \{\lambda_i + \mu_j; 1 \leq i \leq n_1, 1 \leq j \leq n_2\}.$$

Ako je, dodatno, X_i regularan graf sa valencijom k_i (za $i = 1, 2$), tada imamo:

$$Z_{X_1 \times X_2}(u)^{-1} = (1 - u^2)^{\frac{(q-1)n_1n_2}{2}} \prod_{i=1}^{n_1} \prod_{j=1}^{n_2} [1 - (\lambda_i + \mu_j)u + qu^2],$$

gdje je $q = k_1 + k_2 - 1$.

Odredit ćemo svojstvene vrijednosti matrice susjedstva grafa $K_n \times K_n$ na osnovu prethodne propozicije. Spektar $K_n \times K_n$ je:

$$\text{Spec}(K_n \times K_n) = \{2(n-1), n-2 (\text{višestrukosti } 2(n-1)), -2 (\text{višestrukosti } (n-1)^2)\}.$$

Stepen čvorova u grafu $K_n \times K_n$ je jednak $(n-1) + (n-1) = 2n-2$.

Sada možemo primijeniti formulu za recipročnu zeta funkciju:

$$Z_{K_n \times K_n}(u)^{-1} = (1 - u^2)^{(n-2)n^2} \prod_{i,j} [1 - (\lambda_i + \mu_j)u + (2n-3)u^2].$$

Kao što smo naveli ranije, svojstvene vrijednosti $\lambda_i + \mu_j$ su $2(n-1)$, $n-2$, i -2 , sa odgovarajućim višestrukostima. Dakle, zeta funkcija za Kartezijski proizvod dva kompletna grafa $K_n \times K_n$ glasi:

$$\begin{aligned} Z_{K_n \times K_n}(u)^{-1} &= (1 - u^2)^{(n-2)n^2} [1 - 2(n-1)u \\ &\quad + (2n-3)u^2] \prod_{k=1}^{2(n-1)} [1 - (n-2)u + (2n-3)u^2] \\ &\quad \cdot \prod_{l=1}^{(n-1)^2} [1 + 2u + (2n-3)u^2]. \end{aligned}$$

Analiza koeficijenata Iharine zeta funkcije različitih grafova

Koeficijente uz u^5 , u^4 , u^3 , u^2 , u i slobodne članove polinoma recipročne Iharine zeta funkcije za kompletan graf, proširenu uniju, te Kartezijanski proizvod dva kompletna grafa izračunali smo koristeći sljedeći kod u Wolfram Mathematici:

```
In[1]:= (*Definišemo recipročnu Iharinu zeta funkciju kompletnog grafa*)
zetaComplete[n_, u_] :=
  (1 - u^2) ^ ((n (n - 3)) / 2) * (1 - (n - 1) u + (n - 2) u^2) * (1 + u + (n - 2) u^2) ^ (n - 1)
(*Definišemo recipročnu Iharinu zeta funkciju proširene unije
kompletnih grafova*)
zetaUnion[n_, u_] := (1 - u^2) ^ (n^2 - 2 n) * (1 - n u + (n - 1) u^2) *
  (1 - (n - 2) u + (n - 1) u^2) * (1 + (n - 1) u^2) ^ (n - 1) *
  (1 + 2 u + (n - 1) u^2) ^ (n - 1)
(*Definišemo recipročnu Iharinu zeta funkciju kartezijanskog proizvoda
kompletnih grafova*)
zetaCartesian[n_, u_] :=
  (1 - u^2) ^ ((n - 2) n^2) * (1 - 2 (n - 1) u + (2 n - 3) u^2) *
  Product[(1 - (n - 2) u + (2 n - 3) u^2), {k, 1, 2 (n - 1)}] *
  Product[(1 + 2 u + (2 n - 3) u^2), {l, 1, (n - 1)^2}]
(*Funkcija za dobijanje koeficijenata polinoma recipročne zeta
funkcije do željenog stepena*)
getSeriesCoefficients[func_, n_, u_, maxDegree_] :=
  Table[SeriesCoefficient[func[n, u], {u, 0, i}], {i, 0, maxDegree}]
(*Generišemo prva 4 koeficijenata za svaku funkciju*)
coefComplete = Expand[getSeriesCoefficients[zetaComplete, n, u, 5]]
coefUnion = Expand[getSeriesCoefficients[zetaUnion, n, u, 5]]
coefCartesian = Expand[getSeriesCoefficients[zetaCartesian, n, u, 5]]

Out[5]= {1, 0, 0, -\frac{2n}{3} + n^2 - \frac{n^3}{3}, \frac{3n}{2} - \frac{11n^2}{4} + \frac{3n^3}{2} - \frac{n^4}{4}, -\frac{24n}{5} + 10n^2 - 7n^3 + 2n^4 - \frac{n^5}{5}}

Out[6]= {1, 0, 0, -\frac{4n}{3} + 2n^2 - \frac{2n^3}{3}, 4n - \frac{13n^2}{2} + 3n^3 - \frac{n^4}{2}, -\frac{68n}{5} + 26n^2 - 16n^3 + 4n^4 - \frac{2n^5}{5}}

Out[7]= {1, 0, 0, -\frac{4n^2}{3} + 2n^3 - \frac{2n^4}{3}, \frac{5n^2}{2} - \frac{9n^3}{2} + \frac{5n^4}{2} - \frac{n^5}{2}, -\frac{28n^2}{5} + 10n^3 - 6n^4 + 2n^5 - \frac{2n^6}{5}}
```

Slika 2.

Na sljedećoj slici prikazani su koeficijenti uz u^5 , u^4 , u^3 , u^2 , u i slobodni članovi polinoma recipročne Iharine zeta funkcija za posmatrane grafove pri $n = 5$, kao i razlike između koeficijenata polinoma kompletnog grafa i odgovarajućih polinoma za proširenu uniju i Kartezijanski proizvod:

```

In[8]:= (*Generisanje prvih pet koeficijenata za n=5*)

In[9]:= coefComplete5 = getSeriesCoefficients[zetaComplete, 5, u, 5]
coefUnion5 = getSeriesCoefficients[zetaUnion, 5, u, 5]
coefCartesian5 = getSeriesCoefficients[zetaCartesian, 5, u, 5]

Out[9]= {1, 0, 0, -20, -30, -24}

Out[10]= {1, 0, 0, -40, -80, -168}

Out[11]= {1, 0, 0, -200, -500, -2640}

In[12]:= diffUnion = coefComplete - coefUnion
diffCartesian = coefComplete - coefCartesian

Out[12]= {0, 0, 0,  $\frac{2n}{3} - n^2 + \frac{n^3}{3}$ ,  $-\frac{5n}{2} + \frac{15n^2}{4} - \frac{3n^3}{2} + \frac{n^4}{4}$ ,  $\frac{44n}{5} - 16n^2 + 9n^3 - 2n^4 + \frac{n^5}{5}$ }

Out[13]= {0, 0, 0,  $-\frac{2n}{3} + \frac{7n^2}{3} - \frac{7n^3}{3} + \frac{2n^4}{3}$ ,
 $\frac{3n}{2} - \frac{21n^2}{4} + 6n^3 - \frac{11n^4}{4} + \frac{n^5}{2}$ ,  $-\frac{24n}{5} + \frac{78n^2}{5} - 17n^3 + 8n^4 - \frac{11n^5}{5} + \frac{2n^6}{5}$ }

```

Slika 3.

Razlike u broju ciklusa između proširene unije, Kartezijskog proizvoda i kompletnog grafa mogu se aproksimirati korištenjem Big O notacije. Ova aproksimacija omogućava analizu asimptotskog ponašanja razlika kada broj čvorova raste. U sljedećoj tabeli prikazan je aproksimativni rast broja ciklusa dužine 3, 4 i 5 u proširenoj uniji i Kartezijском proizvodu u odnosu na kompletni graf:

Ciklus	Razlika sa proširenom unijom	Razlika sa Kartezijским proizvodom
2	0	0
3	$O(n^3)$	$O(n^4)$
4	$O(n^4)$	$O(n^5)$
5	$O(n^5)$	$O(n^6)$

Tabela 1.

Ove aproksimacije ukazuju na brži rast broja ciklusa u složenijim grafovima kako broj čvorova raste. Primijetimo da kod proširene unije stepen polinomskog rasta odgovara dužini ciklusa, dok je kod Kartezijuskog proizvoda stepen polinomskog rasta za jedan veći od dužine ciklusa.

Zaključak

U ovom radu istražili smo primjenu Iharine zeta funkcije na kompletne grafove, Kartezijski proizvod kompletnih grafova i grafove nastale njihovom proširenom unijom. Analizom cikličnih struktura kroz Iharinu zeta funkciju dobili smo uvid u to kako se strukturalne karakteristike grafova odražavaju na njihove zeta funkcije. Posebno smo ispitali kako dodavanje novih ivica između dva kompletna grafa utiče na promjene zeta funkcije, u poređenju sa funkcijama originalnih grafova.

Rezultati pokazuju da zeta funkcija složenijeg grafa obuhvata informacije koje ne samo da reflektuju individualne ciklične strukture početnih grafova, već uključuju i nove cikluse nastale unijom grafova. Ovo ukazuje na potencijal zeta funkcije kao alata za razlikovanje različitih grafova, čak i kada dijele slične strukturne karakteristike.

Literatura

- [1] H. Bass, *The Ihara-Selberg zeta function of a tree lattice*, International Journal of Mathematics, 3(06):717–797, 1992.
- [2] K. Hashimoto, "Zeta Functions of Finite Graphs and Representations of p-Adic Groups," Advanced Studies in Pure Mathematics, vol. 15, pp. 211–280, 1989.
- [3] A. Huskanović, *Svojstvene vrijednosti regularnih grafova*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zenici, no. 17, 261–267, 2019, ISSN2637-2088.
- [4] S. Penjić, D. Zeček, H. Alajbegović, *Konstrukcije dvostruko regularnih grafova*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zenici, no. 17, 268–276, 2019, ISSN2637-2088.
- [5] G. Scott and C. Storm, *The coefficients of the Ihara zeta function*, A journal of mathematics, Mathematical sciences publishers, 2008, Vol. 1, No. 2.

IHARA ZETA FUNCTION OF COMPLETE GRAPHS AND THEIR COMBINATIONS

Abstract

In this paper we investigate the application of Ihara zeta function to complete graphs and to graphs formed by the extended union of two complete graphs. Ihara zeta function serves as a tool for analyzing the cycle structures of graphs, providing insight into cycles of different lengths within graphs. The goal is to calculate Ihara zeta functions for complete graphs and for graphs obtained by combining two such graphs, and to examine how structural information from individual graphs is reflected in the zeta function of a more complex graph. Our analysis shows that the number of cycles of length 3, 4 and 5 in more complex graphs grows according to the rules that depend on the length of the cycle and the number of graph nodes, which confirms the possibility of predicting the growth of the number of cycles based on these coefficients.

Keywords: *coefficients of Ihara zeta function, prime cycles, complete graphs*

Naida Bikić
Nevzudin Buzadžija
Lea Kokorović

KURIKULUM I POSTIGNUĆA UČENIKA IZ OBLASTI BROJEVA, GEOMETRIJE I PRIKAZA PODATAKA U KONTEKSTU SPECIJALIZACIJE NASTAVNIKA IZ MATEMATIKE U BOSNI I HERCEGOVINI, ARMENIJI I ŠVEDSKOJ

Sažetak

Ovaj rad ima za cilj ispitati odnos između struke predavača, njegove specijalizacije i provedbe kurikuluma, kao i uticaj tih faktora na postignuća učenika u matematici, koristeći podatke iz ciklusa istraživanja Trends in International Mathematics and Science Study (TIMSS) 2019. Studija istražuje kako specijalizacija nastavnika matematike utiče na sadržaj i ishode učenika unutar matematičkog kurikuluma. Analizirajući podatke TIMSS 2019, koji pružaju sveobuhvatan skup podataka o postignućima učenika i pokazateljima kurikuluma iz različitih zemalja, studija nudi uvid u ulogu specijalizacije nastavnika u oblikovanju matematičkog obrazovanja kroz usporedbu tri države: Armeniju, Bosnu i Hercegovinu i Švedsku. Ove tri zemlje imaju vrlo različite pristupe obrazovanju, naročito kada je u pitanju specijalizacija nastavnika u matematici. Bosna i Hercegovina, Švedska i Armenija predstavljaju primjere iz različitih obrazovnih tradicija – od sistema gdje profesori razredne nastave predaju matematiku u osnovnim školama (Bosna i Hercegovina) do zemalja sa specijalizovanim nastavnicima (Švedska, Armenija). Ova raznolikost omogućava dublju analizu efekta specijalizacije na učenička postignuća. Istraživanje doprinosi našem razumijevanju faktora koji utiču na dizajn i provedbu kurikuluma, s implikacijama na obrazovnu politiku, programe pripreme nastavnika i inicijative za profesionalni razvoj usmjerene na poboljšanje poučavanja matematike i ishoda učenja.

Ključne riječi: *TIMSS 2019, matematička postignuća učenika, kurikulum, specijalizacija, brojevi, geometrija i mjerenje, prikaz podataka*

UVOD

Posljednjih su godina međunarodna ocjenjivanja igrala ključnu ulogu u oblikovanju obrazovnih politika i praksi širom svijeta. Među njima, Trendovi u međunarodnoj studiji matematike i prirodnih nauka (TIMSS) ističu se kao sveobuhvatan istraživački poduhvat koji nudi uvide u stanje matematičkog i obrazovanja iz prirodnih nauka širom svijeta (TIMSS & PIRLS International Study Center, 2019). Pokrenut od strane Međunarodnog udruženja za evaluaciju obrazovnih postignuća (IEA), TIMSS provodi rigorozna ocjenjivanja za procjenu postignuća učenika u matematici i prirodnih nauka na različitim niovima. Primjenom standardiziranih testova na različitim uzorcima učenika iz zemalja sudionika, TIMSS ima za cilj pružiti komparativnu analizu obrazovnih ishoda, nastavne prakse i učinkovitosti kurikuluma na međunarodnom nivou. Istraživački ciklus TIMSS 2019 posebno nudi skup podataka koji istraživačima omogućuje istraživanje trendova, prepoznavanje izazova i informisanje o strategijama utemeljenim na dokazima za poboljšanje matematičkog i obrazovanja iz prirodnih nauka (TIMSS & PIRLS International Study Center, 2019). Ovo istraživanje nastoji istražiti nalaze TIMSS-a 2019, analizirajući podatke kako bi se steklo dublje razumijevanje nivoa postignuća učenika, pristupa podučavanju i faktora koji utiču na obrazovne ishode u zemljama sudionicama. Ovim istraživanjem nastojimo doprinijeti tekućem diskursu o globalnoj reformi obrazovanja i potrazi za izvrsnošću u učenju matematike.

TEORIJSKI OKVIR

U mnogim osnovnim školama značajan izazov leži u tome da se učenicima pruži prilika da dublje shvate probleme i da se smisleno uključe u matematičke koncepte. Taj izazov uključuje poticanje okruženja u kojem učenici ne samo da dijele svoja razmišljanja već i aktivno slušaju i odgovaraju na ideje svojih vršnjaka. Štoviše, poticanje učenika da povuku veze između svojih prethodnih iskustava, unutar i izvan učionice, ključno je za izgradnju novog učenja. Rješavanje ovog izazova zahtijeva od učitelja da posjeduju pozitivan matematički identitet, snažno znanje o sadržaju i učinkovite pedagoške vještine. Osim toga, duboko razumijevanje načina na koji učenici uče matematiku i nepokolebljivo uvjerenje u njihovu sposobnost da budu uspješni u predmetu bitne su komponente za suočavanje s ovim izazovom (The national council of mathematics, 2022).

Iako većina učitelja u osnovnim školama radi u zasebnim učionicama i predaje sve glavne predmete, sve veći broj učitelja specijalizira se za podučavanje manjeg broja predmeta većem broju učenika (Hwang & Kisida, 2021). Specijalizacija predmetnog područja u osnovnim školama konceptualno je privlačna u nekim aspektima, ali ne dolazi bez kompromisa. Iz perspektive učinkovitosti nastavnika, jedna potencijalna negativna posljedica je povećanje omjera učenik/nastavnik i odgovarajuće slabljenje odnosa učenik-nastavnik. Za razliku od samostalnih učionica koje omogućuju učiteljima da njeguju snažne odnose fokusirajući se na manji broj učenika i provodeći više vremena s njima, specijalizacija za predmetno područje raspoređuje nastavnike među više učenika (Bastian & Fortner, 2020). Budući da su jaki odnosi između učenika i učitelja važan dio pozitivnog rasta učenika (Hegde & Cassidy, 2004), dobiti specijalizacije možda neće nadmašiti prednosti učenja od učitelja opće nastave.

Rad nastavnika sa matematičkom specijalizacijom u osnovnim školama ima više oblika, uključujući rad s učiteljima i rad s učenicima. Rad s učiteljima odvija se jedan na jedan ili unutar tima na nivou razreda, u prostoru gdje su učitelji sigurni da istražuju svoje podučavanje i produbljuju svoje razumijevanje matematičkog sadržaja i pedagogije, kao i svoju sposobnost odgovarajućeg korištenja visokokvalitetnih nastavnih materijala. On razvija i redovito prati razumijevanje učitelja i provedbu nastave. Ovi posebno pripremljeni stručnjaci redovito su uključeni u mentorstvo početnicima i iskusnim učiteljima; treniranje, koje često uključuje zajedničko planiranje i zajedničko podučavanje; planiranje i pružanje mogućnosti profesionalnog razvoja; te planiranje i pomoć u održavanju zajednica za profesionalno učenje (The national council of mathematics, 2022).

Nastavnik koji je specijaliziran u području matematike u razrednoj nastavi može raditi ili kao matematički intervencionist ili kao učitelj matematike za više grupa učenika. Kao matematički intervencionisti, oni pružaju rigorozne i zanimljive upute za učenike kojima je potrebna dodatna podrška ili dodatni izazov. Također mogu planirati i koordinirati napore drugih koji pružaju matematičku intervenciju. Kao nastavnik matematike u razrednoj nastavi, on može dijeliti učenike s kolegama iz razreda (npr. podučavati matematiku svim učenicima drugog i trećeg razreda, podučavati matematiku i prirodne nauke svim učenicima četvrtog razreda). Oni također mogu otvoriti svoju učionicu kao laboratorij za učenje gdje modeliraju učinkovito i pravedno

poučavanje, koristeći to kao prostor za učenje s drugima i od drugih (The national council of mathematics, 2022).

Također, razvoj nastavnog plana i programa i uloga nastavnika su povezani. Nastavnici igraju vitalnu ulogu u razvoju kurikuluma jer unose svoju stručnost, iskustvo i znanje svojih učenika u oblikovanje kurikuluma. Oni daju vrijedan doprinos u identificiranju ciljeva učenja, odabiru sadržaja i dizajniranju odgovarajućih strategija podučavanja za svoje učenike. Oni provode nastavni plan i program u učionici, koristeći svoje nastavne vještine za izvođenje lekcija, olakšavanje rasprava i procjenu napretka učenika. Nastavnici nastavni plan i program prenose učenicima, pretvarajući ga u smislenu iskustva učenja i njegujući pozitivno okruženje za učenje koje ga podržava. Uloga nastavnika ključna je u osiguravanju da se nastavni plan i program učinkovito provodi, da zadovoljava potrebe učenika i podržava njihovo cjelokupno učenje i razvoj (Gupta, 2023).

METODOLOŠKI DIO

Predmet istraživanja

Predmet istraživanja su učenički uspjesi i razlike u kurikulumu u ovisnosti od struke nastavnika koji predaje matematiku učenicima razredne nastave. U različitim državama postoje različiti načini odvijanja nastave te možemo primijetiti i razlike u obrazovnom sustavu. Tako u nekim državama matematiku od prvog razreda osnovne škole predaju stručnjaci specijalizovani za matematiku, dok u drugim državama matematiku od prvog razreda predaje profesor razredne nastave. U međunarodnom TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) istraživanju imamo pristup podacima koji su dobiveni međunarodnim istraživanjem procjena znanja matematike, u kojem također imamo i generalne podatke o različitim obrazovnim sistemima, kurikulumu, nastavnicima i učenicima.

Ciljevi i zadaci istraživanja

Glavni cilj istraživanja je:

Istražiti kurikulum i učeničke uspjehe iz matematike u ovisnosti od specijalizacije nastavnika koji im predaje matematiku u razrednoj nastavi.

Iz ovih ciljeva proizlaze i glavni zadaci istraživanja, a to su:

1. Upoznavanje sa TIMSS istraživanjem
2. Analiziranje podataka koristeći se različitim softverskim sustavima
3. Analiziranje i utvrđivanje razlika u kurikulumu
4. Analiziranje i utvrđivanje učeničkih postignuća ovisno od struke nastavnika koji im predaje matematiku

Hipoteze istraživanja

Hipoteza 1: Postoji statistički značajan uticaj specijalizacije nastavnika iz matematike na postignuća učenika u oblastima brojevi, geometrija i prikaz podataka u tri zemlje (Armenija, Bosna i Hercegovina, Švedska).

Hipoteza 2: Postoji statistički značajna razlika u postignućima učenika u pojedinačnim oblastima (brojevi, geometrija i prikaz podataka) u zavisnosti od specijalizacije njihovih nastavnika iz matematike.

Hipoteza 3: Zemlje koje imaju kurikulum matematike koji je usklađen s međunarodnim standardima i najboljim praksama obrazovanja imaju općenito bolje rezultate učenika u TIMSS istraživanjima u svim oblastima matematike.

Uzorak istraživanja

Za uzorak istraživanja koristili su se podaci sa TIMSS istraživanja 2019. godine. U ciklusu TIMSS 2019, ukupno 14.981 učenik četvrtih razreda osnovnih škola učestvovao je u istraživanju sa prosječnom starošću u rasponu od 9,5 do 10,5 godina u Bosni i Hercegovini, Švedskoj i Armeniji. Roditelji svih učesnika potpisali su izjave kojima potvrđuju svoje upoznavanje sa istraživanjem TIMSS 2019 i slažu se s korištenjem podataka o njihovom djetetu u okviru ovog istraživanja. Podaci dobijeni putem odgovora od direktora škola, nastavnika, nacionalnih koordinatora i roditelja ili zakonskih staratelja učenika koji su učestvovali u TIMSS- u prikupljeni su i pohranjeni na unaprijed regulisan način. Ovi podaci ne mogu se koristiti za identifikovanje pojedinačnih ispitanika po imenu, a TIMSS podaci su sigurni i nedostupni bilo kojim spoljnim osobama ili sistemima. Putem postupaka sistemskog uzorkovanja, TIMSS je nastojao osigurati da su učenici koji su sudjelovali reprezentativni za svoju populaciju,

omogućujući značajne usporedbe među zemljama i regijama. Angažiranjem tako širokog spektra sudionika, TIMSS 2019 omogućio je dublje razumijevanje globalnih trendova u matematičkom obrazovanju.

Instrumenti

Iskorišteni su podaci iz tri države: Armenije, Bosne i Hercegovine i Švedske, a korištena su dva tipa instrumenata: upitnici i 14 testnih brošura koje sadrže pitanja iz matematike kojima su mjerena postignuća učenika. Upitnici su obuhvatili dva segmenta: Upitnik za nastavnike i Upitnik za kurikulum. Iz Upitnika za nastavnike analizirani su odgovori koji se odnose na provedbu kurikuluma, odnosno tema koje se obrađuju. Upitnici su omogućili uvid u obrazovne prakse, sadržaje nastave, a popunjavali su ih nastavnici i koordinatori kurikuluma.

Varijable istraživanja

Tablica 1 - Odabrane varijable iz TIMSS 2019. istraživanja

Kod varijable	Opis varijable	Kod pod-varijable	Opis pod-varijable
G05	Ako je vaš glavni smjer studija bio obrazovanje, da li ste imali specijalizaciju u nekoj od sljedećih oblasti?	G05BA	Matematika
MA406	U kojem razredu/ma učenike prvi put poučavaju stručnjaci za matematiku, a ne profesori razredne nastave?		
MA407A	Broj: (i) Prema nacionalnom kurikulumu matematike, koji je udio učenika 4. razreda trebao učiti svaku od sljedećih tema ili vještina do kraja 4. razreda? 1 = Svi ili gotovo svi učenici; 2 = Samo napredniji učenici; 3 = Nije uključeno u nastavni plan i program do 4. razreda	MA407AA	Koncept cijelih brojeva, uključujući određivanje vrijednosti i redanje
		MA407AB	Zbrajanje, oduzimanje, množenje i dijeljenje cijelih brojeva
		MA407AC	Pojmovi višekratnika i faktora; neparni i parni brojevi
		MA407AD	Tekstualni zadaci (pronalaženje broja koji nedostaje, predstavljanje problemskih situacija tekstualnim zadacima)
		MA407AE	Uzorci brojeva (nastavljanje niza prateći uzorak i pronalaženje nedostajućeg člana)
		MA407AF	Koncept razlomaka, uključujući predstavljanje, uspoređivanje i

			sređivanje, zbrajanje i oduzimanje jednostavnih razlomaka
		MA407AG	Koncepti decimala, uključujući mjesnu vrijednost i redoslijed, zbrajanje i oduzimanje s decimalama
MA407B	Mjerenje i geometrija (i) Prema nacionalnom kurikulumu matematike, koji je udio učenika 4. razreda trebao učiti svaku od sljedećih tema ili vještina do kraja 4. razreda? 1 = Svi ili gotovo svi učenici; 2 = Samo sposobniji učenici; 3 = Nije uključeno u nastavni plan i program do 4. razreda	MA407BA	Rješavanje problema koji uključuju duljinu, uključujući mjerenje i procjenu
		MA407BB	Rješavanje zadataka koji uključuju masu, volumen i vrijeme
		MA407BC	Određivanje i procjena opsega, površine i volumena
		MA407BD	Paralelne i okomite crte
		MA407BE	Uspoređivanje i crtanje kutova
		MA407BF	Elementarna svojstva uobičajenih geometrijskih oblika
		MA407BG	Trodimenzijski oblici, uključujući odnose s njihovim dvodimenzijskim prikazima
MA407C	Prikaz podataka (i) Prema nacionalnom kurikulumu matematike, koji je udio učenika 4. razreda trebao učiti svaku od sljedećih tema ili vještina do kraja 4. razreda? 1 = Svi ili gotovo svi učenici; 2 = Samo sposobniji učenici; 3 = Nije uključeno u nastavni plan i program do 4. razreda	MA407CA	Čitanje i predstavljanje podataka iz tablica, piktograma, stupčastih grafikona, linijskih grafikona i tortnih grafikona
		MA407CB	Organiziranje i predstavljanje podataka za pomoć pri odgovaranju na pitanja
		MA407CC	Izvođenje zaključaka iz prikaza podataka

REZULTATI

U tablici 2 su prikazani rezultati učeničkih postignuća iz matematike na TIMSS istraživanju 2019. godine učenika 4. razreda na temelju TIMSS istraživanja iz tri države Armenije, Bosne i Hercegovine i Švedske. Prosjek definisan u TIMSS istraživanju je jednak rezultatu 500, a sve države koje imaju manji rezultat učeničkih postignuća se smatraju ispod prosjeka, dok sve države koje imaju rezultat veći od toga se smatraju iznad prosjeka. Nažalost, Bosna i Hercegovina je ispod prosjeka.

Tablica 2 - Učenička postignuća prema državama iz matematike

Država	Broj	Postignuća iz matematike	SD
Armenija	1399	498,19	68,28
Bosna i Hercegovina	5617	451,68	75,13
Švedska	3965	521,23	73,28

Zaključujemo da je u Bosni i Hercegovini prosječni rezultat iz matematike za učenike četvrtih razreda iznosi 451.68, dok je u Armeniji taj prosjek 498.19, a u Švedskoj 521.23.

Tablica 3 - Učenička postignuća prema državama po oblastima u zavisnosti od specijalizacije nastavnika iz matematike

Država	Specijalizacija nastavnika iz matematike	Broj učenika	%	Postignuća učenika po oblastima					
				Brojevi	SD	Geometrija	SD	Prikaz podataka	SD
Armenija	Da	2413	84,22	520,93	79,6	493,76	79,6	451,00	96,1
	Ne	517	15,78	517,31	75,0	488,17	75,0	446,51	91,9
Bosna i Hercegovina	Da	911	17,95	462,47	82,6	463,59	82,6	418,12	94,7
	Ne	4046	82,05	457,67	82,8	456,44	82,8	410,90	93,6
Švedska	Da	2816	83,73	521,33	78,7	525,76	78,7	531,33	86,7
	Ne	554	16,27	507,71	77,5	514,00	77,5	518,54	88,6

Tablica 3 pruža detaljan uvid u prosječne rezultate i varijabilnost matematičkih rezultata za svaku od zemalja u tri oblasti, uzimajući u obzir specijalizaciju nastavnika u matematici. Posebnu pažnju treba obratiti na postotak nastavnika iz specijalizacije u Bosni i Hercegovini, on iznosi svega 17.95.

Kroz tablicu 4 prikazana su pravila o struci nastavnika koji predaju matematiku u razrednoj nastavi u različitim državama. Za potrebe ovog rada uspoređivat će se tri države koje imaju različitu praksu provođenja nastave i pravila o struci nastavnika, a to su: Armenija, Bosna i Hercegovina i Švedska. Kao što je spomenuto ova pravila će se uspoređivati ovisno o učeničkim postignućima kako bi se utvrdilo da li specijalizacija predavača u matematici ima utjecaj na učenička postignuća.

Tablica 4 - Struka predavača u razrednoj nastavi prema državama

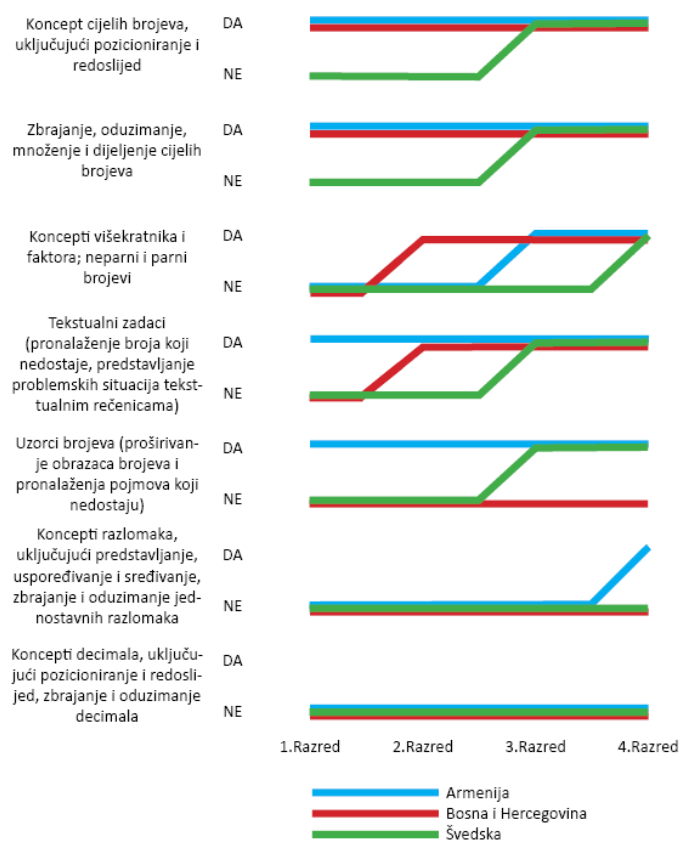
	Armenija	Bosna i Hercegovina	Švedska
U kojem razredu/ima učenike prvi put podučavaju stručnjaci za matematiku, a ne profesori razredne nastave?	1. razred	5. ili 6. razred	Najmanje od 4. razreda

Nacionalni koordinator za istraživanje TIMSS 2019 u svakoj zemlji bio je zadužen za popunjavanje Upitnika o kurikulumu. Pitanja su se prvenstveno odnosila na politike i prakse nacionalnog kurikuluma povezane sa obrazovnim sistemima tih zemalja, te na organizaciju i sadržaj nastavnih planova i programa za matematiku i nauku. Dakle, svaka država je dala odgovore na to u kojoj mjeri se određeni segment iz matematike obrađuje do 4. razreda razredne nastave. Kurikulum je bio podijeljen na sljedeće segmente: brojevi, mjerenje i geometrija i prikaz podataka. Unutar tih segmenata od država se tražilo da brojevima 1-Svi ili skoro svi učenici, 2-Samo napredni učenici i 3- Nije uključeno u kurikulum do četvrtog razreda, označe u kojoj mjeri se gradivo obrađuje od 1. do 4. razreda osnovne škole. Rezultati su prikazani kroz tablicu 5 (segment: brojevi), tablicu 6 (segment: mjerenje i geometrija) i tablicu 7 (segment: prikaz podataka).

Tablica 5 - Mjera u kojoj se obrađuje gradivo iz matematike u oblasti brojeva

Segment brojeva	Armenija	Bosna i Hercegovina	Švedska
Koncepti cijelih brojeva, uključujući pozicioniranje i redoslijed	Svi ili skoro svi učenici	Nije uključeno u kurikulum do četvrtog razreda	Svi ili skoro svi učenici
Sabiranje, oduzimanje, množenje i dijeljenje cijelih brojeva	Svi ili skoro svi učenici	Svi ili skoro svi učenici	Svi ili skoro svi učenici
Koncepti višekratnika i faktora; neparni i parni brojevi	Svi ili skoro svi učenici	Svi ili skoro svi učenici	Svi ili skoro svi učenici
Tekstualni zadaci (pronalaženje broja koji nedostaje, predstavljanje problema tekstualnim rečenicama)	Svi ili skoro svi učenici	Svi ili skoro svi učenici	Svi ili skoro svi učenici
Uzorci brojeva (proširivanje obrazaca brojeva i pronalaženje brojeva koji nedostaju)	Svi ili skoro svi učenici	Nije uključeno u kurikulum do četvrtog razreda	Svi ili skoro svi učenici
Koncepti razlomaka, uključujući predstavljanje, uspoređivanje i sviranje, sabiranje i oduzimanje jednostavnih razlomaka	---	Nije uključeno u kurikulum do četvrtog razreda	Nije uključeno u kurikulum do četvrtog razreda
Koncepti decimala, uključujući pozicioniranje i redoslijed, sabiranje i oduzimanje s decimalama	Nije uključeno u kurikulum do četvrtog razreda	Nije uključeno u kurikulum do četvrtog razreda	Nije uključeno u kurikulum do četvrtog razreda

Osim nacionalnih koordinatora, i nastavnici učenika čija su se postignuća mjerila, odgovarali su na pitanja o kurikulumu kroz Upitnik za nastavnike. Tablica 5 kako je već spomenuto prikazuje u kojoj se mjeri segment cijelih brojeva obrađuje u ove tri države. Unutar oblasti cijelih brojeva postoji sedam oblasti za koju je svaka država brojem označila u kojoj se mjeri obrađuju kroz kurikulum do četvrtog razreda. Kroz ove rezultate vidimo da su Armenija i Švedska dosta slične kada govorimo o obradi gradiva iz oblasti brojeva gdje skoro svi učenici prolaze gradivo: koncept cijelih brojeva, sabiranje, oduzimanje, množenje i dijeljenje cijelih brojeva, koncept višekratnika i faktora; neparnih i parnih brojeva, tekstualni zadaci i uzorci brojeva, dok razlomke i decimale ne obrađuju kroz kurikulum do četvrtog razreda. U Bosni i Hercegovini se također uz koncepte razlomaka i decimala ne obrađuju ni uzorci brojeva niti koncept cijelih brojeva.

Grafikon 1–Mjera u kojoj se obrađuje gradivo prema razredima u segmentu brojeva

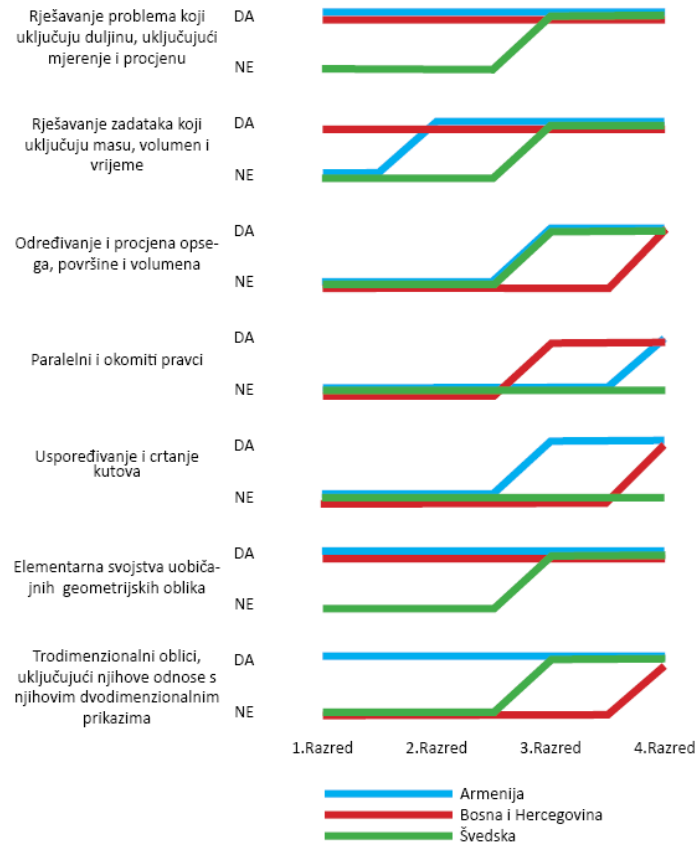
Grafikon 1 pokazuje grafički prikaz svake države te oznaku u kojem razredima određeno gradivo obrađuju iz segmenta cijeli brojevi po odgovorima nastavnika, ovi podaci bi trebali biti u skladu sa već prikazanom tablicom 5, ali možemo primijetiti određene kontradiktornosti. Kod

gradiva koncept cijelih brojeva, uključujući pozicioniranje i redoslijed istih vidimo da je Bosna i Hercegovina dala odgovor kako kroz sva četiri razreda osnovne škole prolaze taj dio gradiva dok su u tablici 5 nacionalni koordinatori odgovorili kako taj dio gradiva nije uključen u kurikulum od 1. do 4. razreda. Ostali podaci su u skladu s odgovorima iz tablice 4.

Kroz tablicu 6 prikazani su odgovori država na pitanje koliki udio učenika uči gradivo iz segmenta mjerenje i geometrija. Prema tablici vidimo da su sve tri države za svaku oblast označile kako svi ili skoro svi učenici uče gradivo iz svake od navedene oblasti; rješavanje problema koji uključuju dužinu, uključujući mjerenje i procjenu, rješavanje zadataka koji uključuju masu, volumen i vrijeme, određivanje i procjena obima, površine i volumena, paralelni i okomiti pravci, uspoređivanje i crtanje uglova, elementarna svojstva uobičajenih geometrijskih oblika te trodimenzionalni oblici, uključujući odnose s njihovim dvodimenzionalnim prikazima.

Tablica 6 - Mjera u kojoj se obrađuje gradivo iz matematike u segmentu mjerenja i geometrije

Oblast geometrija i mjerenje	Armenija	Bosna i Hercegovina	Švedska
Rješavanje problema koji uključuju dužinu, uključujući mjerenje i procjenu	Svi ili skoro svi učenici	Svi ili skoro svi učenici	Svi ili skoro svi učenici
Rješavanje zadataka koji uključuju masu, volumen i vrijeme	Svi ili skoro svi učenici	Svi ili skoro svi učenici	Svi ili skoro svi učenici
Koncepti višekratnika i faktora; neparni i parni brojevi	Svi ili skoro svi učenici	Svi ili skoro svi učenici	Svi ili skoro svi učenici
Određivanje i procjena obima, površine i volumena	Svi ili skoro svi učenici	Svi ili skoro svi učenici	Svi ili skoro svi učenici
Paralelne i okomite prave	Svi ili skoro svi učenici	Svi ili skoro svi učenici	Svi ili skoro svi učenici
Uspoređivanje i crtanje uglova	---	Svi ili skoro svi učenici	Nije uključeno u kurikulum do četvrtog razreda
Elementarna svojstva uobičajenih geometrijskih oblika	Svi ili skoro svi učenici	Svi ili skoro svi učenici	Svi ili skoro svi učenici
Trodimenzionalni oblici, uključujući odnose s njihovim dvodimenzionalnim prikazima	Svi ili skoro svi učenici	Svi ili skoro svi učenici	Svi ili skoro svi učenici

Grafikon 2 - Mjera u kojoj se obrađuje gradivo prema razredima u segmentu mjerenja i geometrije

Grafikon 2 prikazuje grafički prikaz odgovora država na pitanje u kojem razredu obrađuju određeno gradivo iz segmenta mjerenje i geometrija. Isto kao i za prošli segment ovi podaci bi trebali biti u skladu sa tablicom 6, ali primijetimo određene kontradiktornosti. Kod gradiva o paralelnim i okomitim pravcima kao i kod gradiva o uspoređivanju i crtanju kutova, Švedska je odgovorila kako svi ili skoro svi učenici uče to gradivo u sklopu kurikuluma od 1. do 4. razreda no kroz grafički prikaz primijetimo da su za ta dva segmenta nacionalni koordinatori označili kako se ne obrađuje niti u jednom od prva četiri razreda osnovne škole. Ostali odgovori su u skladu s tablicom 6.

Tablica 7 - Mjera u kojoj se obrađuje gradivo iz matematike u segmentu prikazivanja podataka

Oblast prikaz podataka	Armenija	Bosna i Hercegovina	Švedska
Čitanje i predstavljanje podataka iz tablica, piktograma, stubčastih grafikona, linijskih grafikona i tortnih dijagrama	Svi ili skoro svi učenici	Nije uključeno u kurikulum do četvrtog razreda	Nije uključeno u kurikulum do četvrtog razreda
Organiziranje i predstavljanje podataka za pomoć pri odgovaranju na pitanja	Svi ili skoro svi učenici	Nije uključeno u kurikulum do četvrtog razreda	Svi ili skoro svi učenici
Izvođenje zaključaka iz prikaza podataka	Svi ili skoro svi učenici	Nije uključeno u kurikulum do četvrtog razreda	Svi ili skoro svi učenici

Tablica 7 prikazuje mjeru u kojoj se obrađuje gradivo iz segmenta prikazivanja podataka, možemo primijetiti kako Bosna i Hercegovina nema uključeno gradivo o prikazu podataka u kurikulum od 1. do 4. razreda niti iz jedne oblasti, dok Armenija ima uključeno gradivo iz sve tri oblasti. Švedska je označila kako od 1. do 4. razreda u kurikulum nije uključeno čitanje i predstavljanje podataka iz tablica, piktograma, stupčastih grafikona, linijskih grafikona i tortnih dijagrama, dok je uključeno gradivo o organizaciji i predstavljanju podataka za pomoć pri odgovaranju na pitanja te o izvođenju zaključaka iz prikazanih podataka.

Grafikon 3 kao i za posljednje dvije oblasti prikazuje u kojem razredu se tačno obrađuje koje gradivo iz segmenta prikazivanje podataka. Iz njega možemo iščitati kako Armenija gradivo o prikazivanju podataka obrađuje kroz 3. i 4. razred u svim oblastima, Švedska također osim u oblasti čitanje i predstavljanje podataka iz tablica, piktograma, stupčastih grafikona, linijskih grafikona i tortnih dijagrama, gdje to gradivo nije uključeno u kurikulum i Bosna i Hercegovina nema uključeno gradivo iz ove oblasti u kurikulum od 1. do 4. razreda. Grafikon 3 treba biti i jeste u skladu sa tablicom 7.

Grafikon 3 - Mjera u kojoj se obrađuje gradivo prema razredima u segmentu prikazivanja podataka

DISKUSIJA

Istraživanje TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) 2019. nudi sveobuhvatno ispitivanje matematičkog i prirodoslovnog obrazovanja na globalnoj razini, pružajući uvide u postignuća učenika, nastavne prakse i obrazovne politike u zemljama sudionicama. Kroz istraživanje podataka TIMSS-a 2019, cilj nam je bio istražiti kurikulum i učeničke uspjehe iz matematike u ovisnosti o specijalizaciji nastavnika koji im predaje matematiku u razrednoj nastavi. Iz tablice 2 vidimo da u sve tri države, Armeniji, Bosni i Hercegovini i Švedskoj, postignuća učenika u matematičkim oblastima, kao što su geometrija i prikaz podataka, variraju u zavisnosti od specijalizacije nastavnika iz matematike. Međutim, ključna razlika između ovih zemalja je u tome što Bosna i Hercegovina ima rezultate ispod prosjeka OECD-a, dok Armenija i Švedska pokazuju postignuća koja su ili iznad ili na nivou prosjeka OECD-a. Ova razlika može se pripisati nekoliko faktora, među kojima je specijalizacija nastavnika kao ključni element koji ima značajan utjecaj na postignuća učenika. Iz ovog glavnog cilja proizašle su tri hipoteze koje smo ovim radom pokušali potvrditi ili odbaciti.

Za potvrdu prve hipoteze korištena je regresiona analiza sa F-testom da se ispita sveukupan uticaj specijalizacije nastavnika na uspjehe učenika u ovim oblastima. Fokus je na tome da se utvrdi u kojoj mjeri specijalizacija može objasniti varijaciju u rezultatima učenika u različitim zemljama, prikazujući nivoe R kvadrata za svaku zemlju. Postignuća učenika u oblastima brojevi,

geometrija i mjerenje i prikaz podataka tretirana su kao zavisne varijable, a specijalizacija nastavnika kao prediktorska varijabla. Rezultati regresione analize i ANOVA testa prikazani su u Tabelama 8 i 9.

Tablica 8 - Pregled modela regresione analize za zemlje Armeniju, Bosnu i Hercegovinu i Švedsku

Država	R	R kvadrat	Prilagođeni kvadrat	R	Standardna greška procjene
Armenija	0.078	0.006	0.003		0.459
Bosna i Hercegovina	0.088	0.008	0.005		0.386
Švedska	0.100	0.010	0.007		0.389

a. Predictors: (Constant), PV DATA DISPLAY, PV GEOMETRY, PV NUMBER

Tablica 8 prikazuje koeficijent determinacije (R kvadrat) za svaku zemlju, što nam govori koliki dio varijanse u uspjehu učenika u oblasti matematike može biti objašnjen specijalizacijom nastavnika. Vidimo da specijalizacija nastavnika objašnjava 6% varijanse u postignućima učenika u Armeniji, 8% u Bosni i Hercegovini i 10% u Švedskoj. One pokazuju konzistentan pozitivan trend u sve tri zemlje, što sugerira da specijalizacija nastavnika ima veliki uticaj na uspjeh učenika u matematici.

Tablica 9. Rezultati ANOVA testa za zemlje Armeniju, Bosnu i Hercegovinu i Švedsku

ANOVA ^a						
		Suma kvadrata	df	Srednja kvadratna vrijednost	F	Značajnost
Armenija	Regresija	5,604	15	,374	1,774	.032 ^b
	Rezidual	904,840	4296	,211		
	Ukupno	910,444	4311			
Bosna i Hercegovina	Regresija	5,766	15	,384	2,574	.001 ^b
	Rezidual	737,776	4940	,149		
	Ukupno	743,542	4955			
Švedska	Regresija	6,827	15	,455	3,011	.000 ^b
	Rezidual	672,715	4451	,151		
	Ukupno	679,542	4466			

a. Predictors: (Constant), PV DATA DISPLAY, PV NUMBER, PV GEOMETRY

b. Dependent Variable: GEN\<SPECIALIZATION>\MATHEMATICS

Tabela 9 prikazuje rezultate ANOVA testa, gdje je testirana hipoteza o značajnosti uticaja specijalizacije nastavnika. F vrijednosti za Armeniju (1,774, $p = 0,032$), Bosnu i Hercegovinu

(2,574, $p = 0,001$) i Švedsku (3,011, $p = 0,000$) ukazuju da postoji statistički značajan uticaj specijalizacije nastavnika na uspjeh učenika u svim oblastima, pri čemu je taj uticaj najizraženiji u Švedskoj.

Za testiranje druge hipoteze korišten je Mann-Whitney U test za procjenu specifičnih razlika u rangovima postignuća učenika u svakoj od navedenih oblasti (brojevi, geometrija, prikaz podataka) između grupa učenika sa nastavnicima koji imaju i nemaju specijalizaciju. Rezultati testa se ispituju pojedinačno po oblastima i po državama kako bi se identifikovala koja od oblasti pokazuje značajnu razliku.

Tablica 10. Rangovi po državama

Država	Specijalizacija	Brojevi	Geometrija	Prikaz podataka
Armenija	DA	2128,21	2132,20	2138,26
	NE	2221,60	2212,44	2198,48
Bosna i Hercegovina	DA	2551,65	2570,48	2544,33
	NE	2462,64	2458,40	2464,29
Švedska	DA	2280,52	2282,12	2271,20
	NE	2031,94	2024,99	2072,44

Tablica 11. Statistički testovi po oblastima za Armeniju, Bosnu i Hercegovinu i Švedsku

Država		Brojevi	Geometrija	Prikaz podataka
Armenija	Mann-Whitney U	1877892,00	1889866,00	1908098,00
	Wilcoxon W	6397413,00	6409387,00	6427619,00
	-Z	-2,264	-1,945	-1,459
Bosna i Hercegovina	p	0,024	0,052	0,144
	Mann-Whitney U	1776768,00	1759617,00	1783438,50
	Wilcoxon W	9963849,00	9946698,00	9970519,50
	Z	-1,696	-2,135	-1,525
Švedska	p	0,090	0,033	0,127
	Mann-Whitney U	1348836,50	1343022,50	1382692,50
	Wilcoxon W	1698702,50	1692888,50	1732558,50
	Z	-5,025	-5,198	-4,018
	p	0,000	0,000	0,000

a. Grouping Variable: GEN\<SPECIALIZATION>\MATHEMATICS

U Armeniji, značajna razlika pronađena je samo u oblasti brojeva, gdje učenici s nastavnicima koji imaju specijalizaciju postižu bolje rezultate ($Z = -2,264$, $p = 0,024$). U istoj državi, razlika u oblasti geometrije bila je blizu granice značajnosti ($Z = -1,945$, $p = 0,052$), dok u oblasti prikaza podataka nije pronađena statistički značajna razlika ($Z = -1,459$, $p = 0,144$). U Bosni i Hercegovini,

specijalizacija nastavnika pokazala je značajan uticaj samo u oblasti geometrija ($Z = -2,135$, $p = 0,033$), dok u ostalim oblastima nije zabilježena statistički značajna razlika. S druge strane, u Švedskoj, specijalizacija nastavnika ima statistički značajan uticaj na postignuća učenika u sve tri oblasti – brojevi ($Z = -5,025$, $p = 0,000$), geometrija ($Z = -5,198$, $p = 0,000$) i prikaz podataka ($Z = -4,018$, $p = 0,000$). Ovi nalazi sugeriraju da specijalizacija nastavnika ima različit uticaj na učenike, ovisno o zemlji, pri čemu Švedska pokazuje najizraženiji pozitivan efekat.

Kako bi se ispitala treća hipoteza iskoristili smo podatke iz TIMSS istraživanja iz upitnika o kurikulumu, gdje je svaka država ponudila odgovore o tome u kojim mjerama i u kojim razredima se obrađuju određeni segmenti gradiva. Kako je već spomenuto u teorijskom dijelu rada, nastavnici kao stručnjaci imaju važnu ulogu u utvrđivanju i mijenjanju kurikuluma, a pretpostavlja se da će nastavnici koji su specijalizirani za matematiku težiti obradi većeg obujma gradiva. Rezultati ukazuju na značajne razlike u implementaciji kurikuluma između analiziranih zemalja. Švedska, koja ima specijalizirane nastavnike za matematiku, postiže najviše prosječne rezultate i pokazuje veću konzistenciju u učenju u odnosu na Armeniju i Bosnu i Hercegovinu. Razlike između specijaliziranih i nespecijaliziranih grupa u Švedskoj su najočiglednije, dok su u Bosni i Hercegovini i Armeniji ove razlike manje. Kurikulum za osnovne matematičke oblasti kao što su cijeli brojevi, geometrija i prikazivanje podataka pokazuje da Armenija obuhvata sve ključne tematske cjeline već u ranim razredima, dok Bosna i Hercegovina i Švedska kasnije uvode određene koncepte. Švedska u prosjeku počinje s obradom gradiva u 3. ili 4. razredu, što je povezano s dolaskom specijaliziranih nastavnika. Bosna i Hercegovina, s druge strane, pokazuje veće varijacije u implementaciji kurikuluma i ima manji stupanj usklađenosti s međunarodnim praksama, jer uopće ne obrađuje određene tematske oblasti, poput prikazivanja podataka u prvim nekoliko razreda osnovnog obrazovanja. Armenija se ističe time što pokriva širi spektar matematičkih oblasti, u većem broju razreda, i to prije nego ostale dvije zemlje. Na temelju ovih uočenih razlika, može se zaključiti da specijalizacija nastavnika, vrijeme početka obrade određenih matematičkih koncepata te širina i usklađenost kurikuluma igraju značajnu ulogu u postignućima učenika, te da je treća hipoteza potvrđena.

Iako je ovo istraživanje pružilo korisne uvide u uticaj specijalizacije nastavnika na postignuća učenika, treba napomenuti da postoje i drugi faktori koji nisu direktno analizirani, ali koji mogu značajno uticati na obrazovne rezultate. Prethodna istraživanja koja uključuju Bosnu i

Hercegovinu u poređenju sa drugim državama pokazuju da profesionalno usavršavanje nastavnika ima ključnu ulogu u kvalitetu nastave, isto tako i kvalitet ranog obrazovanja učenika, kao što su matematičke vještine stečene u predškolskim institucijama, mogu imati dugoročne učinke na uspjeh učenika u kasnijim fazama obrazovanja (Bikić i saradnici, 2024). Također i socioekonomski status učenika može oblikovati njihova postignuća, posebno u kontekstu razlika između urbanih i ruralnih sredina (Bikić i Buzadžija, 2023). Dakle, specijalizacija nastavnika, iako vrlo bitna, nije jedini faktor koji oblikuje učeničke rezultate, te bi dalja istraživanja trebala obuhvatiti i ove aspekte kako bi se dobila potpunija slika o uticajima na postignuća učenika.

ZAKLJUČAK

Ovo istraživanje je pokazalo da specijalizacija nastavnika u matematici može pozitivno uticati na postignuća učenika, ali i da sama specijalizacija nije uvijek dovoljna za postizanje iznadprosječnih rezultata. Rezultati pokazuju razlike između Armenije, Bosne i Hercegovine i Švedske, tri zemlje sa različitim obrazovnim pristupima. U Armeniji, specijalizacija nastavnika donosi relativno visoke rezultate, dok Bosna i Hercegovina, sa slabijim rezultatima u odnosu na OECD prosjek, pokazuje potrebu za sveobuhvatnijom obrazovnom reformom. Švedska, s visokim obrazovnim standardima i specijalizovanim nastavnicima, postiže najviše prosječne rezultate, što ukazuje na značaj kombinacije specijalizacije i dobro usklađenog kurikuluma.

Uočeno je da specijalizacija nastavnika ima različit uticaj u zavisnosti od specifičnog obrazovnog konteksta. Švedska, sa najvišim prosečnim rezultatima i najmanjom varijabilnošću učeničkih performansi, ukazuje na to da adekvatan kurikulum, uz specijalizaciju nastavnika, može značajno doprineti poboljšanju učeničkih postignuća. Nasuprot tome, Bosna i Hercegovina pokazuje potrebu za dodatnim naporima u prilagođavanju kurikuluma i jačanju profesionalnog razvoja nastavnika kako bi postigla bolje rezultate na međunarodnim testiranjima.

Iako specijalizacija nastavnika doprinosi postignućima učenika, na obrazovne rezultate utiču i drugi faktori kao što su socioekonomski status, kvalitet ranog obrazovanja i kontinuirano profesionalno usavršavanje nastavnika. Dalja istraživanja koja bi obuhvatila ove faktore mogla bi pružiti sveobuhvatniji uvid u načine za unapređenje obrazovnog sistema i osiguranje boljih postignuća učenika u matematici, kako bi se bolje razumjelo svi elementi koji utiču na obrazovne rezultate i kako bi se omogućila efikasnija politika obrazovnog sistema u Bosni i Hercegovini.

LITERATURA

- [1] Bastian, K. C., & Fortner, C. K. (2020). Is less more? Subject-area specialization and outcomes in elementary schools. *Education Finance and Policy*, 2, str. 357-382.
- [2] Bikić, N., Buzadžija, N., & Hrnjičić, A. (2024). The impact of early childhood education and mathematical abilities on student achievement: Analysis of TIMSS 2019. *International Electronic Journal of Mathematics Education*, 19(3), em0779.
<https://doi.org/10.29333/iejme/14599>
- [3] Bikić, N., Buzadžija, N., & Nuić, I. (2024). Impact of teacher professional development on student achievement with a focus on Bosnia and Herzegovina: Analyzing TIMSS 2019 results in Western Balkan countries and Croatia. *International Journal of Professional Development, Learners and Learning*, 6(1), ep2405. <https://doi.org/10.30935/ijpdll/14388>
- [4] Bikić, N., Buzadžija, N. (2023). Timss 2019: razlike u postignućima učenika u matematici u ruralnim i urbanim školskim sredinama u Bosni i Hercegovini. 13th Research/Expert Conference with International Participations "QUALITY 2023", Neum, B&H, June 19 – 21, 2023, p.369-376
- [5] Gupta, H. (2023). *An Alternative Perspective On The Teachers' Role In Curriculum Development*. <https://elearningindustry.com/alternative-perspective-on-the-teachers-role-in-curriculum-development>
- [6] Hegde, A. V., & Cassidy, D. J. (2004). Teacher and parent perspectives on looping. *Early Childhood Education Journal*, 2, str. 133-138.
- [7] Hwang, N., & Kisida, B. (2021). Spread Too Thin: The Effect of Teacher Specialization on Student Achievement. *Annenberg, Brown University*.
- [8] Mullis, I. V., Martin, M. O., Foy, P., Kelly, D. L., & Fishbein, B. (2020). *TIMSS 2019 International Results in Mathematics and Science*. Chestnut Hill: TIMSS & PIRLS International Study Center, Lynch School of Education and Human Development, Boston College and International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA).

- [9] The national council of mathematics. (2022). *The Role of Elementary Mathematics Specialists in the Learning and Teaching of Mathematics*. The national council of mathematics.
- [10] TIMSS & PIRLS International Study Center. (2019). *IEA's Trends in International Mathematics and Science Study – TIMSS 2019*. (L. S. Development, Producent, & Boston College)

CURRICULUM AND STUDENT ACHIEVEMENT IN THE FIELDS OF NUMBERS, GEOMETRY, AND DATA DISPLAY IN THE CONTEXT OF MATHEMATICS TEACHER SPECIALIZATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA, ARMENIA, AND SWEDEN

Abstract

This paper aims to examine the relationship between teachers' professional backgrounds, their specialization, and curriculum implementation, as well as the impact of these factors on students' achievements in mathematics, using data from the 2019 Trends in International Mathematics and Science Study (TIMSS). The study investigates how mathematics teacher specialization affects curriculum content and student outcomes. By analyzing TIMSS 2019 data, which provides a comprehensive dataset on student achievement and curriculum indicators across different countries, the study offers insights into the role of teacher specialization in shaping mathematics education through a comparison of three countries: Armenia, Bosnia and Herzegovina, and Sweden. These three countries have markedly different educational approaches, particularly concerning teacher specialization in mathematics. Bosnia and Herzegovina, Sweden, and Armenia represent examples from diverse educational traditions—ranging from systems where general classroom teachers instruct mathematics in elementary schools (Bosnia and Herzegovina) to countries with specialized mathematics teachers (Sweden, Armenia). This diversity enables a deeper analysis of the effect of specialization on student achievement. The research contributes to our understanding of the factors influencing curriculum design and implementation, with implications for educational policy, teacher preparation programs, and professional development initiatives aimed at improving mathematics teaching and learning outcomes.

Keywords: TIMSS 2019, student mathematics achievement, curriculum, specialization, numbers, geometry and measurement, data display.

PEDAGOGIJA

Merima Muslić

Upotreba tehnologije u nastavi

Integracija tehnologije u obrazovanje nije novi fenomen; ona se razvijala tokom decenija, odražavajući napredak kako u tehnološkim mogućnostima, tako i u pedagoškom razumijevanju. Cilj ovog rada je pružiti sveobuhvatnu analizu uloge tehnologije u obrazovanju, ispitati teorijske osnove koje usmjeravaju integraciju digitalnih alata, analizirati njihove koristi i nedostatke, te istaknuti praktične primjene kroz studije slučaja. Na kraju, u radu je raspravljeno o budućim trendovima i njihovom potencijalu da preoblikuju obrazovanje u narednim decenijama.

Od teorijskih osnova primjene tehnologije u nastavi objašnjena je teorija konstruktivizma, teorija kognitivnog opterećenja i SAMR model integracije tehnologije.

Analizirane su ključne prednosti upotrebe tehnologije u obrazovanju, kao što je individualizacija i personalizacija u učenju, povećana angažiranost učenika i veće mogućnosti inkluzije. Analizirani su neki od najvećih izazova, kao što je nejednak pristup tehnologiji i neobrazovanost nastavnika za stručnu primjenu tehnologije u nastavi.

Objašnjene su i najčešće korišteni obrazovni softveri, ali i novi trendovi sa posebnim naglaskom na upotrebu umjetne inteligencije i igara u nastavi.

Na kraju rada date su preporuke za nastavnike i nosioce javnih politika u svrhu unapređenja korištenja tehnologije u nastavi.

Ključne riječi: tehnologija, obrazovanje, umjetna inteligencija, gamifikacija, inkluzija, nejednak pristup

1. Uvod

Integracija tehnologije u obrazovanje nije novi fenomen; ona se dešavala tokom decenija, odražavajući napredak kako u tehnološkim mogućnostima, tako i u pedagoškom razumijevanju. Sredinom 20. stoljeća, obrazovne institucije počele su eksperimentirati s tehnologijama poput radijskih emisija i filmskih traka kako bi poboljšale tradicionalne metode nastave. Ovi alati imali su za cilj dopuniti nastavu licem u lice, pružajući učenicima pristup vizualnim i audiovizualnim pomagalicama za učenje. Do 1980-ih i 1990-ih, personalni računari, CD-ROM-ovi i rane internet tehnologije počeli su redefinirati učioničke prostore, omogućujući interaktivno učenje i pristup digitalnim bibliotekama.

U 21.stoljeću se desio dramatičan pomak, jer je širenje pristupa internetu, unapređenje mobilnih uređaja i računara otvorilo nove mogućnosti za personalizirano, kolaborativno i globalizirano obrazovanje. Alati poput sistema za upravljanje učenjem (npr. Blackboard, Moodle), platformi za videokonferencije (npr. Zoom, Microsoft Teams) i otvorenih obrazovnih resursa (npr. OpenStax) postali su nezaobilazni u postizanju obrazovnih ciljeva obrazovanja u 21.stoljeću. Ova transformacija ubrzana je globalnim događajima poput pandemije COVID-19, koja je prisilila obrazovne institucije širom svijeta da gotovo preko noći usvoje modele nastave na daljinu i hibridne modele (Li & Lalani, 2020).

Danas, tehnologija u obrazovanju obuhvata širok spektar alata, od adaptivnih sistema za učenje vođenih umjetnom inteligencijom i virtuelnim laboratorijama, do mobilnih aplikacija i iskustava virtualne stvarnosti. Ove inovacije doprinose većoj angažiranosti u učenju kao i dostupnijem i učinkovitijem obrazovanju. Međutim, brzi tempo tehnoloških promjena također donosi izazove, uključujući nejednak pristup, jaz u digitalnoj pismenosti i potrebu za kontinuiranim profesionalnim razvojem među nastavnicima.

Ovaj rad pruža sveobuhvatnu analizu uloge tehnologije u obrazovanju, ispituje teorijske osnove koje usmjeravaju integraciju digitalnih alata, proučava njihove koristi i izazove, te ističe praktične primjene kroz studije slučaja. Na kraju, rad raspravlja o budućim trendovima i njihovom potencijalu da preoblikuju obrazovanje u narednim decenijama.

2. Teorijski okvir

Razumijevanje integracije tehnologije u obrazovanje zahtijeva istraživanje teorijskih okvira koji usmjeravaju njenu primjenu. Ovi okviri pružaju uvid u to kako digitalni alati mogu biti usklađeni s procesima učenja kako bi se maksimizirao njihov učinak.

2.1 Konstruktivizam i tehnologija

Konstruktivizam u psihologiji, čiji su prvi istaknuti predstavnici Piaget i Vygotsky, tvrdi da učenici konstruišu vlastito razumijevanje koncepata kroz aktivno angažovanje i socijalnu interakciju. U učionici obogaćenoj tehnologijom, ovaj pristup se manifestira kroz alate koji podstiču istraživanje, suradnju i rješavanje problema.

Na primjer, platforme za učenje temeljene na projektima, kao što su Scratch ili Minecraft Education, omogućavaju učenicima da dizajniraju, grade i eksperimentišu u digitalnim okruženjima. Ove platforme odražavaju konstruktivističke principe omogućavajući učenicima da testiraju hipoteze, usavršavaju svoje ideje i angažiraju se u povratnim informacijama svojih vršnjaka. Aplikacije za virtualnu stvarnost (VR), poput Google Expeditions, dodatno proširuju konstruktivističko učenje uranjanjem učenika u simulirane prostore gdje mogu istraživati historijska mjesta ili naučne fenomene, čime se produbljuje njihova povezanost s materijalom.

2.2 Teorija kognitivnog opterećenja

Teorija kognitivnog opterećenja Swellera (1988) naglašava važnost upravljanja kognitivnim resursima za optimizaciju učenja. Kada su učenici preplavljeni suvišnim informacijama, njihova sposobnost da procesuiraju i zadrže znanje se smanjuje. Tehnologija može ublažiti ovaj izazov predstavljanjem informacija u probavljivijim formatima.

Na primjer, multimedijски alati poput Prezi ili Powtoon koriste animaciju i vizualno pripovijedanje kako bi pojednostavili složene koncepte u jednostavnije, angažirajuće narative. Slično tome, platforme poput TED-Ed pružaju strukturirane video lekcije koje kombinuju vizuale, naraciju i interaktivne kvizove, smanjujući kognitivno opterećenje dok istovremeno akcentiraju ključne koncepte. Ovi alati su elaborirani i u Mayerovoj (2009) Teoriji multimedijalnog učenja, u

okviru koje se zagovara uravnotežena integracija vizualnog i verbalnog sadržaja sa ciljem poboljšanja razumijevanja.

2.3 SAMR model integracije tehnologije

SAMR model pruža plan za integraciju tehnologije u obrazovanje, napredujući kroz četiri nivoa: Supstitucija, Augmentacija, Modifikacija i Redefinicija (Puentedura, 2006).

• **Supstitucija** podrazumijeva zamjenu tradicionalnih alata digitalnim, poput korištenja procesora za tekst umjesto ručno pisanih zadataka. • **Augmentacija** poboljšava tradicionalne zadatke korištenjem dodatnih funkcionalnosti tehnologije, kao što je uključivanje hiperveza ili povratnih informacija u stvarnom vremenu u dokumentima. • **Modifikacija** redefiniše zadatke omogućujući zajedničko dizajniranje, kao što je zajedničko pisanje na Google Docs. • **Redefinicija** omogućava kreiranje potpuno novih zadataka, poput globalnih suradničkih projekata koristeći platforme kao što su Miro ili Padlet.

Nastavnici koji postupno usvajaju SAMR model mogu transformirati svoje nastavničke prakse, prelazeći od osnovne digitalne adaptacije prema inovativnom dizajnu nastave.

3. Prednosti tehnologije u obrazovanju

3.1 Povećano angažovanje

Tradicionalni časovi često imaju problema s održavanjem pažnje učenika, posebno u velikim učionicama. Interaktivne tehnologije poput Kahoot! i Quizizz transformišu učenje u iskustvo nalik igri, podstičući učešće kroz kvizove u stvarnom vremenu i takmičenje u svrhu ostvarivanja što boljeg rezultata. Ovi alati su posebno efikasni u poticanju angažmana među mlađim učenicima, koji su navikli na interaktivna digitalna okruženja.

Gamifikacija se proteže izvan kvizova. Platforme poput Classcraft pretvaraju učioničko iskustvo u igru uloga, gdje učenici zarađuju bodove za izvršene zadatke i gube privilegije zbog ometajućeg ponašanja. Istraživanje Wang-a, Liu u Zhang (2017) pokazuje da gamifikovani

obrazovni okviri ne samo da poboljšavaju angažman, već i povećavaju zadržavanje informacija i motivaciju, posebno za nastavne predmete poput matematike i prirodnih nauka.

3.2 Dostupnost i inkluzija

Tehnologija je demokratizovala obrazovanje rušenjem tradicionalnih barijera u učenju. Online platforme za učenje poput edX i Coursera pružaju besplatan ili niskotarifni pristup kursevima sa prestižnih univerziteta, omogućavajući učenicima iz manje privilegiranih zajednica da steknu vrijedne vještine. Za učenike sa invaliditetom, asistivne tehnologije poput softvera za pretvaranje teksta u govor, čitača na Brajeu i alata za prepoznavanje glasa osiguravaju ravnopravan pristup obrazovnom sadržaju (Seale, 2021).

Pored toga, mobilne aplikacije za učenje poput BYJU'S i Khan Academy pokazale su se posebno efikasnim u ruralnim područjima, gdje je fizički pristup kvalitetnom obrazovanju ograničen. Ovi alati omogućavaju učenicima da uče vlastitim tempom, često na svom maternjem jeziku, čime dodatno smanjuju barijere za učešće.

3.3 Kolaborativno učenje

Suradnja je temelj obrazovanja 21. stoljeća, a tehnologija pruža brojne alate koji je olakšavaju. Platforme poput Microsoft Teams, Slack i Trello omogućavaju učenicima da rade na grupnim projektima istovremeno, bez obzira na geografski položaj. Ovi alati podstiču ne samo akademsku suradnju, već i ključne socijalne vještine poput komunikacije, timskog rada i rješavanja problema.

U STEM obrazovanju, platforme poput Labster nude virtualne laboratorije u kojima učenici mogu zajednički izvoditi eksperimente u okruženju bez rizika. Ovi laboratoriji oponašaju stvarne scenarije, pripremajući učenike za profesionalna okruženja, dok istovremeno eliminišu troškove povezane s fizičkim laboratorijskim postavkama.

3.4 Personalizovano učenje

Jedan od najtransformativnijih doprinosa tehnologije obrazovanju je njena sposobnost da prilagodi iskustva učenja individualnim potrebama. Adaptivni sistemi za učenje poput DreamBox i ALEKS analiziraju podatke o učeničkom učinku kako bi identifikovali snage, slabosti i preferencije u učenju. Ove platforme zatim prilagođavaju nivo težine i vrstu sadržaja koji se prikazuje, osiguravajući personalizovano putovanje u učenju za svakog učenika.

Sistemi za podučavanje vođeni umjetničkom inteligencijom, poput Carnegie Learning, pružaju ciljani feedback i preporuke, pomažući učenicima da prevaziđu specifične izazove. Ovaj pristup je posebno koristan za učenike koji imaju poteškoća u tradicionalnim učioničkim uslovima, jer im omogućava da napreduju vlastitim tempom.

4. Izazovi u usvajanju tehnologije

Iako su prednosti tehnologije u obrazovanju dobro dokumentovane, upotreba tehnologije u nastavi suočava se s izazovima koji ometaju realizaciju potencijala stvaranja ravnopravnog i efektivnog učioničkog okruženja. Ove barijere su često sistemske, i zahtijevaju značajna materijalna ulaganja i intervencije na nivou obrazovnih politika kako bi se prevazišle.

4.1 Digitalni jaz

Digitalni jaz predstavlja jednu od najvažnijih prepreka za široko usvajanje obrazovne tehnologije.

Ovaj jaz postoji na više nivoa:

- **Pristup uređajima:** Mnogi učenici, posebno oni iz domaćinstava s niskim primanjima, nemaju pristup laptopima, tabletima ili pametnim telefonima potrebnim za digitalno učenje.
- **Problemi s povezivanjem:** U ruralnim područjima, penetracija interneta je i dalje ograničena, a učenici se oslanjaju na niskobrzinske ili nepouz dane veze.
- **Ekonomске nejednakosti:** Visoki troškovi uređaja i internet paketa pogoršavaju nejednakosti, ostavljajući marginalizirane zajednice još dalje iza.

Izveštaj UNESCO-a (2021) otkrio je da je tokom pandemije COVID-19 gotovo 1,3 milijarde učenika širom svijeta doživjelo prekide u obrazovanju zbog neadekvatne digitalne infrastrukture. Rješenja za smanjenje ovog jaza uključuju inicijative poput Indijskog programa Digital India, koji ima za cilj proširiti povezanost na internet u ruralnim školama, te Googleov projekat Loon, koji koristi visinske balone za pružanje internetske povezanosti u udaljenim područjima.

4.2 Pripremljenost nastavnika i profesionalni razvoj

Efektivna integracija tehnologije zavisi od digitalne pismenosti nastavnika. Međutim, istraživanje Adnan D i Tondeur, J (2018). pokazalo je da se nastavnici osjećaju nepripremljeni za efikasno korištenje tehnologije u svojim učionicama.

Razlozi za ovakve nastavničke emocije uključuju:

- **Nedostatak formalne obuke za korištenje obrazovnih tehnologija.**
- **Otpor prema promjenama**, jer neki nastavnici preferiraju tradicionalne metode nastave.
- **Vremenska ograničenja** koja sprečavaju nastavnike da istraže i usvoje nove alate.

Programi profesionalnog razvoja poput Microsoftovog programa Innovative Educator i Googleove inicijative Certified Educator imaju za cilj prevazilaženje ovih problema nudeći strukturirane obuke i certifikate. Također, radionice vođene od strane kolega nastavnika i formiranje nastavničkih zajednica za suradnju i učenje mogu pružiti kontinuiranu podršku nastavnicima koji se suočavaju s kompleksnostima digitalnog obrazovanja.

4.3 Finansijska ograničenja

Obrazovna tehnologija često zahtijeva značajna ulaganja u hardver, softver i stalno održavanje. Za škole s ograničenim budžetima, ovi troškovi mogu biti prepreka. Na primjer, dok urbane škole u razvijenim zemljama mogu priuštiti napredne tehnologije poput interaktivnih bijelih ploča i 3D štampača, njihove kolege u razvijajućim regijama teško mogu obezbijediti osnovnu digitalnu infrastrukturu.

Vladine subvencije, javno-privatna partnerstva i inicijative za prikupljanje sredstava pojavili su se kao održiva rješenja. Na primjer, u Keniji, Digitalni program pismenosti, saradnja

između vlade i privatnog sektora, obezbijedio je laptose i tablete hiljadama učenika osnovnih škola, pokazujući kako se finansijske barijere mogu ublažiti strateškim planiranjem i partnerstvima. U Bosni i Hercegovini se kroz partnerstva vlasti i različitih međunarodnih nevladinih organizacija pokušava osigurati neophodna tehnologija i infrastruktura. Problemi se javljaju prilikom održavanja ovih uređaja koji su nabavljeni, osiguravanja finansija za pristup internetu ali i licenciranim verzijama različitih obrazovanih programa s obzirom na to da se te pretplate stalno moraju obnavljati a javnog novca često nedostaje.

5. Primjeri upotrebe tehnologije u nastavi

Studije slučaja iz različitih obrazovnih okruženja pružaju uvjerljive dokaze o tome kako tehnologija može transformirati nastavu i učenje kada se pravilno implementira.

5.1 Preokrenute učionice (Fliped classroom)

Model preokrenute učionice, gdje učenici kod kuće pregledavaju nastavni materijal i angažuju se u aktivnostima rješavanja problema tokom časa, je primjer moći tehnologije da redefiniše učenje.

U istraživanju Bishopa i Verlegera (2013), učenici u preokrenutim učionicama pokazali su veći angažman i dublje razumijevanje koncepata u poređenju sa tradicionalnim modelima baziranim na predavanjima. Ovaj pristup koristi alate poput YouTube-a, Edpuzzle-a i Google Classroom-a za dostavljanje video lekcija i interaktivnih kvizova prije časa, oslobađajući vreme tokom časa za kolaborativne aktivnosti.

5.2 Kombinovano učenje u visokom obrazovanju

Kombinovano učenje spaja nastavu licem u lice sa online komponentama, nudeći fleksibilnost i personalizaciju. U visokom obrazovanju, platforme poput Canvas i Blackboard olakšavaju ovaj model nudeći alate za upravljanje kursevima, forume za diskusiju i praćenje ocjena.

Istraživanje Shorta i saradnika (2021) pokazalo je da je kombinovano učenje značajno poboljšalo rezultate učenika na univerzitetskim STEM kursevima. Učenici su izvijestili o višem nivou zadovoljstva zbog fleksibilnosti online komponenti i trenutnog povratnog odgovora koji pružaju digitalne procjene. Ovaj model je takođe omogućio instruktorima da posvete više vremena praktičnim aktivnostima i personalizovanoj podršci tokom časova uživo.

5.3 Mobilno učenje u ruralnim školama

Mobilna tehnologija bila je revolucija za učenike u ruralnim i nedovoljno razvijenim područjima. U Subsaharskoj Africi, programi poput Eneza Education nude rješenja bazirana na SMS porukama za učenje, što znači da funkcionišu na osnovnim mobilnim telefonima. Učenici mogu pristupiti kvizovima, tutorijalima i povratnim informacijama bez potrebe za pametnim telefonima ili pristupom internetu.

Kadibagil, V., Kumar, S., & Banumathi, M. S. (2024). izvještavaju da su učenici koji koriste Eneza platformu pokazali značajan napredak u vještinama pismenosti i računanja u poređenju s njihovim vršnjacima u tradicionalnim učionicama. Uspijeh programa naglašava važnost kontekstualno odgovarajuće tehnologije u rješavanju obrazovnih nejednakosti.

5.4 Virtualni laboratoriji u obrazovanju nauke

Virtualni laboratoriji simuliraju eksperimente iz stvarnog svijeta, omogućavajući učenicima da praktikuju i istražuju naučne koncepte u okruženju bez rizika. Labster, vodeća platforma za virtualne laboratorije, nudi simulacije iz biologije, hemije i fizike koje repliciraju iskustvo rada u profesionalnom laboratoriju.

Istraživanje Makransky-a i saradnika (2019) pokazalo je da su učenici koji su koristili virtualne laboratorije bolje zadržavali informacije i ostvarivali bolje rezultate na procjenama nego oni koji su koristili tradicionalne metode nastave. Dodatno, virtualni laboratoriji eliminišu troškove i sigurnosne brige povezane s fizičkim laboratorijskim postavkama, čineći STEM obrazovanje pristupačnijim.

6. Budući Trendovi u Obrazovnoj Tehnologiji

Brzi napredak tehnologije nastavlja transformirati obrazovne prakse, uvodeći inovativne alate i metodologije koje redefinišu način na koji učenici uče i nastavnici podučavaju. Novi trendovi obećavaju još veću personalizaciju, pristupačnost i angažman.

6.1 Umjetna Inteligencija i mašinsko učenje

Umjetna inteligencija (AI) i mašinsko učenje su trenutno paradigma obrazovne inovacije. Ove tehnologije analiziraju ogromne količine podataka o učenicima kako bi stvorile personalizovane obrazovne puteve, identifikovale praznine u znanju i predvidjele akademske rezultate. Platforme za adaptivno učenje, kao što su Squirrel AI i Knewton, koriste AI kako bi prilagodile sadržaj i tempo individualnim učenicima.

AI chatboti, poput Jill Watson, pružaju podučavanje na zahtjev i administrativnu pomoć, smanjujući opterećenje nastavnika. Pored toga, AI transformira metode ocjenjivanja, nudeći alate koji ocjenjuju eseje, analiziraju učešće u forumima i pružaju korisne povratne informacije. Prema Luckinu et al. (2021), ova unapređenja mogu premostiti jaz u dostupnosti nastavnika, posebno u školama s nedostatkom resursa.

6.2 Proširena i Virtualna Stvarnost

Proširena stvarnost (AR) i virtualna stvarnost (VR) nude uranjajuća iskustva u učenju koja su prethodno bila nezamisliva. AR aplikacije kao što je Merge Cube omogućavaju učenicima da vizualiziraju i manipulišu 3D modelima kompleksnih struktura, kao što su ljudsko tijelo ili molekularni spojevi, u stvarnom vremenu. VR platforme kao što je Oculus Education omogućavaju učenicima da istražuju historijske lokalitete ili provode virtualne eksperimente.

U medicinskom obrazovanju, VR simulacije pružaju sigurno i kontrolisano okruženje za studente koji praktikuju hirurške i dijagnostičke procedure. Studija Billingham i Dünsera (2012), iako rađena relativno davno, sa VR tehnologijom koja je bila u svom začetku, pokazala je da AR i VR alati značajno poboljšavaju zadržavanje i razumijevanje u odnosu na tradicionalne metode, čineći ih neprocjenjivima za učenje temeljen na vještinama i iskustvu.

6.3 Blockchain za Akreditaciju

Blockchain tehnologija pojavljuje se kao rješenje za probleme vezane uz akademsku akreditaciju i sigurnost podataka. Korištenjem decentraliziranih knjiga, institucije mogu izdavati nepromjenjive certifikate i transkripte, osiguravajući transparentnost i povjerenje. Blockchain platforme poput Blockcerts već omogućuju studentima dijeljenje verificiranih akreditacija sa poslodavcima i univerzitetima, eliminirajući potrebu za posrednicima.

Štaviše, potencijal blockchaina proširuje se na sigurno vođenje evidencije, omogućujući institucijama da održavaju portfolije cjeloživotnog učenja za studente. Ova tehnologija mogla bi podržati mikro-akreditacije, gdje učenici akumuliraju digitalne značke i certifikate iz različitih izvora, odražavajući njihove vještine i postignuća sveobuhvatnije.

6.4 Gamifikacija i Serious Games

Gamifikacija se odnosi na uključivanje elemenata dizajna igara—kao što su bodovi, značke, rang liste i izazovi—u ne-igračke kontekste poput obrazovanja. Serious games su igre dizajnirane isključivo za postizanje obrazovnih ciljeva, dok održavaju angažirajuće i interaktivno iskustvo. Ovi pristupi su stekli popularnost posljednjih godina zbog svoje sposobnosti da zadrže učenike i poboljšaju motivaciju.

Primjeri popularnih obrazovnih igara:

1. Duolingo

Jedna od najpoznatijih gamifikovanih platformi za učenje jezika, Duolingo koristi mehaniku igara poput serija, iskustvenih bodova (XP) i nagrada za motivaciju korisnika. Učenici napreduju kroz nivoe kako savladavaju vokabular i gramatiku, često se takmičeći s vršnjacima na rang listama. Platforma je popularna među nastavnicima i učenicima zbog svojih kratkih lekcija i gamifikovanih nagrada.

2. Prodigy

Prodigy je igra koja se fokusira na matematiku, gdje se učenici bore s likovima i rešavaju matematičke zadatke kako bi napredovali. Usmjerena prema školskim kurikulumima, vrlo je popularna među učenicima osnovnih i srednjih škola. Nastavnici mogu pratiti napredak učenika, dodijeliti zadatke i prilagoditi sadržaj prema potrebama učionice.

3. MinecraftEducation Edition

Minecraft je prilagođen za obrazovne svrhe kako bi podučavao različite predmete, od kodiranja i matematike do historije i umjetnosti. Na primjer, učenici mogu graditi historijske spomenike, simulirati ekosisteme ili programirati automatizirane sisteme unutar igre. Njegov otvoreni svijet potiče kreativnost, suradnju i rješavanje problema.

4. Classcraft

Ova igrice uloga transformira upravljanje učionicom u interaktivno iskustvo. Učenici stvaraju likove, formiraju timove i dovršavaju zadatke kako bi osvojili nagrade. Nastavnici mogu koristiti platformu za gamifikaciju ponašanja u učionici, motivaciju za sudjelovanje i poboljšanje socijalno-emocionalnog učenja kroz timski rad.

5. Kerbal Space Program

Ova simulacijska igra izaziva igrače da dizajniraju i upravljaju svemirskim misijama. Koristi se u fizici i inženjerskim razredima za podučavanje pojmova kao što su orbitalna mehanika, aerodinamika i pogon. Igra pruža praktičan pristup STEM učenju omogućujući studentima da eksperimentišu i uče iz neuspjeha.

Izazovi u primjeni igara u nastavi:

Usaglašenost sa obrazovnim ciljevima

Iako mnoge igre nude angažujuća iskustva, nisu sve dizajnirane s ciljem postizanja specifičnih obrazovnih rezultata. Na primjer, igra može zadržati pažnju učenika, ali možda neće biti u skladu s obrazovnim standardima ili ciljevima. Nastavnici često moraju posvetiti značajno vreme prilagođavanju sadržaja igre svom planu nastave.

Pristup i jednakost

Nisu sve škole opremljene infrastrukturom i ne raspolažu finansijskim sredstvima za podršku učenju temeljenom na igrama. Kvalitetne obrazovne igre često zahtijevaju moderne uređaje, pouzdanu internet konekciju i plaćene pretplate, što može isključiti učenike iz manje privilegovanih sredina.

Stručnost i povjerenje nastavnika

Implementacija gamifikacije ili serious games zahtijeva od nastavnika da budu vrsni u tehničkim aspektima igara i pedagojskim strategijama za njihovu efikasnu integraciju. Mnogi nastavnici izvještavaju da se ne osjećaju pripremljeni za korištenje ovih alata zbog nedostatka obuke ili upoznatosti s mehanikom igara (Trust & Whalen, 2021).

Potencijal za distrakciju

Iako igre mogu motivirati učenike, one također mogu dovesti do distrakcija ako se ne upravlja pažljivo. Učenici se mogu više koncentrirati na osvajanje nagrada ili postizanje visokih skorova nego na savladavanje obrazovnog sadržaja. Balansiranje zabave i učenja je stalni izazov.

Vremenska ograničenja

Uključivanje igara u planove nastave često zahtijeva dodatno vrijeme za pripremu, što može biti prepreka nastavnicima koji već imaju pretrpane rasporede. Takođe, neke igre mogu zahtijevati duže vremenske periode da bi se postigao značajan obrazovni ishod, što ih čini manje praktičnim za kraće časove.

Ocjenjivanje i odgovornost

Mjerenje obrazovnih rezultata u gamifikovanim okruženjima može biti izazovno. Tradicionalne metode ocjenjivanja možda neće obuhvatiti vještine i znanje stečeno kroz igru, dok u igre povezani metrički podaci možda neće biti usklađeni sa standardnim metodama ocjenjivanja. Razvijanje robusnih alata za ocjenjivanje učenja temeljenog na igrama ostaje područje koje zahtijeva istraživanje i inovacije.

Strategije za prevazilaženje izazova:

- **Profesionalni razvoj:** Programi obuke fokusirani na učenje temeljeno na igrama mogu opremiti nastavnike vještinama i povjerenjem da učinkovito integrišu igre u nastavu.
- **Pristupačne platforme:** Programeri bi trebali prioritizirati dizajniranje igara koje su pristupačne, uređajima neovisne i dostupne offline kako bi smanjili nejednakosti.
- **Odabir igara:** Nastavnici bi trebali pažljivo odabrati igre koje se usklađuju s njihovim obrazovnim ciljevima i pružaju značajna obrazovna iskustva. Platforme kao što je Common Sense Education nude recenzije i preporuke za obrazovne igre.
- **Balansiranje zabave i učenja:** Nastavnici mogu dizajnirati komplementarne aktivnosti oko igara, poput diskusija, reflektivnog pisanja ili grupnog rješavanja problema, kako bi ojačali obrazovni sadržaj.

Gamifikacija i serious games imaju ogroman potencijal za revoluciju obrazovanja kroz povećanje angažmana, kreativnosti i vještina rješavanja problema. Međutim, pažljiva implementacija i stalna podrška ključni su za prevazilaženje izazova i osiguranje njihovog dugoročnog uspjeha.

6.5 Neuroedukacija i interakcija čovjek - računar

Neuroedukacija, interdisciplinarno područje koje kombinuje neuroznanost i obrazovanje, počinje uticati na dizajn tehnologije. Sučelja mozak-računar (BCIs) nude uvid u budućnost učenja, gdje uređaji mogu pratiti kognitivna stanja i prilagoditi sadržaj u stvarnom vremenu. Na primjer,

BCI može identificirati kada učenik ima problema sa fokusom i predložiti pauzu ili promjenu strategije podučavanja.

Istraživanje neuroplastičnosti također inspirira alate koji koriste gamificirane vježbe za poboljšanje pamćenja, pažnje i vještina rješavanja problema. Kako ove tehnologije budu napredovale, etička razmatranja u vezi s privatnošću i pristupačnošću postat će ključna.

7. Zaključak i Preporuke

Tehnologija je nezaobilazno oblikovala obrazovni pejzaž, nudeći neviđene mogućnosti za angažman, pristup i inovacije. Teorijski okviri poput konstruktivizma, teorije kognitivnog opterećenja i SAMR modela pružaju vrijedne uvide u učinkovitu integraciju tehnologije u nastavu. Studije slučaja o obrnutoj učionici, blended učenju i mobilnom obrazovanju ističu praktične primjene koje poboljšavaju ishode u učenju. Međutim, i dalje postoje značajni izazovi, uključujući digitalnu podjelu, spremnost nastavnika i financijske prepreke. Ove barijere zahtijevaju zajedničke napore vlada, edukatora i pružatelja tehnologije kako bi se osigurao pravedan pristup digitalnim resursima.

7.2 Preporuke

Za donosioca politika:

Investiranje u infrastrukturu: Vlade bi trebale prioritizirati finansiranje internetske povezanosti i pristupačnih uređaja, osobito u nedovoljno razvijenim regijama. Inicijative poput javnih Wi-Fi hotspotova i subvencioniranih tehnoloških programa mogu premostiti digitalnu podjelu.

Razvijanje standarda i politika: Jasne smjernice o privatnosti podataka, digitalnoj pismenosti i integraciji tehnologije ključne su za etičko i učinkovito korištenje obrazovnih alata.

Za edukatore:

- **Prihvatiti profesionalni razvoj:** Kontinuirani programi obuke neophodni su kako bi se nastavnicima omogućile vještine za učinkovitu integraciju tehnologije. Institucije bi trebale nagrađivati sudjelovanje kroz certifikate i mogućnosti napredovanja u karijeri.
- **Usmjeriti se na pristup usmjeren na učenika:** Edukatori bi trebali koristiti alate koji podržavaju diferenciranu nastavu, omogućujući učenicima da napreduju vlastitim tempom.

Za programere:

- **Dizajnirati za pristupačnost:** Alati moraju biti prilagođeni različitim učenicima, uključujući one s invaliditetom ili ograničenom digitalnom pismenošću. Značajke poput pretvaranja teksta u govor, višestruka jezična podrška i offline funkcionalnost ključne su.
- **Saradnja s edukatorima:** Programeri bi trebali blisko surađivati s nastavnicima kako bi osigurali da alati budu usklađeni s pedagoškim ciljevima i stvarnim uvjetima u učionici.

7.3 Smjernice za buduća istraživanja

Buduća istraživanja trebala bi se fokusirati na:

- **Studije dugoročnog utjecaja:** Evaluacija dugoročnih učinaka tehnologije na akademski uspjeh i socijalno-emocionalno učenje.
- **Etička razmatranja:** Istraživanje pitanja privatnosti podataka, pristranosti umjetničke inteligencije i etičkih implikacija novih tehnologija poput BCIs-a.
- **Skalabilnost i održivost:** Identifikacija modela za širenje uspješnih intervencija u sredinama s malim resursima.

Integracija tehnologije u obrazovanje predstavlja pomak u paradigmi s potencijalom za transformaciju načina na koji se znanje predaje, konzumira i procjenjuje. Iako izazovi i dalje postoje, suradnički i promišljeni pristup usvajanju tehnologije može stvoriti inkluzivne, pravedne i inovativne obrazovne sredine za buduće generacije.

8. Literatura

1. Adnan, M., & Tondeur, J. (2018). Preparing the next generation for effective technology integration in education: Teacher educators' perspective. *Age*, 25(34), 2.
2. Billingham, M., & Dünser, A. (2012). Augmented reality in the classroom. *Computer*, 45(7), 56–63.
3. Bishop, J. L., & Verleger, M. A. (2013). The flipped classroom: A survey of the research. *ASEE National Conference Proceedings*.
4. Kadibagil, V., Kumar, S., & Banumathi, M. S. (2024). Technology-Enhanced Education and its Social Implications: A Review of E-Learning Platforms in Developing Countries. *Library Progress International*, 44(3), 18071-18077.
5. Li, C., & Lalani, F. (2020). The COVID-19 pandemic has changed education forever. *World Economic Forum*.
6. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2021). Intelligence unleashed: An argument for AI in education. *Pearson Education*.
7. Makransky, G., Terkildsen, T. S., & Mayer, R. E. (2019). Adding immersive virtual reality to a science lab simulation causes more presence but less learning. *Learning and instruction*, 60, 225-236.
8. Trust, T., & Whalen, J. (2021). Emergency remote teaching with technology during the COVID-19 pandemic: using the whole teacher lens to examine educator's experiences and insights. *Educational Media International*, 58(2), 145-160.
9. Seale, J. (2021). E-learning and disability in higher education: Accessibility research and practice. *Routledge*.
10. Short, C. R., Graham, C. R., Holmes, T., Oviatt, L., & Bateman, H. (2021). Preparing teachers to teach in K-12 blended environments: A systematic mapping review of research trends, impact, and themes. *TechTrends*, 65(6), 993-1009. Kim, P., Miranda, T., & Olaciregui, C. (2021). Mobile learning in rural schools: Lessons from Eneza Education. *International Review of Education*, 67(3), 327–345.

11. Sweller, J. (1988). Cognitive load during problem-solving: Effects on learning. *Cognitive Science*, 12(2), 257–285.
12. UNESCO. (2021). Education during COVID-19 and beyond: A report on technology integration. *United Nations*.

Wang, L. C. C., Liu, X., & Zhang, Q. (2017). Gamification in American high school students' Chinese learning

Technology usage in classroom

Abstract

The integration of technology into education is not a new phenomenon; it has evolved over decades, reflecting advancements in both technological capabilities and pedagogical understanding. The aim of this paper is to provide a comprehensive analysis of the role of technology in education, examine the theoretical foundations guiding the integration of digital tools, analyze their benefits and challenges, and highlight practical applications through case studies. Finally, the paper discusses future trends and their potential to reshape education in the coming decades.

Theoretical foundations discussed include constructivist theory, cognitive load theory, and the SAMR model of technology integration.

The key advantages of using technology in education, such as individualized and personalized learning, increased student engagement, and enhanced opportunities for inclusion, are analyzed. Major challenges, such as unequal access to technology and insufficient teacher training for effective technology use in the classroom, are also explored.

The paper explains commonly used educational software as well as emerging trends, with a particular focus on the use of artificial intelligence and gamification in teaching.

In conclusion, recommendations are provided for teachers and policymakers to enhance the use of technology in education.

Keywords: technology, education, artificial intelligence, gamification, inclusion, unequal access

FILOZOFIJA

Spahija Kozlić

UNIVERZITETI PRED STEČAJEM

Sažetak

Naslov ovog rada hajdegerovski neizbježno asocira na mogući kraj univerziteta, no ne način okončanja visokog obrazovanja i nauke, nego na krajolik (vrijeme, pozicija, uloga, utjecaj...) u kojem danas "stanuju" univerziteti. Postojeća naučna paradigma, koja traje stotinama godina, počiva na brojevima, odnosno kvantitetima. Šta ćemo nakon nje, jer vidimo da smo s dominacijom broja došli u kulturološki ćorsokak. Usuđujem se reći da su kapitalizam i bolonjska reforma obrazovanja njeni najeklatantniji dokazi.

Svijet (a to apropos teme želim podvući) nije tek puki zbir činjenica. Jednako tako, znanje nije (samo) skup pohranjenih informacija. Svijet i znanje su nemjerljivo širi od toga. Zato valja mijenjati koncept obrazovanja. U njemu centralno mjesto ne trebaju zauzimati objekti, nego subjekti spoznaje. Trebalo bi (onako kantovski) napraviti kopernikanski obrat u odgoju i edukaciji. Jer, danas obrazovanje primarno počiva na tome da je profesor posjednik, a student "pohranjivač" znanja. Nije tako. Važno je u ovim vremenima i iz navedenih razloga iskoračiti u svijet. Koraćanjem ćemo spoznati da je najveća opasnost današnjice u mnijenju da su škole jedini (i apsolutni) prostori odgoja i obrazovanja. Gotovo identična situacija je u zdravstvenim, religijskim i ostalim oblastima. Liči mi to na posebnu vrstu socijalnog autizma i redukcionizma u kojem se zaboravlja čovjek i njegova holistička priroda. A profesori, istraživači, umjetnici....? Oni prvi trebaju iskoračiti u svijet. Jedino slobodnim koraćanjem možemo spasiti ideju univerziteta kao prostora najšire otvorenosti. Ako nije kasno.

Ključne riječi: *univerziteti, paradigma, obrazovanje, broj, znanje, otvorenost.*

Naslov ovog rada sam pozajmio od francuskog sociologa i ekonomiste Žana Furastjea, s tim da sam, pišući ga, koristio plural, a radi se o knjizi koja je u prijevodu iz štampe izašla 1973. godine, dakle prije ravno pedeset godina. U toj knjizi Furastje, kao ekspert Uneskovog Instituta za planiranje obrazovanja i član Državnog savjeta Francuske za visoko školstvo i naučno-istraživački rad, konstatuje da je univerzitet u velikoj krizi zbog neočekivano brzog tehničko-

tehnološkog razvoja društva, te da nije dorastao trenutnom zahtjevu zajednice, pa mu upravo zbog toga prijeti stečaj, odnosno gubitak njegove osnovne funkcije.

¹ Čujmo Furastjea:

“Unutar tih različitih okolnosti, istovetna univerzitetska kriza ispoljila se u svim zemljama.

Ni u jednoj zemlji na svetu univerzitetska ustanova ne smatra se danas ni zadovoljavajućom, ni u postojanom. U ekonomski najrazvijenijim zemljama kriza je najotvorenije i najočiglednija. Pobuna pariskih studenata u maju 1968. bila je samo njeno najdramatičnije ispoljavanje - jer i u velikom broju drugih zemalja živi svest o nepritilagođenosti univerzitetske ustanove današnjem društvu”².

Dvije godine ranije, u prijevodu je iz štampe izašla knjiga engleskog autora Džordža Pikeringa pod naslovom *Izazov obrazovanju*.³ U njoj autor upozorava da je obrazovanje danas možda najvažniji svjetski problem. I slažem se s tim, jer ono postaje arena međusobne borbe društava za prestiž, odnosno dominaciju:

“Funkcija obrazovanja može se jednostavno iskazati: to je organizovanje, ubrzavanje i usmeravanje procesa učenja, kako bi se dobile jedinice koje će do krajnjih granica svoji moći doprinositi životnoj podesnosti svoga društva. Otuda podesno društvo jeste ono koje poseduje takve kratkoročne i dugoročne sposobnosti kakve mu omogućuju da izdrži i preživi konkurenciju drugih društava”⁴.

Pored ove dvije navedene knjige treba spomenuti i spis mladog istraživača Billa Readingsa koji je poginuo u avionskoj nesreći kada je imao 34 godine. Knjiga ima još radikalniji naslov: *Sveučilište u ruševinama*.

U visokom obrazovanju sam, inače, nekih dvadeset godina, prvo kao asistent, viši asistent, docent i, evo, vanredni profesor. Uporedo sa tim sam dugi niz godina radio na uspostavi QA sistema i ECTS modela vrednovanja nastavnog procesa na Univerzitetu u Zenici i matičnom Pravnom fakultetu. Vrijedi napomenuti da sam visoko obrazovanje, te obrazovanje i nauku generalno, promatrao i izvan Univerziteta četiri godine kao resorni kantonalni ministar. Cijenim da je ovo iskustvo dovoljno relevantno da bih mogao govoriti o naslovljenoj temi, potvrđujući tezu da su univerziteti već nekoliko decenija u velikoj krizi. Dakle, univerziteti su pred stečajem ili, još gore, u ruševinama, blaže rečeno na raskrsnici koja otvara kako mogućnost etabliranja visokog obrazovanja i nauke u 21. stoljeću, tako i stečaj. Stečaj se pri tome ne mora

¹ Vidjeti: Žan Furastje, *Univerzitet pred stečajem*, (Beograd: Novinsko izdavačko preduzeće “Duga”, 1973)

² Ibidem, 11-12.

³ Vidjeti: Džordž Pikering, *Izazov obrazovanju*, (Beograd: Narodni univerzitet Braća Stamenković, 1971)

⁴ Ibidem, 39.

nužno odnositi na institucionalni nestanak nego, prije svega, gašenje uloge univerziteta kakvog smo ga mogli vidjeti u vrijeme moderne.

Pitanje koje se samo nameće nakon ovih uvodnih opaski je da li su paradigme obrazovanja nastale u novovjekovlju zastarjele (Kantova i Humboltova naprimjer), te da li one na kraju dvadesetog i početkom dvadesetprvog stoljeća odgovaraju zahtjevima zajednice. Čini se kako danas nije jasno kakva je uloga ovdašnjih univerziteta. Sve je manje jasno, također, kakva je danas priroda društva. Ovakva pitanja na prvi pogled dodatno otežavaju odgovore na njih, no ne mislim da je tako. Istina je, zapravo, da se kriza univerziteta, napose na Zapadu, rađa promjenom uloge humanističkih disciplina na univerzitetima koje se, vidljivo je, potiskuju iz centra na periferiju interesovanja i to zbog evidentnog “ekonomskog autizma”.

U više navrata sam ovaj problem dovodio u vezu sa pozicijom prirodnih nauka koje, bez obzira na ustaljeno pozitivističko mnijenje, nisu lišene ideoloških zahtjeva, a njihova je opasnost i moguća scijentistička zatvorenost i zaslijepljenost rezultat sužavanja naučnog interesa na kvantitativnu mjerljivost. Na tom tragu je i tekst Billa Readingsa koji upozorava da je kvantitet središnji pojam univerziteta izvrsnosti (ja bih rekao korisnosti, odnosno ekonomske mjerljivosti i isplativosti). Savremeni univerziteti su svojevrsne birokratske korporacije u kojima “izvrsnost sve brže postaje ključna riječ”⁵. No, problem je u tome, piše ovaj autor, što izvrstan čamac nije izvrstan po jednakim kriterijima kao i izvrstan avion, jer izostaje općevažeći referent. Na isti način valja pitati da li su ocjene jedino mjerilo uspjeha studenata. Naravno da nisu. Ono što je vidljivo na savremenim univerzitetima je svojevrsna invazija ekonomskih termina poput učinkovitosti, isplativosti, profita, rentabilnosti, i tako dalje. Ideja ovakvog koncepta izvrsnosti, odnosno korisnosti i ekonomske isplativosti, prema Readingsu na evropsko tlo dolazi ponajprije iz Sjedinjenih Američkih Država i to nije slučajno, jer one (kako to žestoko ocijeni Readings) “kao nacija nemaju suštinskog kulturnog sadržaja”⁶. Ideja američke nacije je vječna apstrakcija koja počiva na obećanju, a ne na tradiciji. O tome isti autor piše:

“Shodno tomu može se shvatiti i moja ideja o statusu ‘globalizacije’ kao jedne vrste ‘amerikanizacije’. Globalna ‘amerikanizacija’ u današnje vrijeme (za razliku od razdoblja Hladnog rata, Koreje i Vijetnama) ne podrazumijeva američku nacionalnu nadmoć, već

⁵ Bill Readings, *Sveučilište u ruševinama*, (Zagreb: Meandarmedia, 2016), 51. U ovakvom kolopletu profita “rektor je birokratski administrator koji se bez imalo truda kreće od predavaonice do sportskog terena i do dvorane za upravu. Od suca do sintetičara, izvršitelja i prikupljača sredstava, i to bez javnog izricanja mišljenja ili ikakve prosudbe”. Ibidem 112-113.

⁶ Ibidem, 75.

globalno shvaćanje nesadržajnosti američke nacionalne ideje, koja dijeli prazninu gotovinske sponse i izvrsnosti”⁷.

To je jedan od razloga da ideja univerziteta više gotovo ne postoji, jer je njen sadržaj potpuno prazan. Zato (u znatnoj mjeri se slažem sa Readingsom) univerzitete valja analizirati kao birokratske, a ne ideološke sisteme.

Dobro je u ovom dijelu komparativno se osvrnuti na prethodne paradigme na kojima su počivali univerziteti, konkretnije Immanuela Kanta i Wilhelma von Humboldta. Kant smatra da univerzitete treba gledati kao tijela koja se nužno povode za razumom, te se pred njih treba postaviti zahtjev razračuna sa praznovjerjem što se vidi u njegovom spisu *Spor fakulteta*⁸.

Dakle, utemeljenjem visokog obrazovanja na razumu, postiže se univerzalnost koja je s onu stranu srednjovjekovnih univerziteta kod kojih je disciplina okosnica poučavanja. Konkretnije, Kant smatra da tri takozvana viša fakulteta (teologija, pravo i medicina) imaju svoj sadržaj, dok ga filozofija nema, jer ona potpuno slobodno koristi razum bez konkretnog sadržaja. Time je autoritet filozofije autonoman, jer ona ne zavisi ni od čega izvan sebe. S druge strane, teologija poučava ljude spasenju a da nisu dobri, pravo se brine o oslobađanju uprkos potencijalnoj krivnji, dok medicina ljude uči da liječe bolesti umjesto da ih poučava zdravom životu. Nasuprot ovim trima sadržajnim disciplinama filozofija ih motri, kritizira i propituje s pozicije razuma:

“Filozofski fakultet sadrži sad dva departmenta, department historijske spoznaje (u što spada povijest, zemljopis, učeno jezikoslovlje, humanistika sa svime, što prirodnoznanstvo pruža od empirijske spoznaje; department čistih umnih spoznaja (čiste matematike i čiste filozofije, metafizike prirode i čudoređa) i oba dijela učenosti u njihovom uzajamnom odnošaju jednog spram drugog. On se baš zbog toga proteže na sve dijelove ljudskoga znanja (time i historijski preko viših fakulteta), samo što ih on ne čini sve (naime osebujna naučavanja ili zapovijesti viših) sadržajem, *nego predmetom ispitivanja i kritike, s obzirom na probitak znanosti* (kurziv S.K)”⁹.

Prema Humboldtu načelo kulture treba biti fundamentalno na univerzitetima, jer se time stapa, kako kaže Readings, “napredak objektivne znanosti (kulturno znanje) sa subjektivnom duhovnom i moralnom izobrazbom (oplemenjivanjem)”¹⁰. Humboldtova je namjera ukazati na

⁷ Ibidem, 76-77.

⁸ Vidjeti: Immanuel Kant, *Spor fakulteta. U tri odsjeka*, u: Immanuel Kant, Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling, Friedrich Nietzsche, *Ideja univerziteta*, (Zagreb: Globus, 1991).

⁹ Ibidem, 42-43.

¹⁰ Bill Readings, *Sveučilište u ruševinama*, (Zagreb: Meandarmedia, 2016), 133.

ciljeve obrazovanja kojima će se uzdignuti subjekt kao svojevrsni mikrosvijet i uspostaviti neraskidivu i odgovornu vezu sa svijetom. Obrazovan čovjek ostavlja trag, manje ili više neizbrisiv, individualan i neponovljiv, jer se samo time vrijednosno razlikuje od biljaka, životinja i drugih ljudi. Obrazovan čovjek svojim praksisom u zajednici daje doprinos humanizmu, pri čemu su bitne dimenzije njegovog opstanka kao *homo humanuma* spoznaja svijeta, sloboda djelovanja i interakcija u polisu. Ideja obrazovanja, s druge strane, nije bijeg od (i iz) svijeta, odnosno zatvaranje u “akademske ćelije” ili elitističke enklave lišene brige za svijetom, nego je obrazovanje stalni posrednički posao između subjektivnih prohtjeva i općenitih ciljeva zajednice. Profesori se, dakle, trebaju uključivati, a ne isključivati, trebaju biti u svijetu, stjecatelji i prenosiooci a ne nadobudni vlasnici znanja. Profesori vazda trebaju biti spremni na dialogos (stgr. διάλογος). Humboldt je, s tim u vezi, davao prednost širinama znanja, a ne specijalizaciji, odnosno uskosti, pa nije slučajno što je aktuelizirao antičku ideju dokolice, odnosno metodičkog lutanja (traganja). Ona je, time, kreiranje vlastitog puta ili metode (stgr. μέθοδος, methodos) kao jedinog hoda u filozofiju i nauku, te treba biti okosnica univerziteta kao spoja triju principa: jedinstva nastave i istraživanja, jedinstva nauke i akademskih sloboda nastavnika i studenata.

Čujmo nakratko i Humboldta:

“Posljednji zadatak našeg postojanja, pojmu čovječstva u našoj osobi, priskrbiti što je moguće više smisla, tijekom vremena našega života i nakon njega, tragovima životne djelatnosti što je ostavljamo za sobom. To se može ostvariti samo povezujući se sa svijetom, svedo najopćenitijeg, najživljeg i najslobodnijeg uzajamnog utjecaja”¹¹.

Iz ovakvih paradigmi, zastarjele one ili ne, proizilazi zahtjev po kojem subjekt usvaja pravila mišljenja, nipošto isključivo puki sadržaj pozitivnog znanja. Konkretnije, profesor ne treba prenositi puke činjenice (koje se, uzgred rečeno, danas veoma lako i brzo mogu pronaći), već motiviranje naravne potrebe čovjeka da traga za znanjem, u skladu sa prvom rečenicom Aristotelove *Metafizike* u kojoj kaže da čovjek po naravi teži znanju. Osim toga, profesor treba upućivati, odnosno inicirati postupak primjene stečenog znanja. Nastavni proces je time dvosmjernan, a student uistinu subjekt poučavanja. O tome sjajno piše i Konrad Paul Liessmann: “Znanje je više od informacije. Znanje omogućuje da se iz mnoštva podataka filtriraju oni koji imaju informacijsku vrijednost, ali ne samo to; znanje je općenito oblik prožimanja svijeta:

¹¹ Citirano prema: Wilhelm von Humboldt, *Theorie der Bildung des Menschen*, u: Flitner, Andreas; Giel, Klaus (ur.), Wilhelm von Humboldt, *Werke in fünf Bänden: Vol. 1 Schriften zur Anthropologie und Geschichte*, Darmstad: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 59.

spoznati, razumjeti, pojmiti. U suprotnosti s informacijom čija je važnost u djelatno relevantnom stajalištu, znanje nije jednoznačno usmjereno na svrhu. Mnogo se toga može znati, a je li to znanje beskorisno, nikad se ne prosuđuje u trenutku uspostavljanja ili primanja toga znanja. Nasuprot informaciji koja predstavlja interpretaciju podataka s obzirom na očista djelovanja, znanje bi se dalo opisati kao interpretacija podataka s obzirom na njihov kauzalni suodnos i njihovu unutarnju konzistentnost. Znanje se referira na spoznaju, pitanje istine je temeljni preduvjet za znanje. Počevši od antike na taj se način pitanje znanja iz sustavnih razloga s pravom odvađa od pitanja korisnosti informacija. Može li znanje koristiti nikada nije pitanje znanja, nego situacije u koju se dospijeva.”¹²

Na neke od tih problema upozorio sam na Banjalučkim novembarskim susretima još 2013. godine prilogom pod naslovom *Univerzitet u eri tržišnog fundamentalizma*¹³. Tada sam se najviše referirao na Habermasovo promišljanje savremenog društva, te pozicije univerziteta na kraju 20. stoljeća. Od tada do danas nisam promijenio mišljenje o podaničkoj ulozi visokoobrazovnih i naučnih institucija. Zadaća filozofije bi danas trebala biti kritičko traganje za alternativama naučno-tehnološkoj racionalnosti i svekolikoj tržišnoj okupaciji društvene zbilje (posebno imajući na umu univerzitete), i to ponajprije otvaranjem vidika za očuvanje “mreže solidarnih odnosa” (kako to nazva Habermas), odnosno njegovanjem mehanizama zaštite socijalne države od zahtjeva tržišta da ih razbije.

Problem je utoliko veći što se, citiram Habermasa, “privatizam građana države pojačava zahvaljujući obeshrabrujućem gubljenju obrazovanja mišljenja i volje”¹⁴.

On je posljedica nemogućnosti da tržište bude demokratizovano po uzoru na državne institucije, te zato teži primjeni i u onim oblastima života koje su prije bile vezane drugačijim normativnim vezama, pa je orijentacija ka tržišnom uspjehu postala dio gotovo svakog subjektivnog djelovanja, pa i onog koje se tiče obrazovanja.

Očita je prisutnost imperativa finansijske isplativosti koji pomiče u stranu ideju univerziteta kantovske i humboltovske provenijencije, pa nauku i edukaciju čine zavisnim od privatnog kapitala. Osim toga, umjesto bezuslovne slobode i inspirirajuće samoće, nauka skreće sa fundamentalnih ka tzv. primijenjenim, odnosno profitabilnim istraživanjima. Uporedo sa ovim procesom sve je vidljivije kolebanje univerziteta između dva zatvorena naučno-metodološka pristupa zbilji. Jedan je antimetafizički neopozitivizam kao scijentističko dogmatsko uvjerenje

¹² Konrad Paul Liessmann, *Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja*, (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2008), 9.

¹³ Vidjeti: Spahija Kozlić, *Univerzitet u eri tržišnog fundamentalizma*, Banjalučki novembarski susreti, Vrijednosti i protivurječja društvene stvarnosti, knjiga 14, (Banjaluka, Filozofski fakultet u Banjaluci, 2013), 67-79.

¹⁴ Jürgen Habermas, *Dijalektika sekularizacije - o umu i religiji*, (Beograd: Dosije, 2006), 23.

da nauke (posebno prirodne) dosežu preciznu istinu i smisao realiteta, a drugi, upravo obrnuto, zbilju izvanzbiljski pokušava antiempirijski reproducirati u vidu lakomislenog, gotovo dogmatskog vraćanja velikim filozofskim teorijama. Zbog toga valja imati na umu Habermasov uvid u stanje u kojem jest Evropa, a to je bespomoćno koprcanje u bezizlaznosti situacije “prikliještene na jednoj strani imperativima velikih banaka i agencija na rating, a na drugoj vlastitim strahom od zapriječenog gubitka legitimacije pred vlastitim, frustriranim narodom. Obezglavljena trka za rastom ukazuje na nepostojanje jedne široko otvorene perspektive”¹⁵.

Rezultati takozvane Bolonjske deklaracije kao produkta tržišnog fundamentalizma su gotovo porazni, a uzroke treba tražiti i u vještačkom kalemljenju ovog modela na sve zemlje potpisnice bez obzira na njihove specifičnosti, te nepotrebnom kvantitativnom unificiranju i ocjenjivanju procesa na univerzitetima. Mjerljivost je, naravno, legitiman zahtjev za svaku ljudsku aktivnost (pa i za visoko obrazovanje i nauku), no mjerljivost nije isključivo matematička, odnosno kvantitativna. U tom smislu je i moja opaska, odnosno kritika QA sistema koji se od *quality assurance* pretvorio u *quantity assurance*. Evidentno je, s druge strane, da se univerziteti sve više pretvaraju u korporacije tržišne orijentacije na kojima postepeno atrofiraju humanističke discipline poput umjetnosti i filozofije budući da je njihova profitabilnost gotovo nemoguća.

Time se obrazovanje kao prevashodno javna obaveza država (pored zdravstva, socijalne politike, sigurnosti, i tako dalje) zanemaruje ili reducira. No, obaveza univerziteta je da holistički tretiraju čovjeka kao koegzistenciju različitih horizonata, odnosno mogućnosti čovjeka, od njegovih težnji ka spoznaji, preko mogućnosti da bude dobro biće, potom poietičko, odnosno stvaralačko i, naravno, vjerujuće biće.

Era nakon Heideggerovog gromoglasnog proglašenja “kraja” filozofije utemeljena je manje-više na pozitivističkom reduciranju svijeta, ali i na filozofskoj razmaženosti i pristanku na prepuštanje interpretacija svijeta prirodnim i tehničkim naukama. Društvena i humanistička misao se zbog ovih razloga kretala u tri smjera: kroz pozitivističke socio-filozofske struje Comteove provenijencije, potom u vidu postmodernističkih i egzistencijalističkih interpretacija starogrčkih izvora i evidentno rastućih totalitarnih ideologija u svijetu. Univerziteti su pri tome prilično dezorijentisani, bezidejni, formalni, profitabilni i u domenu kritike društva - površni.

Iskoristit ću ovdje Readingsovu interpretaciju Schleiermachera u formi upozorenja po kojoj “sveučilište ne proizvodi službenike, već subjekte. To je svrha pedagogije Bildunga, koja

¹⁵ Ibidem, 41.

poučava stjecanje znanja kao proces, a ne stjecanje znanja kao proizvod”¹⁶. Valja također naglasiti da je u ovoj opasnoj tržišnoj orijentaciji kultura u širem smislu svojevrsni suvenir univerziteta, preciznije balast koji će u nekoj fazi biti odstranjen. Dakako, slobodoumno kritičko mišljenje u ovakvom kanibalističkom konceptu postaje prijetnja koju, bojim se, žele ugušiti. No, tamo gdje je opasnost (kako to zapisa Hölderlin), tamo je i spasonosno.

Literatura

1. Furastje, Žan. “Univerzitet pred stečajem”, Beograd, Novinsko izdavačko preduzeće “Duga”, (1973)
2. Habermas, Jürgen. “Dijalektika sekularizacije - o umu i religiji”, Beograd, Dosije, (2006)
3. Humboldt, Wilhelm von. “Theorie der Bildung des Menschen”, u: Flitner, Andreas; Giel, Klaus (ur.), Wilhelm von Humboldt, *Werke in fünf Bänden: Vol. 1 Schriften zur Anthropologie und Geschichte*, Darmstad: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, (1969)
4. Kant, Immanuel; Friedrich Wilhelm Joseph, von Schelling; Nietzsche, Friedrich. “Ideja univerziteta”, Zagreb, Globus, (1991)
5. Kozlić, Spahija. “Univerzitet u eri tržišnog fundamentalizma”, *Banjalučki novembarski susreti, Vrijednosti i protivrječja društvene stvarnosti, knjiga 14*, Banjaluka, Filozofski fakultet u Banjaluci (2013): 67-83
6. Liessmann, Konrad Paul. “Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja”, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, (2008)
7. Pikering, Džordž. “Izazov obrazovanju”, Beograd, Narodni univerzitet Braća Stamenković, (1971)
8. Readings, Bill. “Sveučilište u ruševinama”, Zagreb, Meandarmedia, (2016)

¹⁶ Bill Readings, *Sveučilište u ruševinama*, (Zagreb: Meandarmedia, 2016), 135.

UNIVERSITIES BEFORE BANKRUPTCY

Abstract

The title of this paper, in a Heideggerian way, inevitably refers to the possible end of universities, but not the way of ending higher education and science, but the landscape (time, position, role, influence...) in which universities "live" today. The existing scientific paradigm, which has lasted for hundreds of years, rests on numbers, that is, quantities. What will we do after it, because we see that with the dominance of numbers we have reached a cultural impasse. I dare say that capitalism and the Bologna reform of education are its most glaring evidence. The world (and I want to underline that regarding the topic) is not just a collection of facts. Likewise, knowledge is not (just) a set of stored information. The world and knowledge are immeasurably wider than that. That is why the concept of education should be changed. In it, the central place should not be occupied by objects, but by the subjects of cognition. A Copernican turn should be made (in a Kantian way) in upbringing and education. Because today, education primarily rests on the fact that the professor is the possessor and the student the "storer" of knowledge. It's not like that. It is important in these times and for the above reasons to step out into the world. As we move forward, we will realize that the greatest danger today lies in the opinion that schools are the only (and absolute) spaces for upbringing and education. The situation is almost identical in health, religious and other areas. It looks to me like a special kind of social autism and reductionism in which man and his holistic nature are forgotten. And professors, researchers, artists...? They should be the first to step out into the world. Only by walking freely can we save the idea of the university as a space of the widest openness. If it's not too late.

Key words: *universities, paradigm, education, number, knowledge, openness.*